

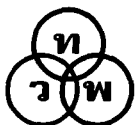
นายปรีดี พนมยงค์ กับการอภิวัฒน์

สุพจน์ ตำนตระกุล

นายปรีดี พนมยงค์ กับ การอภิวัฒน์

สุพจน์ ตำนตระกุล

ISBN 974-07-7801-1

พิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ.2535

จำนวน 5,000 ฉบับ

จัดพิมพ์โดย บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด
(สงวนลิขสิทธิ์)

จัดจำหน่ายโดย

บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด

599 ถนนไมตรีจิต กรุงเทพมหานคร 10100 โทร. 2210111-5, 2217147-9

โทรเลข 72303-THAIWAT TH., โทรสาร (FAX) 2256589

คำนิยม

คุณสุพจน์ ด้านตระกูล เป็นผู้สนใจชีวิตและผลงานทางการเมืองของนายปรีดี พนมยงค์ เป็นอันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังจากนายปรีดีฯ ได้ย้ายถิ่นพำนักจาก นครกว่างโจว มณฑลกว่างตุง สาธารณรัฐราษฎรจีน มาพำนักอยู่ที่ซานกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส เมื่อปี พ.ศ. 2513 แล้วคุณสุพจน์ก็ได้เรียบเรียงหนังสือขึ้นเล่มหนึ่งให้ชื่อว่า *ชีวิตและงานของ ดร. ปรีดี พนมยงค์* ขึ้นเป็นเล่มแรก ซึ่งได้พิมพ์จำหน่ายเมื่อเดือน มิถุนายน พ.ศ. 2514 หลังจากนั้นเป็นต้นมา คุณสุพจน์ก็ได้เรียบเรียงหนังสือเกี่ยวกับ ผลงานทางการเมืองและบทบาทการเคลื่อนไหวทางการเมืองของนายปรีดีฯ อีกหลาย เรื่องด้วยกัน ซึ่งบางเรื่องก็มุ่งหวังให้เป็นบันทึกข้อเท็จจริงเพื่อให้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ แต่บางเรื่องก็เป็นการอธิบายโต้แย้งกับหนังสือที่ท่านผู้อื่นเรียบเรียงออกเผยแพร่แก่ประชาชน โดยได้บิดเบือนข้อเท็จจริงบางอย่างที่ก่อความเสียหายในทางเกียรติคุณและชื่อเสียงของนายปรีดีฯ ไม่ว่าจะเป็นโดยเจตนาหรือไม่ก็ตาม

อย่างไรก็ดี ภายหลังจากนายปรีดีฯ ได้ย้ายถิ่นพำนักมาอยู่ที่ซานกรุงปารีสแล้ว คุณสุพจน์ก็ได้จัดส่งหนังสือที่ท่านได้เรียบเรียงขึ้นไปให้ท่านหลายเล่ม พร้อมกับจดหมายชี้แจงเรื่องราวที่เรียบเรียงขึ้นมานั้นซึ่งท่านก็ได้ตอบจดหมายพร้อมกับแนะนำ คุณสุพจน์ในการเรียบเรียงหนังสือเกี่ยวกับตัวท่านว่า ขอให้คุณสุพจน์ยึดมั่นอยู่กับ สัจจะความเป็นจริงและทำการทดสอบข้อมูลต่างๆ เกี่ยวกับตัวท่านให้ถูกต้องถี่ถ้วนเสียก่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งให้ยึดถือเอาเอกสารหลักฐานของทางราชการเป็นหลักสำคัญในการเขียนให้มากๆ ทำได้แบบนี้ หนังสือที่คุณสุพจน์เขียนจึงจะมีคุณค่าอันควรแก่การเชื่อถือ และเป็นการบันทึกเรื่องราวทางประวัติศาสตร์อย่างแท้จริง เพื่อบอกกล่าวแก่ อนุชนรุ่นหลังๆ ให้เขาได้รู้แต่เรื่องราวอันเป็นความจริงในประวัติศาสตร์

เนื่องในโอกาสงานวันเกิดครบรอบ 80 ปี ของนายปรีดีฯ ที่ซานกรุงปารีส เมื่อวันที่ 11 พฤษภาคม พ.ศ. 2523 คุณสุพจน์กับเพื่อนอดีตเสรีไทย 3-4 คน ได้เดินทางมาแสดงคารวะและร่วมงานวันเกิดของท่านด้วยความสนุกสนานซึ่งท่านได้วยพรตอบสนองให้แก่มิตรร่วมชาติทุกคน ทั้งนี้ นับเป็นครั้งแรกที่คุณสุพจน์ได้ติดต่อสัมพันธ์กับนายปรีดีฯ อย่างถึงตัว

จากการสังเกตของข้าพเจ้าเป็นที่ยอมรับได้ว่าคุณสุพจน์มีความเลื่อมใสศรัทธาในอุดมการณ์ประชาธิปไตยของนายปรีดีฯ อย่างแท้จริง และน้อมรับข้อวิจารณ์และคำติชมหนังสือของคุณสุพจน์ ที่นายปรีดีฯ แนะนำเสมือนอาจารย์สอนศิษย์ด้วยความเคารพนอบน้อมและสนใจยิ่ง

หนังสือเรื่อง “นายปรีดี พนมยงค์ กับการอภิวัฒน์” ที่คุณสุพจน์เรียบเรียงขึ้นเพื่อประโยชน์แก่ท่านที่สนใจในการติดตามศึกษาเรื่องราว ตลอดจนบทบาทและผลงานทางการเมืองของนายปรีดี พนมยงค์ เล่มนี้ นับได้ว่าเป็นหนังสือที่ประมวลบทบาททางการเมืองและงานอภิวัฒน์ทางประชาธิปไตยของนายปรีดีฯ ได้อย่างกว้างขวางที่สุด ด้วยการย่อความให้สั้นกะทัดรัดที่สุด เหมาะแก่การใช้เป็นคู่มือเพื่อการศึกษาค้นคว้าแสวงหารายละเอียดต่อไป

ข้าพเจ้าได้อ่านต้นฉบับหนังสือตามที่คุณสุพจน์นำมามอบให้อย่างคร่าว ๆ และได้ติชมไปตามสมควร เพราะข้าพเจ้าเป็นเพียงนักอ่านธรรมดา ไม่ใช่เป็นนักวิชาการแต่ประการใด แต่กระนั้นข้าพเจ้าก็เชื่อว่า คุณสุพจน์คงจะถือปฏิบัติตามคำแนะนำของนายปรีดีฯ อย่างเคร่งครัดในการเรียบเรียงหนังสือเกี่ยวกับตัวท่านและบทบาททางการเมืองของท่าน ข้าพเจ้าจึงหวังว่าหนังสือเล่มนี้คงจะอำนวยคุณประโยชน์ให้แก่ท่านผู้สนใจในประวัติศาสตร์การเมืองยุคใหม่ คือ ยุคของการอภิวัฒน์ประชาธิปไตย ตั้งแต่วันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 เป็นต้นมา

ทูลฟ. พนมยงค์

(ท่านผู้หญิงพูนศุข พนมยงค์)
ประธานมูลนิธิปรีดี พนมยงค์

คำขึ้นต้น

ประวัตินายปรีดี พนมยงค์ แยกไม่ออกจากประวัติศาสตร์การเมืองไทยยุคใหม่ คือ ยุคภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน เมื่อ 24 มิถุนายน 2475 การเปลี่ยนแปลงการปกครองครั้งนั้น นายปรีดี ฯ เรียกว่า เป็นการเปลี่ยนแปลงจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (ที่กษัตริย์มีอำนาจอย่างล้นพ้น) มาเป็นระบอบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญประชาธิปไตย (ที่อำนาจของกษัตริย์ถูกจำกัดตามรัฐธรรมนูญ) ซึ่งเป็นบาทก้าวแรกที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเพื่อ **ระบอบประชาธิปไตย** ที่สมบูรณ์ต่อไป คือ ประชาธิปไตยทางการเมือง ประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจ และประชาธิปไตยทางวัฒนธรรม ที่รวมเรียกว่า **สังคมประชาธิปไตย**

แต่นายปรีดี ฯ ก็เปลี่ยนได้แต่เพียงบาทก้าวแรกเท่านั้น พอท่านจะย่างขึ้นบาทก้าวที่สอง ก็มีอุปสรรคมาขัดขวางมากมาย ซึ่งส่งผลกระทบถึงท่านให้ต้องตกเก้าอี้ลำบากและระทมขมขื่น และแม้แต่บาทก้าวแรกที่ท่านกับเพื่อนของท่านได้ร่วมกันเปลี่ยนแปลงมาแล้วนั้น ก็แปรธาตุเปลี่ยนสีเป็นอื่นไปมากแล้ว

โดยที่ประวัตินายปรีดี ฯ แยกไม่ออกจากประวัติศาสตร์การเมืองดังกล่าวแล้วแต่เบื้องต้น ดังนั้น การศึกษาประวัตินายปรีดี ฯ ก็คือ การศึกษาประวัติศาสตร์การเมืองยุคใหม่นั้นเอง

แต่โดยที่หนังสือเล่มนี้มีข้อจำกัดทางหน้ากระดาษ จึงไม่อาจที่จะนำรายละเอียดของประวัติศาสตร์การเมืองที่นายปรีดี ฯ กับเพื่อนและประชาชนไทยได้ร่วมกันสร้างนั้น มาลงตีพิมพ์ไว้ในหนังสือเล่มนี้ได้ทั้งหมด หนังสือเล่มนี้จึงเป็นเพียงเค้าโครงของประวัติศาสตร์การเมืองไทยยุคใหม่เท่านั้น

แต่ก็เป็นเค้าโครงที่ให้ความรู้ ความเข้าใจในประวัติศาสตร์การเมืองไทยยุคใหม่ที่ค่อนข้างจะสมบูรณ์ ซึ่งจะเป็นแนวทางให้ท่านที่สนใจในรายละเอียดของประวัติศาสตร์ได้ศึกษาค้นคว้าต่อไป

หวังว่าหนังสือเล่มนี้ จะเป็นประโยชน์แก่ผู้ใดในการศึกษา และแก่ผู้ที่แสวง
หาสัจจะแห่งประวัติศาสตร์ไทยยุคใหม่บ้างตามสมควร

ขอได้รับความนับถือจากข้าพเจ้า

นายสุพจน์ ด้านตระกูล

PRIDI-PHOONSUK
ปริดิ - พูนสุข พนบุญศักดิ์

www.pridi-phoonsuk.org

ChangeFusion OPENBASE.in.th

เนื้อหาทั้งหมดใน OpenBase ถูกเผยแพร่ภายใต้สัญญาอนุญาต Creative Commons Attribution-Noncommercial-Share Alike
BY NC SA 3.0 Unported License ท่านสามารถนำเนื้อหาทุกชิ้นไปใช้และเผยแพร่ต่อได้ โดยต้องอ้างอิงแหล่งที่มา นำมาไปใช้เพื่อ
การค้า และต้องใช้สัญญาอนุญาตชนิดเดียวกันนี้เมื่อเผยแพร่ผลงานที่ดัดแปลง เว้นแต่จะระบุเป็นอย่างอื่น

สารบัญ

1	สกุลพนมยงค์	1
2	การศึกษาเบื้องต้นจนถึงเนติบัณฑิต	7
3	เป็นทนายความครั้งแรกและครั้งเดียว	9
4	เข้ารับราชการและไปศึกษาต่อต่างประเทศ	11
5	ถูกกล่าวหาเป็นหัวหน้าสหภาพ	14
6	จิตสำนึกอภิวัฒน์	18
7	ก่อตั้งคณะราษฎร ๒๕ ไร่	22
8	กลับสู่สยามพร้อมด้วยปริญญาดอกเตอร์ออสเตรีย	25
9	อภิวัฒน์และกรรมการราษฎร	31
10	ร่างรัฐธรรมนูญฉบับถาวร	41
11	ร่างเค้าโครงเศรษฐกิจ ๓๗ ไร่	43
12	ถูกเนรเทศ	60
13	คืนสู่มาตุภูมิ	70
14	เข้าร่วมรัฐบาล	75
15	รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย คราว ๒๕ ไร่	79
16	ผู้ประศาสน์การ มธก. ๒๕ ไร่	84
17	รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ คราว ๒๕ ไร่	90
18	รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง ๒๕ ไร่	96
19	สงครามอินโดจีน	103
20	ญี่ปุ่นบุกประเทศไทย ๒๕ ไร่	109
21	ผู้สำเร็จราชการและหัวหน้าขบวนการเสรีไทย ๒๕ ไร่	112
22	ล้มรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม	115
23	ประกาศสันติภาพ	128
24	รัฐบาลอานูโล	131
25	นายกรัฐมนตรี 3 สมัย	134

1

นายปรีดี ฯ ได้เริ่มต้นประวัติของท่านนับแต่บรรพบุรุษแต่ปางบรรพ์ลงมา 5 ชั้น
ท่านเป็นลำดับชั้นที่ 6 แห่งสายสกุลที่มีชื่อต่อมาว่า *พนมยงค์* และ ณ ที่นี้จะถือ
ปรีดี ฯ เป็นจุดเริ่มต้น แล้วสาวขึ้นไปหาต้นตระกูลของท่านตามลำดับ ดังนี้

รูปที่ 1 รัฐบุรุษอาวุโส ท่านปรีดี พนมยงค์ (หลวงประดิษฐมนูธรรม) ผู้คนรู้จักกันดีว่า เป็นผู้มีความดีและมีคุณธรรมสูงส่ง เป็นผู้มีความซื่อสัตย์สุจริต และมีความกล้าหาญ

๑. นายปรีดี พนมยงค์ (เกิดเมื่อวันที่ 11 พฤษภาคม พ.ศ. 2443 ตรงกับวันศุกร์ ขึ้น 13 ค่ำ เดือน 6 ปีชวด ณ บ้านหน้าวัดพนมยงค์ ตำบลท่าวาสกรี อำเภอรุ่งเกา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา)

2. นายเสียงและนางลูกจันทร์ พนมยงค์ (บิดาและมารดาของนายปรีดีฯ นายเสียงเกิดเมื่อวันที่ 24 พฤษภาคม พ.ศ. 2409 ตรงกับวันพฤหัสบดี ขึ้น 10 ค่ำ เดือน 7 ปีชาล ณ บ้านหน้าวัดพนมยงค์ ตำบลท่าวาสกรี อำเภอรุ่งเกา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา)

3. นายเกิดและนางคุ้ม แซ่ตั้ง (บิดาและมารดาของนายเสียง พนมยงค์ นายเกิดเกิดในสมัยรัชกาลที่ 3 ณ บ้านหน้าวัดพนมยงค์ ตำบลท่าวาสกรี อำเภอรุ่งเกา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา)

4. นายก๊กและนางปิ่น แซ่ตั้ง (บิดาและมารดาของนายเกิด นายก๊กเกิดเมื่อ พ.ศ. 2337 ที่หมู่บ้านแอตัง แขวงทุ่งไ้ย เขตแต้จิ๋ว ประเทศจีน ได้เข้ามาเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. 2357)

5. นายเส็ง แซ่ตั้ง (บิดาของนายก๊ก เกิดที่หมู่บ้านแอตัง แขวงทุ่งไ้ย เขตแต้จิ๋ว ประเทศจีน)

6. นายเฮง แซ่ตั้ง (บิดาของนายเส็ง เกิดในประเทศจีน) ตามบันทึกของบรรพบุรุษแซ่ตั้ง แห่งหมู่บ้านแอตัง กล่าวว่า ก๊กเป็นลูกของนายเส็ง เส็งเป็นลูกของนายเฮง เฮงไปเมืองไทยเมื่อเส็งยังเล็กอยู่ แม่ของเฮงเป็นอาของ แต้ฮ้อง หรือพระเจ้าตากสิน ที่จีนแต้จิ๋วเรียกแต้ฮ้อง เฮงช่วยแต้ฮ้องรบพม่าจนตาย ต่อมาเส็ง (ลูกของเฮง) ได้ส่งก๊ก (ลูกชาย) ไปค้าขายที่เมืองไทย

นายปรีดีฯ ได้เล่าไว้ในหนังสือสกุลพนมยงค์ว่า ตามที่บรรพบุรุษได้เล่าให้ฟังเพิ่มเติม ประกอบด้วยอาศัยเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับเฮงปู่ของก๊ก ดังนี้

เฮงได้เข้ามาเมืองไทยในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ได้พักอยู่กับญาติฝ่ายจีนของพระยาตาก ในบริเวณคลองสวนพลู (สมัยนั้นเป็นบริเวณที่ชาวจีนอยู่อาศัย)

เมื่อกษัตริย์พม่าได้ส่งกองทัพมารุกรานราชอาณาจักรไทยและสามารถทำลายแนวต้านทานที่มีอยู่ประปรายได้แล้ว ก็เคลื่อนกำลังเข้ามาใกล้กรุง พระมหากษัตริย์จึงมีพระบัญชาให้เจ้าหน้าที่รวบรวมราษฎรจำนวนหนึ่งเข้าไปรักษาป้องกันกำแพง โอกาสนั้นชาวจีนจำนวนหนึ่งซึ่งรวมทั้งนายเฮง ได้อาสาสมัครเข้าร่วมกับราษฎรไทยในการนั้นด้วย ทางทรงจึงได้มอบชาวจีนเหล่านั้นให้สังกัดในกองที่พระยาตากเป็นผู้บังคับบัญชา

ด้วยเหตุที่ฝ่ายไทยไม่มีกองกำลังต้านทานที่ด้านนอกกำแพงกรุงเหลืออยู่เลย กองทัพพม่าจึงสามารถล้อมกรุงไว้รอบด้าน แล้วใช้ปืนใหญ่ระดมยิงใส่กรุงได้อย่างสะดวก พระยาตากเห็นว่าตามสภาพเช่นนี้ กับเหตุที่พระมหากษัตริย์ไม่ทรงอยู่ใน ทศพิธราชธรรม และอ่อนแอในการป้องกันประเทศชาติ กรุงศรีอยุธยาจะต้องเสียแก่ พม่าอย่างแน่นอน พระยาตากจึงได้ชักชวนทหารไทย – จีนภายใต้การบังคับบัญชาของ ตนตีฝ่าวงล้อมของพม่า เพื่อรวบรวมราษฎรไทยในชนบทและในหัวเมืองตะวันออก จัด ตั้งเป็นกองทัพราษฎรขึ้นใหม่เพื่อกอบกู้เอกราชแห่งชาติไทย

ฝ่ายครอบครัวของนายเฮงในประเทศจีนนั้น ไม่ได้รับข่าวคราวจากนายเฮงเป็น เวลาหลายปี เพราะภายหลังกรุงแตกแล้ว การเดินเรือสำเภาระหว่างเขตแดนจี๋กับเมือง ไทยได้หยุดชะงักไปชั่วคราว ต่อมาภายหลังที่พระยาตากซึ่งราษฎรไทยยกย่องให้เป็น ประมุขแห่งชาติไทย ได้ย้ายเมืองหลวงของชาติไทยไปตั้งอยู่ที่ธนบุรีแล้ว พระเจ้ากรุง ธนบุรีจึงได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการเดินเรือค้าขายติดต่อกับประเทศจีนอีก มารดาของนาย เฮงจึงได้ฝากจดหมายมากับนายเรือ เพื่อมาถวายพระเจ้ากรุงธนบุรีฉบับหนึ่ง แสดง ความชื่นชมยินดีในการที่ได้ทรงเป็นพระมหากษัตริย์แห่งชาติไทยและได้ถามข่าวนาย เฮงด้วย พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดเกล้าฯ ให้ตอบไปว่า นายเฮงได้สิ้นชีพในการรับใช้ พระองค์ต่อสู้กับศัตรูของชาติไทยและได้พระราชทานเงินพดด้วงจำนวนหนึ่งแก่ครอบครัวของนายเฮง

นายเฮงมีบุตรชายคนหนึ่งชื่อเส็ง ซึ่งเกิดในประเทศจีนก่อนที่นายเฮงเดินทางไป กรุงศรีอยุธยาเพียงไม่กี่เดือน มารดาของนายเฮงตั้งใจไว้ว่า เมื่อนายเส็งเป็นหนุ่มพอ สมควรแล้ว ก็จะให้เดินทางมาประเทศไทยเพื่อรับใช้พระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ต่อมาก็เกิด การเปลี่ยนพระราชวงศ์ใหม่ในประเทศไทย นายเส็งจึงมิได้เข้ามาในประเทศไทย โดย ทำมาหากินทางกสิกรรมในประเทศจีนต่อไป นายเส็งได้แต่งงานมีบุตรหลายคน คน หนึ่งเป็นชายชื่อก๊ก

เมื่อนายก๊กมีอายุได้ 20 ปีเศษ การทำมาหากินของบิดามารดาในประเทศจีนฝืด เคืองมาก บิดานายก๊กจึงให้นายก๊กเดินทางเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารของกษัตริย์ ไทย ก่อนออกเดินทางบิดาของนายก๊กได้มอบเงินพดด้วง 1 ตำลึง ซึ่งเป็นมรดกตกทอดมาให้แก่นายก๊ก โดยกำชับว่าจะใช้เงินนั้นได้เฉพาะเป็นการลงทุนในการทำมาหากินเท่านั้น วันหนึ่งของเดือน 3 (กุมภาพันธ์) ในรัชสมัยของรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เรือสำเภาที่นายก๊กโดยสารมาจากประเทศจีนได้ถึงกรุงเทพฯ นายก๊ก

พักอยู่ที่กรุงเทพฯ ไม่นาน ก็เดินทางต่อไปอยุธยาเพื่อตั้งต้นประกอบอาชีพ ณ ที่นั้น

นายก็มีความรู้ในการทำแข่งข้าวหมาก ทำขนมแบบจีน ทำเต้าหู้ และเต้าเจี้ยว จึงได้อาเงินพดด้วง 1 ตำลึงที่ติดตัวมาออกจำหน่าย เพื่อได้เงินและเบี้ยที่ใช้กันอยู่ในสมัยนั้นเป็นทุน ในการทำแข่งข้าวหมากและทำข้าวหมากจำหน่าย ปรากฏว่าจำหน่ายได้มากขึ้นเป็นลำดับ นายก็ปรารถนาที่จะขยายการค้าให้กว้างขวางขึ้น จึงได้ขอยืมเงินจำนวนหนึ่งจากญาติสมทบกับเงินที่นายก็ทำมาหาได้ ซื่อแพหนึ่งหลังไปจอดอยู่ที่บริเวณตลาดใกล้วัดพนมยงค์ แล้วขยายการค้าที่มีอยู่ต่อไปอีก ในเวลาไม่ช้านาน นายก็สามารถชำระหนี้ให้แก่ญาติได้หมดสิ้น และยังมิเงินเหลืออยู่ จึงได้นำเงินนั้นมาให้อู้อื่นกู้ยืม ฐานะของนายก็จึงเปลี่ยนจากผู้มีทุนน้อย มาเป็นนายทุนขนาดกลางของหัวเมืองนั้น

เมื่อนายก็มีฐานะเป็นนายทุนขนาดกลางแล้ว ได้แต่งงานกับนางปิ่นบุตรินายเกริน โดยมีสินสอดทองหมั้นและเงินกองทุน และใช้แพของนายก็เป็นแพหอ ดังนั้นนายก็จึงได้ย้ายแพจากที่เคยมาจอดที่หน้าบ้านของนายเกรินตรงข้ามวัดพนมยงค์

นายก็ก็ได้ปรับปรุงตนเองให้เหมาะสมกับความเป็นอยู่และวัฒนธรรมของครอบครัวนางปิ่น โดยสงวนเฉพาะความเป็นอยู่และวัฒนธรรมจีนที่ไม่ขัดต่อความเป็นอยู่และวัฒนธรรมไทยไว้ นายก็ก็ได้มีจิตศรัทธานับถือพุทธศาสนาตามแบบไทย และเป็นอุปัฏฐากวัดพนมยงค์ด้วย

ส่วนนางปิ่น ภรรยาของนายก็ก็นั้น ตามประวัติบอกว่าเป็นลูกสาวของนายเกริน และนายเกรินเป็นบุตรของนายกองคนหนึ่งแห่งกองทัพไทย ที่ทำการต่อต้านพม่า ณ ตำบลสีกกุ และได้อินชีวิตในการต่อสู้ข้าศึก ณ ตำบลนั้น เมื่อปี พ.ศ. 2310 เมื่อมารดานายเกรินรู้ข่าวการตายของสามี และการรุกของข้าศึกเข้ามาใกล้กรุงยิ่งขึ้นแล้ว ก็ได้พานายเกรินพร้อมด้วยญาติบางคนลงเรือออกไปทางแม่น้ำป่าสัก ถึงบ้านญาติ ณ ตำบลท่าหลวง แขวงเมืองสระบุรี และได้อาศัยอยู่กับญาติที่นั่น จนกระทั่งพระเจ้าตากสินได้นำราษฎรขับไล่กองทหารพม่าออกไปจากกรุงศรีอยุธยาแล้ว มารดานายเกรินจึงได้พานายเกรินกลับมาบ้านหน้าวัดพนมยงค์ ซึ่งถูกข้าศึกทำลายเช่นเดียวกับบ้านของชาวกรุงฯ และวัดต่าง ๆ ในกรุงฯ นั้น

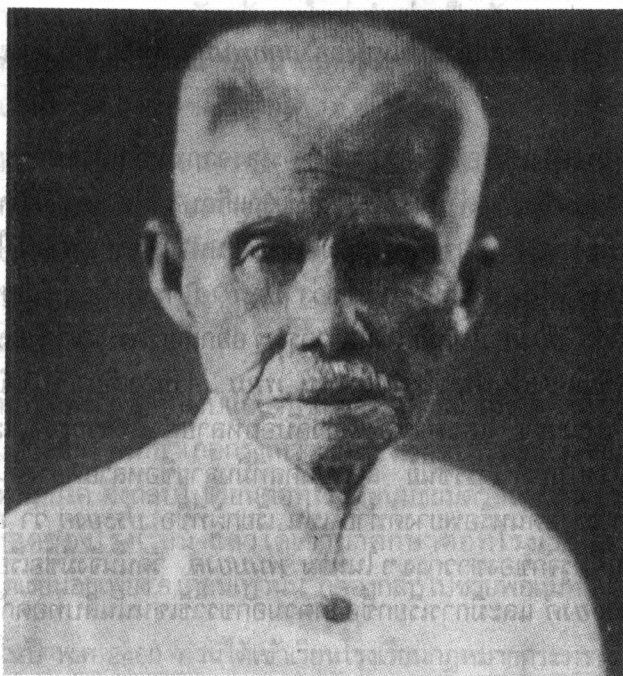
เนื่องจากครอบครัวของพวกเขาที่อยู่ในบริเวณวัดพนมยงค์มาแต่ก่อน ซึ่งหลบภัยจากกองทัพพม่า แล้วได้อพยพกลับมาบ้านเดิมภายหลังที่กองทัพพม่าถูกขับไล่ไปแล้ว

จึงเป็นเหตุให้บริเวณใกล้เคียงวัดนั้นกลับฟื้นเป็นย่านตลาดขึ้นมาอีก มารดานายเกรินได้ขยายการค้าขนมหชนิดต่าง ๆ มากยิ่งขึ้น จึงสามารถสร้างเรือนฝากระดานขึ้น ณ ที่เดิมนั้น และได้เป็นหัวแรงในการออกเงินกับชักชวนญาติมิตรและผู้มีจิตศรัทธา สถาปนาโบสถ์วัดพนมยงค์ที่ถูกทำลายขึ้นใหม่บนรากฐานของโบสถ์เก่า และสถาปนาศาลาการเปรียญกับกุฏิสงฆ์ขึ้น แล้วนิมนต์พระภิกษุจากวัดอื่นมาอยู่ที่วัดพนมยงค์

เมื่อนายเกรินมีอายุครบ 20 ปีบริบูรณ์ ก็ได้อุปสมบทจำพรรษาอยู่ที่วัดนั้นเป็นเวลา 10 พรรษา แล้วได้เป็นสมภารแห่งวัดนั้น ต่อมาจึงได้ลาสิกขาบท

ต่อมานายเกรินได้แต่งงานกับแก้ว บุตรีของหัวหน้าคณะปีพาทย์ตำบลสวนพริก มีบุตร 4 คน คือ ปิ่น บุญมา ทรัพย์ อัน

ปิ่นแต่งงานกับก๊ก แซ่ตั้ง มีบุตรชาย 2 คน คือ เกิด และตัว ทายาทสืบต่อมาได้แยกย้ายภูมิลำเนาจากบ้านเดิม จึงมีนามสกุลต่าง ๆ กันตามที่ทางการตั้งให้ แต่มีทายาทสาขาหนึ่งที่มีนามสกุลว่า **พนมยงค์** อันเป็นสกุลของนายปรีดีฯ

รูปที่ 2 นายเสียง พนมยงค์ บิดาของท่านปรีดี พนมยงค์

บุญมา (น้องสาวของปิ่น) แต่งงานกับพระพิทักษ์เทพธานี (ดั่ง) ผู้ช่วยผู้รักษา
กรุงฯ (สมัยที่ทางการยังคงถือว่าพระนครศรีอยุธยาเป็นกรุงเก่าของไทย จึงเรียกตำ-
แหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดนี้ว่า ผู้รักษากรุง) ทายาทสืบต่อมามีนามสกุลว่า **ณ ป้อม
เพชร** อันเป็นสกุลของท่านผู้หญิงพูนศุข ภรรยาของนายปรีดี พนมยงค์

ดังนั้น นายปรีดี ฯ กับท่านผู้หญิงพูนศุข จึงมีฐานะที่เป็นญาติกันอยู่ในลำดับชั้น
เหลนพี่เหลนน้อง ที่มีเชื้อดคนเดียวกัน (เชื้อด คือ พ่อ แม่ของชวด)

โดยที่นายเสียงบิดาของนายปรีดี ฯ สืบเชื้อสายมาจากนายเกริน และนายเกรินได้
สืบเชื้อสายมาจากพระนมแห่งพระมหากษัตริย์องค์หนึ่งในสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นผู้
สร้างวัดพนมยงค์ และตลอดเวลาอันยาวนานผู้สืบเชื้อสายมาจากพระนมก็ได้เป็นผู้ดูแล
อุปถัมภ์วัดนี้ตลอดมา จนกระทั่งมาถึงนายเสียงผู้เป็นบิดาของนายปรีดี ฯ ดังนั้น เมื่อ
มีพระราชบัญญัตินามสกุลขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6 พระสุวเรนวิมลศีล แห่งวัดสุวรรณ
ดาราราม เจ้าคณะเมืองกรุงเก่า ซึ่งรู้ความเป็นมาของบรรพบุรุษของนายเสียงเป็นอย่างดี
ได้แนะนำให้นายเสียงใช้นามสกุลว่า **พนมยงค์** เพื่อเป็นที่ระลึกถึงบรรพชน

นายปรีดี ฯ ได้เขียนเล่าไว้ในหนังสือ **สกุลพนมยงค์** เกี่ยวกับวัดพนมยงค์มีความ
ว่า ดังนี้

“ณ บริเวณฝั่งเหนือของคลองเมือง ห่างจากมุมกำแพงพระราชวังโบราณ
(จังหวัดพระนครศรีอยุธยา) ด้านตะวันตกประมาณเกือบ 1 กิโลเมตร มีวัดหนึ่งตั้งอยู่ ผู้
เฒ่าได้เล่าสืบทอดต่อ ๆ กันมาว่า พระนมแห่งพระมหากษัตริย์องค์หนึ่งในสมัยกรุงศรี
อยุธยาเป็นผู้สร้างวัดนั้น พระนมนั้นมีชื่อว่า **ประยงค์** (ตรงกับชื่อต้นไม้ชนิดหนึ่ง เรียก
ตามภาษาบาลีว่า **ปยงค์** ในสมัยโน้นชาวกรุง ฯ ออกเสียงพระนมว่า **พะนม** โดยไม่มี
ร กล้า และเขียนโดยไม่ประวิสรรชนีย์เป็น **พนม** ทำนองเดียวกับใช้คำว่า **ข้าพเจ้า**
แทนคำว่า **ข้าพระเจ้า** และทำนองเดียวกับอีกหลายคำที่ชาวกรุง ฯ ไม่ออกเสียง **ร**
กล้าและเขียนโดยไม่ประวิสรรชนีย์ ส่วนบุคคลที่มีหลายชื่อหลายพยางค์นั้น ชาวกรุง ฯ
ก็นิยมเรียกแต่พยางค์ต้นหรือพยางค์ท้าย เช่น เรียกผู้ที่ชื่อ **ประยงค์** ว่า **ยงค์** พระนม
ประยงค์จึงเป็นผู้ที่รู้จักของชาวกรุง ฯ ในนาม **พนมยงค์** วัดนั้นจึงมีชื่อเรียกตามชื่อของ
ผู้สร้างวัด **พนมยงค์** และมีการเรียกชื่อวัดตามอักขรวิธีเช่นนั้นสืบทอดกันมาหลายชั่ว
คน”

การศึกษาเบื้องต้นจนถึงเนติบัณฑิต

นายปรีดี ฯ เป็นบุตรคนที่ 2 ในจำนวนพี่น้อง 8 คน พ่อชื่อเสียง แม่ชื่อลูกจันทร์ ปู่ชื่อเกิด ย่าชื่อคัม ตาชื่อเบ็ก (หลวงพาดิษพัฒนาการ) ยายชื่อเล็ก

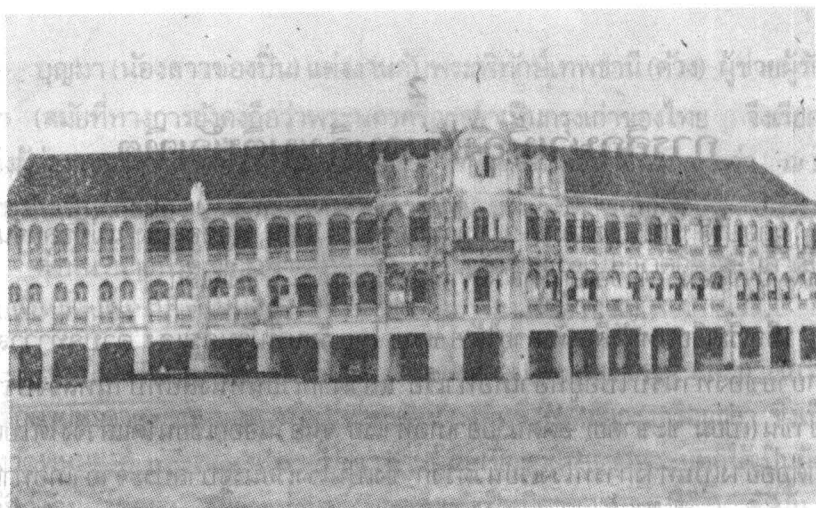
เมื่อเริ่มเรียนหนังสือนั้นอายุได้ 5 ขวบ โดยเรียนที่บ้านครูแสง ตำบลท่าวาสกรี ต่อมายายของท่านรับไปอยู่ที่อำเภอท่าเรือ แล้วฝากเรียนหนังสือที่บ้านหลวงปราณี ประชาชน (เปี่ยม ชะชาติย์) อดีตนายอำเภอท่าเรือ จนอ่านออกเขียนได้แล้วจึงได้ไปเข้าศึกษาต่ออย่างเป็นทางการที่โรงเรียนวัดรวก ซึ่งเป็นโรงเรียนรัฐบาลประจำอำเภอท่าเรือ ในขณะนั้น สอบไล่ได้ชั้น 1 แห่งประโยค 1 (ตามหลักสูตรกระทรวงธรรมการสมัยนั้น ที่จำแนกการศึกษาสามัญออกเป็น 3 ประโยค ประโยคละ 4 ชั้น ขณะนั้นยังไม่ได้จำแนกเป็นชั้นมูล ชั้นประถม ชั้นมัธยม)

ต่อมากระทรวงธรรมการจัดหลักสูตรใหม่ จำแนกเป็นชั้นมูล ประถม มัธยม จึงย้ายไปศึกษาต่อที่โรงเรียนวัดศาลาปูน อำเภอกรุงเก่า สอบไล่ได้ประถมบริบูรณ์ตามหลักสูตรใหม่ เมื่อปี พ.ศ. 2453 ขณะอายุได้ 10 ขวบ

เนื่องจากในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาครั้งนั้นยังไม่มีโรงเรียนมัธยม พ่อแม่ผู้สนใจในการศึกษาของลูกและต้องการให้ลูกได้ศึกษาเล่าเรียนชั้นสูงต่อไป ต้องส่งลูกลงมาศึกษาที่กรุงเทพ ฯ นายปรีดี ฯ จึงถูกส่งเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ โดยมาอยู่กับพระมหาบาง วัดเบญจมบพิตร ฯ เมื่อปี พ.ศ. 2454 และเรียนหนังสือที่โรงเรียนมัธยมวัดเบญจมบพิตรนั่นเอง

มาอยู่ที่กรุงเทพ ฯ ได้หนึ่งปีและจบชั้นมัธยมเตรียม ก็พอดีทางราชการได้จัดตั้งโรงเรียนมัธยมตัวอย่างขึ้นที่อำเภอกรุงเก่า เป็นโรงเรียนประจำมณฑลกรุงเก่าอยุธยา เด็กชายปรีดี พนมยงค์ จึงกลับไปเรียนต่อที่โรงเรียนมัธยมตัวอย่างจนจบชั้นมัธยมปีที่ 6 อันเป็นชั้นสูงสุดของโรงเรียน แล้วได้เข้ามาศึกษาต่อที่โรงเรียนสวนกุหลาบที่กรุงเทพ ฯ แต่เรียนอยู่เพียง 6 เดือนเท่านั้น ก็ต้องกลับไปช่วยพ่อแม่ทำนาที่อยุธยา

ต่อมาในปี พ.ศ. 2460 ท่านได้เข้าเรียนโรงเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรม และศึกษาภาษาฝรั่งเศสที่เนติบัณฑิตยสภา โดยมีอาจารย์ฝรั่งเศสชื่อ เลเดเกอร์ (E. Ladeker) ที่ปรึกษาศาลต่างประเทศเป็นครูสอน

รูปที่ 3 โรงเรียนกฎหมายเดิม ซึ่งเป็นที่ตั้งของกรมประชาสัมพันธ์ในปัจจุบัน

ในการลงมายุ่งกรุงเทพฯ ครั้งนี้ พระยาเพชรภู (ต่อมาเป็นพระยาชัยวิชิตฯ) ได้นำนายปรีดีไปฝาก พ.อ. พระวิชิตมนตรี (สุด กุณฑลจินดา) อดีตอธิบดีศาลมณฑลชุมพร และอดีตผู้ช่วยเจ้ากรมพระธรรมนูญทหารบก ซึ่งขณะนั้นได้ออกจากราชการมาตั้งสำนักงานทนายความ นายปรีดีฯ จึงเรียนกฎหมายไปด้วย และทำหน้าที่เสมียนสำนักงานทนายความไปด้วย จึงเป็นผลพลอยได้ทำให้นายปรีดีฯ ได้มีความรู้ทางด้านกฎหมายอย่างลึกซึ้งและกว้างขวางออกไป

นายปรีดีฯ ใช้เวลาเรียนกฎหมายอยู่ 2 ปี ก็สอบไล่ได้เป็นเนติบัณฑิตเมื่อปี พ.ศ. 2462 แต่ตามข้อบังคับสมัยนั้นยังเป็นเนติบัณฑิตไม่ได้ เพราะมีอายุน้อยกว่า 20 ปีบริบูรณ์ ต้องรอนจนถึงมีอายุครบ 20 ปีบริบูรณ์ในปี พ.ศ. 2463 จึงได้เป็นสมาชิกสามัญแห่งเนติบัณฑิตยสภา

เล่ากันว่าในขณะที่ท่านเป็นนักเรียนกฎหมายอยู่นั้น สิ่งไหนที่ท่านไม่เข้าใจ ท่านจะต้องซักต้องถามจนกระทั่งแจ่มแจ้ง ซึ่งครูบาอาจารย์ก็พอใจที่จะได้อธิบายให้ลูกศิษย์เข้าใจ จนกระทั่งอาจารย์เลเดแกร์เอ่ยปากชมเชยนายปรีดีฯ และตำหนิผู้ร่วมห้องเรียนคนอื่น ๆ ในมุกกลับว่า

“มีแต่นายปรีดีฯ เท่านั้นที่โง่เง่ากว่าคนอื่น สอนอะไรไม่ค่อยเข้าใจต้องซักต้องถามอยู่เสมอ ไม่เหมือนกับคนอื่น ๆ ที่ฉลาด สอนอะไรก็ไม่必看ถาม แสดงว่าเข้าใจดีแล้ว”

เป็นทนายความครั้งแรกและครั้งเดียว

ระหว่างที่ท่านเป็นนักเรียนกฎหมายอยู่นั้น ได้เกิดคดีสำคัญขึ้นคดีหนึ่งซึ่งเป็นที่โจษจันกันมาก คือ คดีเรื่องเรือสำเภานายลิ่มชุ่นห่วน เศรษฐีใหญ่เมืองนครศรีธรรมราช ได้ไปชนพลับพลาในหลวงที่ปากน้ำสมุทรปราการเสียหาย คดีนี้oyerการสมุทรปราการเป็นโจทก์ นายลิ่มชุ่นห่วนเป็นจำเลย

ตามรูปคดีนี้ยากที่จำเลยจะชนะได้ เพราะเรือสำเภานายลิ่มชุ่นห่วนได้ไปชนพลับพลาที่ประทับในหลวงจนเสียหายจริง และนอกจากรูปคดีจะเสียเปรียบโจทก์แล้วยังเป็นคดีที่เกี่ยวข้องกับพระบารมีในหลวงอีกด้วย เพราะในเวลานั้นปี พ.ศ. 2461 ประเทศไทยยังอยู่ในระบอบปกครองแบบราชาธิปไตย ที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจอย่างล้นพ้น จึงยิ่งทำให้ทนายความมาแก้ต่างให้จำเลยได้ยากเย็นยิ่งขึ้น

นายปรีดีฯ นักเรียนกฎหมายหนุ่มวัย 19 ปี ได้ศึกษาเรื่องราวของคดีนี้อย่างใกล้ชิด เนื่องจากฝ่ายจำเลย คือ นายลิ่มชุ่นห่วน มีความคุ้นเคยกับพระยาชัยวิชิตฯ แต่

รูปที่ 4 ท่านปรีดี พนมยงค์ ในวัยหนุ่ม

ครั้งที่ไปเป็นนายอำเภอปากพนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช ได้นำเรื่องคดีที่ตนตกเป็นจำเลยมาปรึกษาพระยาชัยวิชิต ฯ ในฐานะผู้ที่เคารพนับถือ พระยาชัยวิชิต ฯ จึงแนะนำนายปรีดี ฯ ให้ศึกษาคดีนี้ นายปรีดี ฯ จึงได้ศึกษาคดีนี้อย่างละเอียด และมองเห็นช่องทางที่จะเอาชนะได้ จึงได้นับอาสาขอเป็นทนายแก้ต่างให้นายลิมชุ่นห่วนจำเลย และได้ขออนุญาตต่อเนติบัณฑิตยสภาในสมัยนั้นเพื่อเป็นทนายในคดีดังกล่าว เหตุที่ต้องขออนุญาตก็เพราะว่าท่านยังอยู่ในระหว่างการศึกษา แต่มีความรู้ทางกฎหมายพอสมควร ซึ่งเนติบัณฑิตยสภาให้สิทธิเป็นทนายความได้ แต่ต้องขออนุญาตเนติบัณฑิตยสภาเป็นคดี ๆ ไป ไม่มีสิทธิเป็นทนายว่าคดีทั่วไปได้ นอกจากจะขอและได้รับอนุญาตเป็นพิเศษจากเนติบัณฑิตยสภาดังกล่าวข้างต้น

เมื่อข่าวนายปรีดี ฯ รับเป็นทนายให้นายลิมชุ่นห่วนแพร่สะพัดไป บรรดาทนายอาวโสทั้งหลายก็ได้แต่ยิ้มเยาะ และบางคนก็นึกสมเพชทนายหน้าใหม่ที่ไม่มีใครรู้จัก

แต่ในที่สุด หลังจากที่ได้ต่อสู้กันในข้อเท็จจริงและข้อกฎหมายอย่างลึกซึ้งแล้ว ศาลจังหวัดสมุทรปราการได้พิพากษาคัดสินให้นายลิมชุ่นห่วนจำเลยเป็นฝ่ายชนะคดี ต่อมาโจทก์ก็ได้อุทธรณ์และฎีกาตามลำดับ แต่ทั้งศาลอุทธรณ์และศาลฎีกาก็ได้พิพากษายืนตามศาลชั้นต้น (ดูคำพิพากษาศาลฎีกา พ.ศ. 2463)

คดีนี้นับเป็นคดีแรกและคดีสุดท้ายที่นายปรีดี ฯ เป็นทนายความ และจากคดีนี้ได้ทำให้ชื่อเสียงนายปรีดี ฯ ให้เป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวางในวงการนักกฎหมายและในวงการปกครองชั้นสูงในขณะนั้น หลายคนได้เฝ้าจับตามองนายปรีดี ฯ ด้วยความชื่นชมในความรู้ความสามารถและความฉลาดไหวพริบ

นายปรีดี ฯ ได้พูดถึงคดีนี้ ในคำปราศรัยของท่านต่อชาวธรรมศาสตร์บัณฑิตและเนติบัณฑิต นักสันติภาพที่ได้ไปเยี่ยมท่าน ณ บ้านพักชานกรุงปารีส เมื่อวันที่ 28 กรกฎาคม พ.ศ. 2514 ว่า

"ผมในฐานะทนายต่อสู้ว่าเป็นกษัตริย์นอกอำนาจ เวลานั้นยังไม่มีประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ที่ใช้ศัพท์ใหม่ว่า *เหตุสุดวิสัย* ผมจึงต้องใช้ศัพท์เก่าที่ปรากฏในกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ อ้างคดีตัวอย่างสมัยพระเอกาทศรถ ในคดีจินก่งเซ่ง ที่ผู้เช่าสำเภาไปค้าขายและถูกพายุอัปปางกลางทะเล เจ้าของเรือได้ฟ้องเรียกค่าเสียหาย คดีว่ากันจนถึงฎีกาต่อพระเอกาทศรถ ซึ่งทรงวินิจฉัยว่าเป็นกษัตริย์นอกอำนาจ ผู้เช่าเรือไม่ต้องใช้ค่าเสียหาย"

เข้ารับราชการและไปศึกษาต่อต่างประเทศ

เสร็จจากคดีนายลิ้มขุนห่วนแล้ว นายปรีดี ฯ ได้เข้ารับราชการในกรมราชทัณฑ์ กระทรวงนครบาล (กระทรวงมหาดไทย) ในตำแหน่งเสมียนโท อัตราเงินเดือน 35 บาท (เป็นอัตราเงินเดือนที่ต่ำกว่าวุฒิ เพราะอัตราตามวุฒิยังไม่ว่าง) มีพระยาชัยวิชิตวิศิษฎ์ธรรมธาดา (ข้า ณ บ่อมเพ็ชร) เป็นอธิบดี ขณะนั้นนายปรีดี ฯ ได้พักอาศัยอยู่บ้านพระยาชัยวิชิต ฯ อธิบดีกรมราชทัณฑ์ ญาติผู้ใหญ่ของท่านนั่นเอง และพระยาชัยวิชิต ฯ ผู้นี้ คือ บิดาของท่านผู้หญิงพูนศุข ภรรยาผู้ทุกข์ยากของนายปรีดี ฯ

ตามสมุดประวัติบอกว่า แรกเข้ารับราชการเป็นตำแหน่งเสมียนโท เมื่อวันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2462 สังกัดกรมราชทัณฑ์ กระทรวงนครบาล

✓ “วันที่ 21 สิงหาคม พ.ศ. 2463 ย้ายจากกรมราชทัณฑ์ กระทรวงนครบาล มาเป็นนักเรียนหลวง กระทรวงยุติธรรม ส่งไปศึกษาวิชากฎหมายที่ประเทศฝรั่งเศสโดยทางราชการ”

ครั้นแล้วในปี พ.ศ. 2463 นั้นเอง นายปรีดี ฯ ก็ได้เดินทางไปประเทศฝรั่งเศสโดยทางเรือ ผ่านคลองสุเอซ พร้อมด้วยมองซิเออร์เลเดแกร์ ที่ปรึกษากฎหมายและอาจารย์โรงเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรมขณะนั้น

นายปรีดี ฯ ได้บันทึกการเดินทางครั้งนั้นไว้ในความเห็นเกี่ยวกับการขุดคลองคอคอดกระไว้ตอนหนึ่ง ดังนี้

“เมื่อ พ.ศ. 2463 ขณะที่เรือลำที่ข้าพเจ้าโดยสารไปยังประเทศฝรั่งเศสได้แล่นผ่านคลองสุเอซนั้น ข้าพเจ้าได้ถามอาจารย์เลเดแกร์ (ชาวฝรั่งเศสที่เคยเป็นที่ปรึกษากฎหมายและอาจารย์โรงเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรม) ซึ่งเดินทางไปด้วย ถึงเรื่องราวของคลองสุเอซ เมื่ออาจารย์ได้เล่าให้ฟังพอสมควรแล้ว ข้าพเจ้าก็ได้ระลึกถึงเรื่องที่เคยได้ยินมาตั้งแต่ยังเป็นนักเรียนมัธยมอยู่ว่า รัฐบาลไทยสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ดำริที่จะขุดคลองที่คอคอดกระ แต่มีอุปสรรคเนื่องจากปัญหาการเมืองระหว่างประเทศ ข้าพเจ้าจึงได้ถามอาจารย์ผู้นี้ว่าถ้าประเทศสยามจะฟื้นความคิดที่จะขุดคลองคอคอดกระขึ้นมาอีก ต่างประเทศจะว่าอย่างไร

อาจารย์ตอบว่า สำหรับฝรั่งเศสไม่มีปัญหา คือ ถ้าชุดได้ก็เป็นการดี เพราะจะทำให้คนมาชมระหว่างประเทศฝรั่งเศสกับอินโดจีนทางทะเลสั้นเข้าอีก อาจารย์ได้เล่าให้ฟังถึงการที่ชาวต่างประเทศเสนอโครงการต่อรัชกาลที่ 5 เพื่อขอชุดคลองที่กล่าวนี้ ท่านแนะนำว่า ถ้าข้าพเจ้าสนใจที่จะทำประโยชน์ให้ประเทศของข้าพเจ้าแล้ว เมื่อข้าพเจ้าอยู่ในฝรั่งเศสก็ควรค้นคว้าศึกษาถึงเรื่องคลองนั้น และเทียบเคียงดูกับเรื่องคลองสุเอซ คลองปานามา คลองคิสของเยอรมัน คลองโครีนธ์ของกรีก

"ต่อมาเพื่อนข้าพเจ้าจำนวนหนึ่งกับข้าพเจ้า ได้คิดทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศไทย ตั้งแต่เรายังอยู่ด้วยกันในประเทศฝรั่งเศส ข้าพเจ้าได้เสนอหลักการอันเป็นรากฐานสำคัญที่เป็นจุดหมายของข้าพเจ้าในการเปลี่ยนแปลงนั้น คือ จุดประสงค์อันยิ่งใหญ่อยู่ที่ความปรารถนาให้ชาติมีความเป็นเอกราชสมบูรณ์ ซึ่งรวมทั้งเอกราชในทางเศรษฐกิจด้วย (ผู้อ่านเค้าโครงการเศรษฐกิจของข้าพเจ้า คงจะเห็นความปรารถนาของข้าพเจ้าที่กล่าวมาแล้ว)

มิตรสหายดังกล่าวแล้ว ได้ตกลงมอบให้ข้าพเจ้าพิจารณาปัญหาแก่เศรษฐกิจของชาติ ข้าพเจ้าจึงได้พิจารณาตามสติปัญญาอันน้อยของข้าพเจ้า และโดยเฉพาะการชุดคลองคอคอดกระนั้น ข้าพเจ้าได้ศึกษาค้นคว้าเรื่องชุดคลองที่คอคอดต่าง ๆ ตามที่อาจารย์เลเดแกร์เคยแนะนำไว้

ผลแห่งการศึกษาค้นคว้าของข้าพเจ้าในสมัยนั้น ทำให้ข้าพเจ้าเห็นว่า ในแง่การช่างนั้น การชุดคลองที่คอคอดต่าง ๆ ซึ่งแม้ภูมิประเทศจะเป็นภูเขาก็สามารถทำได้ เช่น คลองปานามา เป็นต้น แต่ปัญหาอยู่ที่แรงงาน ทุนและการเมืองระหว่างประเทศ

ในเรื่องแรงงานนั้น ปรากฏว่าการชุดคลองสุเอซต้องใช้วิธีเกณฑ์จ้างงานชาวอาหรับ ซึ่งต้องล้มตายกันมาก ส่วนการชุดคลองปานามา นั้น แม้จะใช้วิธีจ้างคนงานแต่คนงานต้องล้มตายเพราะไข้มาลาเรียมาก การชุดคลองคิสและคลองโครีนธ์ไม่มีปัญหาดังกล่าวนี้ ข้าพเจ้าจึงคิดว่าถ้าจะชุดคลองคอคอดกระแล้ว ก็ต้องใช้วิธีจ้างคนงานและเครื่องมือทุนแรงที่ทันสมัยกว่าแต่ก่อน และต้องระวังเรื่องโรคภัยไข้เจ็บของคนงาน ซึ่งรัฐบาลมีทางแก้ปัญหาเหล่านี้ได้

ในเรื่องเงินทุนนั้น ข้าพเจ้าเห็นว่า การชุดคลองคิสและโครีนธ์ ได้ใช้จ่ายเงินของประเทศนั้น ๆ เอง จึงไม่มีปัญหาอันใดที่ต่างประเทศจะแทรกแซงในธุรกิจอันเป็นไปตามอธิปไตยของชาตินั้น แต่สำหรับคลองสุเอซนั้นก็รู้กันอยู่ทั่วไปแล้วว่าต้องใช้ทุนของ

หลายประเทศ อันทำให้ไอยคุปต์ต้องเสียอธิปไตยในเขตคลองนั้นไป ส่วนการขุดคลองปานามา นั้น เดิมฝรั่งเศสได้รับสัมปทานจากประเทศโคลัมเบียซึ่งเป็นเจ้าของเขตปานามา แต่บริษัทนี้ขุดไม่สำเร็จ การงานต้องหยุดชะงักลงและมีการชำระบัญชีบริษัทนั้น ต่อมาสหรัฐอเมริกาได้เข้าทำการเจรจากับโคลัมเบียเพื่อขอสัมปทาน รัฐบาลโคลัมเบียสมัยนั้นได้ประวิงการสัตยาบันตกลงกับสหรัฐอเมริกา เพื่อเกี่ยงที่จะได้ประโยชน์ยิ่งขึ้น ใน ค.ศ. 1931 ได้เกิดมีขบวนการแบ่งแยกดินแดนโคลัมเบีย โดยแยกเขตปานามาออกเป็นอีกประเทศหนึ่งต่างหากจากโคลัมเบีย รัฐบาลโคลัมเบียได้ส่งกองทหารไปเพื่อปราบปรามขบวนการนี้ แต่ได้ถูกต้านโดยนาวิกโยธินของอเมริกาแห่งเรือลาดตระเวนสหรัฐอเมริกาชื่อ แนนวิลล์ ซึ่งอํานาจของสัญญาที่มีไว้แต่ปางก่อนว่า สหรัฐอเมริกามีสิทธิ์คุ้มครองที่จะให้บริเวณคอคอดปานามาเป็นแดนเปิด การสู้รบระหว่างกองทหารของรัฐบาลโคลัมเบียกับขบวนการเอกราชของปานามาจึงสงบลง ต่อมาอีกไม่กี่วันรัฐบาลสหรัฐอเมริกาก็รับรองประเทศปานามาที่ตั้งขึ้นใหม่นั้น และประเทศปานามาก็ทำสนธิสัญญายกเขตคลองปานามาให้อยู่ในความอารักขาของสหรัฐอเมริกา ฉะนั้น ปัญหาเรื่องทุนก็เกี่ยวกับการเมืองระหว่างประเทศอย่างใกล้ชิด และอาจมีเหตุให้มีการแบ่งแยกดินแดนตั้งเป็นประเทศใหม่ เช่น ประเทศปานามา เป็นต้น

ในส่วนที่เกี่ยวกับปัญหาการเมืองระหว่างประเทศโดยทั่วไปนั้น ก็เป็นที่ประจักษ์อยู่แล้วสำหรับคลองสุเอซและคลองปานามา ส่วนคลองคิลกับคลองโครินธ์ไม่มีปัญหาการเมืองระหว่างประเทศ สำหรับการขุดคลองคอคอดกระ ในสมัยที่ข้าพเจ้าศึกษาอยู่นั้น เห็นว่าปัญหามีได้อยู่แต่เพียงที่เราจะต้องระมัดระวังอาณานิคมอังกฤษอย่างเดียวเท่านั้น แต่ต้องระลึกถึง ตัวอย่างของคลองอื่น ๆ ที่จะมีผลในทางการเมืองตามมาอีกด้วย ถ้าหากเราไม่ระมัดระวังให้ดี และถ้าจัดหาทุนโดยการกู้เงินจากต่างประเทศแทนที่จะเอาเงินทุนของเราเองแล้ว ก็จะทำให้การะหลายอย่างติดตามมา”

ถูกกล่าวหาเป็นหัวหน้าสหภาพ

ในประเทศฝรั่งเศส นายปรีดี ฯ ได้เข้าศึกษาภาษาฝรั่งเศสและความรู้ทั่วไป ที่วิทยาลัยกอง (Lyée caen) และศึกษาพิเศษจากอาจารย์เลอบอนนัวส์ (Lebonnois) ซึ่งเป็นเลขาธิการสถาบันครุศาสตร์ระหว่างประเทศ ต่อมาจึงได้เข้าศึกษากฎหมายที่มหาวิทยาลัยกอง (Caen) สอบไล่ได้ปริญญารัฐเป็น *บาเชอลิเอร์* (Bachelier en Droit) และสอบไล่ได้เป็น *ลิซองซิเอ* กฎหมาย (Licencié en Droit) จากนั้นได้เข้าศึกษาชั้นสูงต่อไปที่มหาวิทยาลัยปารีส สอบไล่ได้ปริญญารัฐเป็น *ดุษฎีบัณฑิตกฎหมาย* (Docteur en Droit) ฝายนิติศาสตร์ (Sciences Juridiques) และสอบไล่ได้ประกาศนียบัตรการศึกษาชั้นสูงในทางเศรษฐกิจอีกด้วย (Diploma d' Etudes Supérieures d' Economie Politique) เมื่อปลายปี พ.ศ. 2469 รวมเวลาศึกษาอยู่ในประเทศฝรั่งเศสประมาณ 6 ปีครึ่ง

ในระหว่างปี พ.ศ. 2466 – 2467 (ค.ศ. 1923 – 1924) ซึ่งขณะนั้นนายปรีดี ฯ กำลังเรียนอยู่ที่มหาวิทยาลัยปารีส ท่านได้ร่วมกับเพื่อน ๆ นักเรียนไทยในฝรั่งเศสกับ สวิตเซอร์แลนด์ และนักเรียนไทยในประเทศอื่นส่วนที่ขึ้นต่อสถานทูตสยาม ณ กรุงปารีส ก่อตั้งสมาคมนักเรียนไทยขึ้นในฝรั่งเศส เรียกชื่อว่า *สมาคมยูเคราสมาคม* อักษรย่อว่า *ส.ย.ว.ม.* เรียกเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า *Association Siamoise D'Intellectualite et D'Assistance Mutuelle* อักษรย่อว่า *S.I.A.M.* ท่านผู้ที่คิดตั้งชื่อสมาคมที่มีความบริบูรณ์ทั้งความหมายและรูปของอักษรอย่างคล้องจองกันทั้งภาษาไทยและภาษาฝรั่งเศส คือ ม.จ. นักขัตตรมงคล (พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นจันทบุรีสุรนาถ พระบิดาแห่งสมเด็จพระบรมราชินีนาถ) ซึ่งขณะนั้นพระองค์ท่านเป็นนักเรียนไทยคนหนึ่งในฝรั่งเศส

นายปรีดี ฯ ได้รับเลือกตั้งให้เป็นเลขาธิการสมาคมเป็นคนแรก โดย ม.จ. เจริญใจ จิตรพงศ์ โอรสสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์เป็นสภานายก และต่อมาในปี พ.ศ. 2468 และ พ.ศ. 2469 นายปรีดี ฯ ได้รับเลือกตั้งให้เป็นสภานายกสมาคม 2 ปีซ้อนติดต่อกัน

ในขณะที่ท่านดำรงตำแหน่งเป็นสภานายกสมาคม ได้มีความขัดแย้งกับท่าน อัครราชทูตประจำกรุงปารีสขณะนั้น คือ พระองค์เจ้าจุลธิดา กฤดากร หลายเรื่อง เช่น เรื่องเงินติดกระเป๋า (Pocketmoney) เรื่องเงินเดือน เรื่องการส่งนักเรียนไทยใน

ฝรั่งเศสไปร่วมประชุมกับนักเรียนไทยในอังกฤษ อันเป็นความขัดแย้งระหว่างสมาคมกับท่านทูต แต่โดยที่นายปรีดี ฯ เป็นนายกสมาคม จึงกลายเป็นตัวแทนของความขัดแย้งไป และความขัดแย้งได้พัฒนาสูงขึ้น จนถึงขั้นที่ท่านอัครราชทูตได้ส่งโทรเลขด่วนถึงกระทรวงการต่างประเทศ เพื่อขอให้นำความกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า ฯ ขอส่งตัวนายปรีดี ฯ กลับสยามโดยด่วน ตามเหตุผลที่ท่านอัครราชทูตกล่าวหาว่า นายปรีดี ฯ ทำการประดุงเป็นหัวหน้าสหภาพแรงงาน โดยยุยงให้นักเรียนเรียกร้องเงินเดือนเพิ่มขึ้น ส่วนทางด้านนายปรีดี ฯ ก็ได้ถวายฎีกากราบบังคมทูล แก้อ้อกล่าวหาและกล่าวโทษท่านอัครราชทูตในหลายเรื่อง เช่น เรื่องเงินเดือนนักเรียน (นักเรียนทุนหลวง) ทำความเสียหายจนถูกฝรั่งฟ้องฐานเป็นขู่ ซึ่งศาลตัดสินปรับแสนฟรังก์ และได้ทำความเสียหายให้แก่รัฐบาลไทยในที่ประชุมสันนิบาตชาติ

ต่อรายงานกราบบังคมทูลของทั้งสองฝ่าย พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงรับพิจารณาและมีพระราชวินิจฉัยตามบันทึกของเสนาบดีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ กรมหมื่นเทววงศ์วโรปathy (พระองค์เจ้าไตรทศ) ว่าดังนี้

“พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพิจารณาเอกสารทั้งหมดที่ได้กราบบังคมทูล เกี่ยวกับการพิพาทของพระองค์เจ้าจรัญ ฯ กับ เอส.ไอ.เอ.เอ็ม. และฎีกาของนักเรียนแล้ว มีพระบรมราชวินิจฉัยว่า สมาคมนักเรียนได้เบี่ยงออกจากวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งสมาคมนั้น วัตถุประสงค์ของสมาคมจะต้องเป็นทางสังคมครบถ้วนระหว่างยังศึกษาภายใต้ความดูแลของสถานทูตปารีส ดูประหนึ่งว่า บัดนี้สมาคมได้กลายเป็นสหภาพชนิดหนึ่งของนักศึกษา ซึ่งนักศึกษามุมนุมกันเพื่ออภิปรายกิจกรรมของอัครราชทูต มีมติและดำเนินกิจการตรงกันข้ามกับความประสงค์ของอัครราชทูต นักศึกษาได้อภิปรายและประณามวิธีการที่อัครราชทูตได้จ่ายเงินเดือนให้แก่พวกเขา พวกเขายังได้ส่งผู้แทนไปประเทศอังกฤษ โดยรู้อยู่แล้วว่าขัดต่อความประสงค์ของอัครราชทูต พวกเขาได้แสดงตลอดมาเป็นปฏิปักษ์ต่ออัครราชทูต และกิจกรรมของสถานนายกสมาคมถึงขั้นขาดการระ สดงานการณ์เช่นนี้ไม่อาจที่จะผ่อนปรนได้ เพราะถ้านักศึกษาได้อนุญาตให้ประกอบตัวเองเป็นสหภาพ ปฏิปักษ์ต่ออัครราชทูตโดยวิธีนี้แล้ว ก็ไม่มีอัครราชทูตใดสามารถรับผิดชอบในการดูแลสวัสดิการของนักศึกษาในอนาคตได้

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราชโองการว่า เอส.ไอ.เอ.เอ็ม. ตามรูปแบบในปัจจุบันนี้ต้องยุบเลิก ถ้ายังมีความปรารถนาประกอบเป็นสมาคมชนิดที่ช่วยให้นักศึกษามีการติดต่อระหว่างกัน ก็จะต้องทำข้อบังคับขึ้นใหม่ โดยนักศึกษาจะได้รับอนุญาตให้มีเสรีภาพในการจัดการทางสังคม และนอกจากนั้นจะต้องอยู่ภายใต้การควบคุมของสถานทูตอย่างเคร่งครัด ยิ่งกว่านั้นนักศึกษารุ่นเด็กชั้นเตรียมและประถมนั้น จะต้องไม่เป็นสมาชิกสมบูรณ ไม่มีสิทธิออกเสียง แต่พวกเขาอาจเข้าร่วมในค่ายวันหยุดภายใต้การดูแลเป็นพิเศษของคนหนึ่งหรือหลายคน ซึ่งอัครราชทูตเป็นผู้เลือก พวกเขาจะต้องอยู่ห่างจากนักศึกษารุ่นใหญ่ให้มากที่สุด ในขณะที่เข้าร่วมการกีฬาและการบันเทิง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่านายปรีดี พนมยงค์ ต้องรับผิดชอบอย่างสำคัญในการที่สมาคมเบี่ยงจากความประสงค์เดิม และในการยุยงนักศึกษาให้เกิดความรู้สึกละเมดิวินัย และไม่ไว้วางใจอัครราชทูต ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระกระแสรับสั่งให้เรียกนายปรีดี พนมยงค์ กลับทันที

"ส่วนตอนสองแห่งฎีกาของนักศึกษาร้องขอให้จ่ายเงินเดือนเป็นเงินปอนด์ แทนการจ่ายเป็นเงินฟรังก์นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์พิจารณาเรื่องนี้ เมื่อได้รับคำอธิบายจากอัครราชทูตแล้ว ถ้า (อัครราชทูต) ยังมิได้ทำขึ้นมา สำเนาฎีกาฉบับหนึ่งก็จะส่งไปให้พระองค์เจ้าจรัญฯ และพระองค์เจ้าจรัญฯ จะต้องกราบบังคมทูลชี้แจงมาเกี่ยวกับฎีกาดังกล่าวนั้นเรื่องการจ่ายเงินเดือน

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเสียพระทัยสุดซึ่งที่ทรงทราบว่าได้เกิดมีความรู้สึกไม่อยู่ในวินัยของนักศึกษา จึงมีพระราชประสงค์เตือนให้เขารู้ถึงความรู้สึกในหน้าที่"

ทางด้านบิดาของนายปรีดีฯ เมื่อได้ทราบข่าวว่าลูกชายถูกเรียกตัวกลับ จึงได้กราบบังคมทูลถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขอพระราชทานโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเวลาการเรียกตัวกลับไปจนกว่าจะสอบไล่ ซึ่งกำหนดวันสอบก็จะมาถึงในไม่ช้านี้แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้ตามฎีกานั้น โดยเงื่อนไขว่าอย่างไรก็ตามนายปรีดีฯ จะต้องเขียนคำขอมาเป็นลายลักษณ์อักษรต่ออัครราชทูตสยาม กรุงปารีส ดังสำเนาพระราชหัตถเลขาดังนี้

ที่ 35/494

พระที่นั่งอัมพรสถาน

วันที่ 25 พฤศจิกายน พุทธศักราช 2469

ตามที่นายเสียง พนมยงค์ ถวายฎีกาขอความกรุณาเลื่อนเวลาที่จะเรียกตัว นายปรีดี พนมยงค์ ผู้บุตรกลับจากประเทศฝรั่งเศส โดยขัดคำสั่งพระองค์เจ้าจรัญศักดิ์ กฤดากร ไปเดือนกุมภาพันธ์ ศกนี้ ซึ่งเป็นเวลาภายหลังการสอบไล่ชั้นปริญญาหมอกฎหมาย (Docteur en Droit) ได้สอบสวนแล้วเห็นว่า เป็นเรื่องที่น่าเห็นใจอยู่บ้างที่จะต้องกลับเสียก่อนได้ปริญญานี้ เพราะฉะนั้นถ้านายปรีดี ฯ ยังไม่ได้กลับจากประเทศฝรั่งเศส ก็ให้คงอยู่ไปจนได้ปริญญา แต่ต้องทำหนังสือขอประทานโทษพระองค์เจ้าจรัญศักดิ์ กฤดากร ในการที่ขัดคำสั่งนั้น และให้ทำทานบนว่าจะอยู่ในถ้อยคำต่อไป

(พระบรมนามาภิไธย) ประชาธิปก ประ.

ต่อพระบรมราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตามโทรเลขของเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศฉบับแรกนั้น นายปรีดี ฯ ได้มีความเห็นในเวลาต่อมาว่า

“พระปกเกล้า ฯ ได้ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยไว้ถูกต้องแล้วว่า ข้าพเจ้าต้องรับผิดชอบในการที่ได้แผลงสมาคมนักศึกษาให้มีสภาพเป็นสหภาพอาชีพ *Syndicate* ซึ่งในฝรั่งเศสสมัยนั้น ขบวนการกรรมกรก่อสิทธิ์ *Syndicalism* กำลังเคลื่อนไหวอยู่”

ทั้งนี้เพราะว่า นายปรีดี ฯ เป็นตัวการสำคัญในการปลุกจิตสำนึกของนักศึกษาไทย เพื่อผลแห่งความตื่นตัวทางการเมือง ซึ่งในเบื้องต้นก็คือ ปลุกให้นักศึกษาลุกขึ้นทวงสิทธิ์ของตนเอง (เกี่ยวกับเงินเดือนของนักเรียน) จากอัครราชทูตอันเป็นตัวแทนของระบอบราชาธิปไตย จนกระทั่งนักศึกษาลุกขึ้นทวงสิทธิ์ โดยทำฎีกาทูลเกล้า ฯ ถวายต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

จิตสำนึกอภีวัฒน์

การปฏิวัติหรือที่นายปรีดี ฯ เรียกว่า *อภีวัฒน์* นั้น และหนังสือเล่มนี้ก็จะเรียกอภีวัฒน์ต่อไป ถึงแม้ว่าจะปรากฏเป็นรูปธรรมขึ้นในประเทศฝรั่งเศสเป็นครั้งแรก ด้วยการประชุมปรึกษาหารือกับพรรคพวกอย่างเป็นทางการเป็นงาน ก่อตั้ง *คณะราษฎร* ขึ้นเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. 1926 (พ.ศ. 2469) เพื่อทำการอภีวัฒน์ประเทศสยามจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย

แต่ตามข้อเท็จจริงปรากฏว่า นายปรีดี ฯ ได้มีจิตสำนึกในการอภีวัฒน์มาเป็นเวลานานแล้ว เพราะมีเหตุการณ์หลาย ๆ อย่างมากระทบ และได้สั่งสมในจิตสำนึกของท่าน เพิ่มทวีมากขึ้น ๆ ตามเงื่อนไขทางภาวะวิสัยที่ท่านได้สัมผัส

นายปรีดี ฯ ได้บันทึกเรื่องจิตสำนึกในการอภีวัฒน์ของท่านไว้ในหนังสือ *ชีวิตผืนผวนของข้าพเจ้า* มีความบางตอนว่า ดังนี้

“ในปี พ.ศ. 2454 ข้าพเจ้าอายุได้ 11 ขวบ ได้เห็นการเปลี่ยนแปลงอย่างฉับพลันและเด่นชัดในเรื่องวัฒนธรรมของชาวจีนโพ้นทะเลและลูกหลานจีนในเมืองไทย ซึ่งเป็นประชากรจำนวนประมาณร้อยละ 25 ของประชากรทั้งประเทศ สิ่งนั้นคือ การที่ชาวจีนทุกคนตัดผมเปียทิ้ง ทั้ง ๆ ที่ได้ไว้เปียมาเป็นเวลาหลายศตวรรษ เขาต่างอธิบายถึงเหตุผลของการเปลี่ยนแปลงครั้งยิ่งใหญ่นี้ต่อประชาชนในประเทศที่เขาทั้งหลายมาอาศัยอยู่ว่า ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสมัยก่อน ซึ่งเป็นผู้กำหนดให้ไว้ผมเปียที่ไม่น่าดูนี้ได้ถูกล้มล้างไปแล้ว โดยการอภีวัฒน์เปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นสาธารณรัฐอันมี ดร. ซุนยัตเซน เป็นผู้นำ และแนะนำให้ชาวจีนทุกคนเปลี่ยนทรงผมใหม่ เป็นทรงสั้นตามแบบยุโรป (ในยุคนั้น) ทั้งนี้ชาวจีนจะได้ไม่ถูกชาวต่างชาติล้อเลียนว่า *มีหางที่ห้วน*

ที่โรงเรียนตัวอย่างในพระนครหรือยุรยา ซึ่งข้าพเจ้าได้ศึกษาชั้นมัธยมอยู่ที่นั่น ครุวิชาประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์ ได้อธิบายสาเหตุที่แท้จริงของการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ โดยเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า ประเทศเอกราชส่วนใหญ่ในโลก มีรัฐบาลที่จัดตั้งขึ้นด้วยความยินยอมและเห็นชอบของรัฐสภา โดยประชาชนจะเป็นผู้เลือกตั้งสมาชิกรัฐสภาสำหรับประชุมแห่งรัฐของแต่ละประเทศเอกราชนี้ อาจมีฐานะเป็นกษัตริย์สืบสันตติวงศ์หรืออาจจะเป็นประธานาธิบดีแห่งสาธารณรัฐ ซึ่งก็คือ สามัญชนที่ได้รับเลือกตั้งให้ดำรง

ตำแหน่งในระยะเวลาอันมีกำหนดไว้ ครูข้าพเจ้ากล่าวเสริมว่า ในบรรดาประเทศที่มี การปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ล้าหลัง 3 ประเทศ (ได้แก่ จีน รัสเซีย และสยาม) นั้น ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในประเทศจีนได้ถูกล้มล้างไปแล้ว ยังคง เหลืออยู่แต่ประเทศรัสเซียและสยาม และยังไม่ทราบว่าจะประเทศใดใน 2 ประเทศนี้ จะ เปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองได้ก่อนกัน"

บันทึกของนายปรีดี ฯ ที่พูดถึงว่า ครูของท่านพูดถึงระบบรัฐสภาในปี พ.ศ. 2454 นั้น ท่านเทียนวรรณได้พูดถึงระบบนี้ไว้แล้วในหนังสือตุลวิภาคพจนกิจ เล่ม 6 วันที่ 8 กันยายน ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2450) แต่ท่านเรียกรัฐสภาทับศัพท์ภาษาอังกฤษว่า *ปาลิเมนต์* ดังคำกลอนที่ท่านเขียนไว้ว่า

“ไพบ่เป็นพื้นยืนร้องท่านองชอบ

ตามระบอบปาลิเมนต์ประเดินข้า

แม่นิ่งข้าล้าหลังยังมีทำ

จะตกต่าน้อยหน้าเวลาสาย

ขอให้เห็นเช่นเราผู้เฒ่าหัก

บำรุงรักษาชาติสะอาดศรี

ทั้งเจ้านายฝ่ายพลและมนตรี

จงเป็นศิวิไลซ์จริงอย่านิ่งนาน

ให้รับหาปาลิเมนต์ขึ้นเป็นหลัก

จะได้ชก้น้อมใจไพบ่สมาน

เร่งเป็นฟรีบริดาอย่าช้ากาล

รักษากันเมืองเราช่วยเจ้านาย"

นายปรีดี ฯ ได้บันทึกต่อไปว่า

"นับแต่นั้นมา ข้าพเจ้าได้เริ่มให้ความสนใจกับการอภิวัฒน์ในประเทศจีน ซึ่งนำ โดยซุนยัตเซน โดยเฉพาะในเรื่องสงครามระหว่างกองทัพฝ่ายจักรพรรดิจีนกับกองทัพ ฝ่ายสาธารณรัฐ ในสมัยนั้นหนังสือพิมพ์ไม่แพร่หลายในสยาม โดยเฉพาะในจังหวัด บ้านเกิดของข้าพเจ้า บิดาข้าพเจ้าเห็นว่าข้าพเจ้ากระหายใคร่รู้ข่าวคราวต่าง ๆ มากนัก จึงได้นำหนังสือพิมพ์เก่า ๆ ของญาติข้าพเจ้าคนหนึ่ง ซึ่งเป็นนายทหารแห่งกองทัพก มาให้ข้าพเจ้าอ่าน ทำให้ข้าพเจ้าได้รับรู้ทีละเล็กละน้อย ว่าระบอบสมบูรณาญาสิทธิ

ราชย์นั้นมิมีข้อเสียหรือข้อบกพร่องอย่างไร ชาวจีนจึงได้ต่อต้านการปกครองระบอบนี้ และเปลี่ยนมาเป็นการปกครองในระบอบสาธารณรัฐ

ประมาณเกือบ 1 ปีต่อมา คือ ใน ร.ศ. 130 มีข่าวใหญ่แพร่ไปทั่วทั้งประเทศ คือ รัฐบาลแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จัปได้ว่ามีคณะภักดีฉันทน์ทำงานใต้ดิน เพื่อล้มล้างระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จากเหตุนี้เอง นักภักดีฉันทน์มากกว่าร้อยคนถูกจับ และถูกศาลพิเศษตัดสินลงโทษจำคุกตลอดชีวิตบ้าง ประหารชีวิตบ้าง แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลดโทษประหารชีวิตเป็นโทษจำคุกตลอดชีวิต และลดโทษจำคุกตลอดชีวิตเป็นจำคุก 20 ปี ส่วนผู้ที่ถูกตัดสินจำคุก 20 ปี ให้รอการลงอาญาไว้ ...

คนหนุ่มสาวส่วนหนึ่ง รวมทั้งตัวข้าพเจ้าด้วย มีความเห็นอกเห็นใจอย่างยิ่งต่อผู้ที่ถูกลงโทษทางการเมืองเหล่านี้ พวกเราได้พูดคุยถึงเรื่องนั้นกันบ่อย ๆ ทั้งในโรงเรียนมัธยมและโรงเรียนกฎหมายของกระทรวงยุติธรรม ซึ่งข้าพเจ้าได้ลงทะเบียนใน พ.ศ. 2460 ต่อมาภายหลังการอภิวัฒน์ในปี พ.ศ. 2475 รัฐบาลประชาธิปไตยของเราได้คืนยศให้นักโทษการเมืองเหล่านี้ตามยศเดิมที่มีอยู่ก่อนที่จะถูกคำพิพากษา อันเป็นเครื่องยืนยันถึงความเห็นอกเห็นใจที่เรามีต่อนักภักดีฉันทน์รุ่นนั้น

ระหว่างที่ข้าพเจ้าศึกษาวิชากฎหมายนั้น ข้าพเจ้าเห็นว่ามหาอำนาจต่างชาติถือสิทธิสภาพนอกอาณาเขตเหนือประเทศสยาม ไม่ว่าจะเป็นทั้งทางทฤษฎีหรือทางปฏิบัติ คนในสังคมมหาอำนาจเหล่านี้ไม่ต้องขึ้นศาลไทย เพราะคดีที่มีคู่ความเป็นสังกัดต่างชาติเหล่านั้น จะต้องให้ศาลกงสุลหรือศาลคดีระหว่างประเทศตัดสิน ทั้งนี้เป็นไปตามสนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาคระหว่างชาติมหาอำนาจกับประเทศสยาม ในศาลคดีระหว่างประเทศ คำวินิจฉัยของผู้พิพากษาชาติยุโรปจะมีน้ำหนักมากกว่าคำวินิจฉัยของผู้พิพากษาสยาม ข้าพเจ้าไม่พอใจการใช้อำนาจอธิปไตยเช่นนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ตัดสินใจที่จะทำทุกอย่างเพื่อให้ได้มาซึ่งเอกราชของชาติอันสมบูรณ์ โดยมีอำนาจอธิปไตยของตนอย่างเต็มเปี่ยม ขณะเดียวกัน ข้าพเจ้าได้สังเกตความเป็นไปของราชสำนัก รวมทั้งการบริหารงานภายใต้ระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และตั้งความปรารถนาไว้ว่า จักต้องก่อตั้งระบอบประชาธิปไตยขึ้นในประเทศของข้าพเจ้าให้ได้ แม้ในตอนนั้นข้าพเจ้ายังไม่ทราบว่าจะทำอย่างไร

ในปี พ.ศ. 2461 มีรายงานข่าวหลายกระแสที่ลงในหนังสือพิมพ์ที่กรุงเทพฯ เกี่ยวกับการอภิวัฒน์ของพรรคบอลเชวิคในรัสเซีย สิ่งที่ข้าพเจ้าสนใจในครั้งนั้น ก็คือ

การล้มล้างระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของพระเจ้าชาร์ เหตุการณ์นี้ทำให้ข้าพเจ้าระลึกถึงคำพูดของครูข้าพเจ้าที่โรงเรียนมัธยมที่ว่า ระหว่างรัสเซียและสยาม ประเทศไทยจะล้มเลิกระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้ก่อนกัน

ในเมื่อประเทศรัสเซียล้มระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้ ข้าพเจ้าก็มีความหวังอย่างแรงกล้าว่า เหตุการณ์เช่นเดียวกันนี้คงจะเกิดขึ้นในประเทศสยาม

ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงได้พูดกับเพื่อนข้าพเจ้าคนหนึ่งอย่างลับ ๆ เพื่อหาวิธีที่จะทำให้เราบรรลุถึงจุดประสงค์นี้ ด้วยเราตระหนักถึงบทเรียนของบรรดานักปฏิวัติที่ถูกจับกุมในปี ร.ศ. 130 ว่า เกิดจากบุคคลหนึ่งซึ่งเป็นผู้ทรยศ ได้เปิดเผยแผนการดังกล่าวต่อรัฐบาล อย่างไรก็ตาม เรายังไม่ทราบว่าจะทำอย่างไร จึงจะสามารถตั้งขบวนการปฏิวัติให้มีประสิทธิภาพมากที่สุด

ในปี พ.ศ. 2462 ข้าพเจ้าสอบไล่ได้ตามหลักสูตรของโรงเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรม แต่เนื่องจากข้าพเจ้ามีอายุเพียง 19 ปี ยังไม่สามารถเป็นสมาชิกของเนติบัณฑิตยสภาที่กำหนดอายุขั้นต่ำไว้ 20 ปีจึงไม่อาจจะได้รับแต่งตั้งเป็นผู้พิพากษาได้ ข้าพเจ้าต้องรออยู่ 2-3 เดือน จึงได้เป็นสมาชิกของเนติบัณฑิตยสภา กระทรวงยุติธรรมพอใจในผลการสอบของข้าพเจ้า จึงให้ทุนข้าพเจ้าไปศึกษาต่อที่ประเทศฝรั่งเศส เพื่อจะได้กลับมาช่วยงานกระทรวง ในด้านการร่างประมวลกฎหมายตามแบบฉบับของประเทศฝรั่งเศส"

"ข้าพเจ้าเดินทางไปถึงประเทศฝรั่งเศสเป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ 25 กันยายน พ.ศ. 2463"

ต่อจากนั้นบันทึกได้กล่าวถึงการศึกษาในประเทศฝรั่งเศส แล้วได้บันทึกต่อไปถึงความสัมพันธ์ติดต่อกับเพื่อนนักปฏิวัติชาวต่างประเทศว่า ดังนี้

"สำหรับตัวข้าพเจ้านั้น นอกจากข้าพเจ้าจะรู้จักมักคุ้นกับเพื่อน ๆ ชาวไทยด้วยกันและกับเพื่อน ๆ ชาวฝรั่งเศสแล้ว ข้าพเจ้ายังได้รู้จักนักปฏิวัติชาวเอเชียกลุ่มหนึ่ง และต่อมาพวกเราได้ก่อตั้งสมาคมเพื่อความสมานฉันท์และพันธมิตรแห่งเอเชีย"

ก่อตั้งคณะราษฎร

ในหนังสือเล่มที่อ้างแล้วข้างต้น นายปรีดี ฯ ได้กล่าวถึงการก่อตั้งคณะราษฎรไว้ดังนี้

“ด้วยความตั้งใจที่จะรับใช้เพื่อนร่วมชาติ ด้วยความปรารถนาที่จะได้รับบูรณภาพแห่งดินแดนและเอกราชสมบูรณ์ อันจะทำให้ประเทศชาติได้ประสบผลสำเร็จในการบำรุงเศรษฐกิจให้รุ่งเรือง ตลอดจนการนำชาติไปสู่ประชาธิปไตยที่แท้จริง ข้าพเจ้าจึงได้ก่อตั้งแกนกลางอย่างลับ ๆ ขึ้นเป็น คณะราษฎร ร่วมกับเพื่อนนักศึกษาไทยบางคน”

นายปรีดี ฯ ได้ให้รายละเอียดในการก่อตั้งคณะราษฎรไว้ในหนังสือ บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎร มีความดังนี้

รูปที่ 5 ด้านหน้าบริเวณห้องเช่า ซึ่งเป็นที่ประชุมครั้งแรกของคณะกรรมการราษฎร

การประชุมเป็นทางการครั้งแรกของคณะราษฎรมีขึ้นในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. 1927 ที่หอพักแห่งหนึ่ง ณ Rue du Sommerard ซึ่งเราเช่าห้องไว้เพื่อการประชุมนั้น ผู้ร่วมประชุมมี 7 คน คือ (1) ร.ท. ประยูร ภมรมนตรี นายทหารกองหนุน ซึ่งเคยเป็นผู้บังคับหมวดทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์รัชกาลที่ 6 (2) ร.ท. แปลก ชิตตะสังคะ สำเร็จวิชาจากโรงเรียนเสนาธิการทหารบกสยาม แล้วมาศึกษาที่โรงเรียนนายทหารปืนใหญ่ฝรั่งเศส (3) ร.ต. ทศนัย มิตรภักดี นายทหารกองหนุน เคยเป็นผู้บังคับหมวดกรมการทหารม้าที่ 5 นครราชสีมา แล้วมาศึกษาที่โรงเรียนนายทหารม้าฝรั่งเศส (4) นายตัว ลพานุกรม นักศึกษาวิทยาศาสตร์ในสวิตเซอร์แลนด์ เคยเป็นจ่านายสิบในกองทหารอาสาสงครามโลกครั้งที่ 1 (5) หลวงสิริราชไมตรี นามเดิมจรูญ นามสกุลสิงห์เสนี ผู้ช่วยสถานทูตสยามประจำกรุงปารีส เคยเป็นนักเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรม และเป็นนายสิบตรีในกองทหารอาสาสงครามโลกครั้งที่ 1 (6) นายแนบ พหลโยธิน เนติบัณฑิตอังกฤษ (7) ข้าพเจ้า (ปรีดี พนมยงค์)

ที่ประชุมมีมติเป็นเอกฉันท์ให้ข้าพเจ้าเป็นประธาน และเป็นหัวหน้าคณะราษฎร จนกว่าจะมีบุคคลที่เหมาะสมเป็นหัวหน้าคณะราษฎรในกาลต่อไป การประชุมได้ดำเนินไปเป็นเวลา 5 วัน ซึ่งได้ตกลงสาระสำคัญดังต่อไปนี้

ก. วัตถุประสงค์ของคณะราษฎร คือ เปลี่ยนระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาเป็นระบอบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ หรือนัยหนึ่ง *เปลี่ยนการปกครองของกษัตริย์เหนือกฎหมาย มาเป็นการปกครองที่มีกษัตริย์อยู่ใต้กฎหมาย* และดำเนินการเพื่อให้สยามบรรลุหลัก 6 ประการ คือ (1) รักษาความเป็นเอกราช เช่น เอกราชในทางการเมือง ในทางศาล ในทางเศรษฐกิจ ฯลฯ ของประเทศไว้ให้มั่นคง (2) รักษาความปลอดภัยในประเทศ ให้การประทุษร้ายต่อกันลดลงให้มาก (3) บำรุงความสุขสมบูรณ์ของราษฎรในทางเศรษฐกิจ โดยรัฐบาลใหม่จะหางานให้ราษฎรทุกคนทำ จะวางโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ไม่ปล่อยให้ราษฎรอดอยาง (4) ให้ราษฎรมีสิทธิเสมอภาคกัน (5) ให้ราษฎรมีเสรีภาพที่ไม่ขัดต่อหลัก 4 ประการดังกล่าวแล้ว (6) ให้การศึกษาเต็มที่แก่ราษฎร

ข. โดยคำนึงถึงสภาพของสยามที่ถูกแวดล้อมโดยอาณานิคมของอังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งชาติทั้งสองนี้มีข้อตกลงกันถือเอาสยามเป็นประเทศกันชน แต่เขาอาจพร้อมกันยกกำลังทหารเข้ามายึดครอง แล้วแบ่งดินแดนสยามไปเป็นเมืองขึ้นหรืออยู่ใต้อำนาจ

อิทธิพลของประเทศทั้งสอง ดังนั้น เราจึงเห็นว่าวิธีเปลี่ยนการปกครองดังกล่าวจะต้องกระทำโดยวิธี Coup d'état ซึ่งเราเรียกกันด้วยคำไทยธรรมดาว่า **การยึดอำนาจโดยฉับพลัน** (เพราะในสมัยนั้นยังไม่มีผู้ใดตั้งศัพท์ไทยว่า **รัฐประหาร** เพื่อถ่ายทอดศัพท์ฝรั่งเศสดังกล่าวนั้น) ทั้งนี้เพื่อป้องกันการแทรกแซงของมหาอำนาจ เพราะเมื่อคณะราษฎรได้อำนาจโดยฉับพลันแล้ว มหาอำนาจก็จะต้องเผชิญต่อสถานการณ์ที่เรียกเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า *Fait Accompli* คือ วิกฤติการณ์ที่สำเร็จรูปแล้ว

เมื่อเสร็จการประชุมก่อตั้งคณะราษฎรแล้ว ข้าพเจ้ากลับสยามในเดือนมีนาคมปีนั้น แล้วเพื่อนที่ยังอยู่ในปารีสเลือกเฟ้นผู้ที่สมควรชวนร่วมคณะราษฎรต่อไป มี นายทวี บุญยเกษตร นักศึกษาวิชาเกษตร นายบรรจง ศรีจรูญ ไทยมุสลิมจากอียิปต์ที่มาเยือนปารีส ซึ่งรับภาระจัดตั้งไทยมุสลิมต่อไป อาทิ นายเข้ม มุस्ताฟา (บุตรหัวหน้าศาสนาอิสลามในไทยที่รู้จักกันในนามว่า **ครูฟา** ต่อมานายเข้มเปลี่ยนนามสกุลว่า **พรหมยงค์** คล้าย ๆ นามสกุลข้าพเจ้า) ต่อมาได้ชวน ร.ต. สินธุ์ กมลนาวิน ร.น. นักศึกษาวิชาทหารเรือเดนมาร์กที่มาเยือนปารีส ต่อมาพระยาทรงสุรเดชได้มาดูงานทหารในฝรั่งเศส เพื่อนที่ยังอยู่ที่ปารีส จึงลองทาบถามว่ามีความรู้ลึกอย่างไรต่อระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก็ได้ความว่าไม่พอใจในระบอบนั้น แต่ยังมีได้ถูกชวนเข้าร่วมในคณะราษฎร ต่อจากนั้นเพื่อนที่ก่อตั้งคณะราษฎรที่ปารีสก็ทยอยกันกลับสยาม ค่อย ๆ ชวนเพื่อนนักศึกษาที่เคยสังเกตไว้ในการสนทนากันเพียงคร่าว ๆ มิได้จำกัดเฉพาะนักศึกษาในฝรั่งเศสเท่านั้น ฉะนั้น ต่อมาในสยามจึงได้ชวน ม.ล. อุดม สนธิวงศ์ นักศึกษาจากสวีเดนแลนด์ ม.ล. กริ เชาติวงศ์ นายสพรั่ง เทพหัสดินทร์ ณ อยุธยา นายเล้ง ศรีสมวงศ์ นักศึกษาจากอังกฤษ ฯลฯ และเพื่อนทหารบก ทหารเรือ พลเรือนคนอื่น ๆ ในสยาม ในปลาย พ.ศ. 2474 จึงได้ชวน พระยาพหลพลพยุหเสนา พระยาทรงสุรเดช พระยาฤทธิอัคเนย์ และมอบให้พระยาพหลฯ เป็นหัวหน้าคณะราษฎร

กลับสู่สยามพร้อมด้วยปริญญาเอกเตอร์อังดรว์

ในที่สุดนายปรีดี ฯ ก็จบการศึกษาชั้นปริญญาเอกทางกฎหมายจากมหาวิทยาลัยปารีส ภายหลังที่ได้ใช้เวลาศึกษาถึง 6 ปีครึ่ง ได้ปริญญา Docteur en Droit นายปรีดี ฯ จึงเป็นคนไทยคนแรกที่จบปริญญาอังดรว์ (แผนกคนฝรั่งเศส) และได้รับประกาศนียบัตรชั้นสูงสุดทางเศรษฐศาสตร์อีกแขนงหนึ่งด้วย

ตามปกตินั้นเมื่อจบการศึกษาแล้ว ก็ต้องอยู่ดูงานอีกหนึ่งปี แต่สำหรับนายปรีดี ฯ เมื่อจบการศึกษาแล้วก็ถูกส่งตัวกลับทันที เนื่องจากมีกรณีพิพาทกับทูตดังกล่าวแล้วข้างต้น

นายปรีดี ฯ เดินทางกลับโดยทางเรือ (ขณะนั้นเครื่องบินโดยสารยังไม่มี) ซึ่งตามปกติจะต้องได้ตัวโดยสารชั้นสอง แต่อัครราชทูตพระองค์เจ้าจุรยุธศักดิ์ กฤดากร (ผู้เป็นพี่เขยของนายควม อภัยวงศ์) จะให้ซื้อตัวโดยสารชั้นปากเรือ คือ ชั้นสาม

ดร. เดือน บุนนาค ได้เขียนไว้ในหนังสือ *ท่านปรีดีรัฎฐบุรุษอาวุโส* เกี่ยวกับการเดินทางกลับสู่สยามของนายปรีดี ฯ ว่า

“สอบเสร็จแล้วท่านปรีดี ฯ ยังไม่หมดเคราะห์ทีเดียว ท่านอัครราชทูตจะให้โดยสารเรือกลับชั้นปากเรือหรือชั้นสาม แล้วต่อมาจะเปลี่ยนเป็นชั้นสอง จะให้ตัดเลื้อยทางเดินเป็นสี่น้ำตาลอย่างแบบคนงาน พวกเราชาวนักเรียนไทยในฝรั่งเศส จึงช่วยกันตามมีตามเกิดบริจาคเงินช่วย ท่านปรีดี ฯ ก็กลับประเทศไทยได้สะดวกสบายหน่อย”

เมื่อกลับเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ แล้ว ก็ได้รับการบรรจุเข้าเป็นผู้พิพากษาชั้น 6 ได้รับพระราชทานเงินเดือน 240 บาท เมื่อ 1 พฤษภาคม 2470 เป็นเลขานุการชั้น 2 กรมร่างกฎหมายกระทรวงยุติธรรม อัตราเงินเดือน 300 บาท เมื่อ 1 ตุลาคม 2470 และต่อมาได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์เป็นรองอำมาตย์เอกหลวงประดิษฐมนูธรรม

เมื่อ 8 พฤศจิกายน 2471 และในปีถัดมาก็ได้รับการเลื่อนยศเป็นอำมาตย์ตรี (8 พ.ย. 2472) พร้อมกับขึ้นอัตราเงินเดือนก็เพิ่มจาก 300 บาท เป็น 320, 340 และ 360 บาท ในปี 2473

ในระหว่างนั้น ท่านได้รวบรวมกฎหมายไทยที่กระจัดกระจายอยู่ในที่ต่าง ๆ ขึ้นเป็นหมวดหมู่ ตั้งแต่สมัยกฎหมายตราสามดวง มารวมกับบทบัญญัติกฎหมายสมัยใหม่ จัดเป็นหนังสือชุด กล่าวถึงตัวบทกฎหมายของไทยแต่แรกจนปัจจุบันให้ชื่อว่า *ประชุมกฎหมายไทย* หนังสือชุดนี้เป็นประโยชน์ต่อนักกฎหมายเป็นอย่างมาก

ในด้านการสอนกฎหมาย วิชาที่สำคัญและสร้างชื่อเสียงให้กับท่านมากที่สุด ก็คือ วิชากฎหมายปกครอง ดร. เดือน บุนนาค ได้บันทึกไว้ในหนังสือที่อ้างแล้วข้างต้น ความว่า

"ในส่วนงานเป็นครูบาอาจารย์นั้น ท่านปรีดี ฯ เป็นอาจารย์ผู้สอนที่โรงเรียนกฎหมาย เคยสอนหลายวิชา แต่วิชาหนึ่งซึ่งมีวิชากฎหมายแท้ได้สร้างชื่อเสียงให้กับท่านมาก คือ วิชากฎหมายปกครอง ในข้อความตอนต้นในคำอธิบายวิชานี้ ท่านปรีดี ฯ ก็ได้พูดถึงธรรมเนียมการปกครองแผ่นดิน ซึ่งในเวลานั้นเรียกว่า *กฎหมายรัฐธรรมนูญ* ท่านได้อธิบายเรื่องเสรีภาพต่าง ๆ ที่เขียนและพูดในสมัยนั้น แต่ในครั้งนั้นท่านปรีดี ฯ เรียกว่า *ความอิสระ* ท่านได้อธิบายถึงเรื่องการปกครองของเมืองไทยสมัยเวียง วัง คลัง นา เปลี่ยนมาเป็นลำดับ การแบ่งเขตปกครอง การจัดการปกครองเป็นกระทรวง แล้วไปเติมเรื่องหน้าที่ของรัฐในทางเศรษฐกิจ ซึ่งท่านปรีดี ฯ เรียกในขณะนั้นว่า *การงานซึ่งฝ่ายปกครองกระทำเพื่อส่งเสริมบำรุงฐานะความเป็นอยู่ความสุขสมบูรณ์ของราษฎร* ท่านปรีดี ฯ แบ่งชนิดแห่งการงานซึ่งฝ่ายปกครองต้องกระทำนี้ออกเป็นสาขาใหญ่ 2 ประเภท คือ (1) ในทางเศรษฐกิจการเมือง (Economic Politique) (2) ในทางสมาคมกิจ (Economic Sociale) แล้วท่านปรีดี ฯ ก็พูดเรื่องประดิษฐกรรม ปรัวรตกรรม วิภาคกรรม โภคยกรรม เขียนความสั้น ๆ เพียงไม่ถึง 5 หน้ากระดาษ ท่านปรีดี ฯ จบคำอธิบายกฎหมายปกครองด้วยการคลังของประเทศ เกี่ยวกับงานงบประมาณรายได้รายจ่าย การกู้เงิน การชำระหนี้ของรัฐ ดังนี้ คำอธิบายกฎหมายปกครองของท่านปรีดี ฯ จึงกว้างขวางจงใจบุคคลผู้อ่านให้หันเข้าเอาใจใส่ในกิจการบ้านเมือง ราษฎรผู้ถูกปกครองใคร่ได้มีเสียงในการปกครองบ้าง ความรู้สึกอยากปกครองตนเองจึงเกิดมีมากขึ้น"

ตอนหนึ่งของกฎหมายปกครองได้บรรยายไว้ ดังนี้

“...มนุษย์หลาย ๆ คนที่รวมกันอยู่เป็นประเทศ ก็จำเป็นต้องมีการคุ้มครองรักษาดูแลควบคุม วิชาที่เราจะศึกษาถึงนี้ จะตัดตอนเอาเฉพาะการปกครองมนุษย์ที่รวบรวมกันอยู่เป็นประเทศเท่านั้น และนับว่าเป็นสาขาหนึ่งแห่งอำนาจสูงสุดในประเทศ มีใช้จะศึกษาถึงอำนาจสูงสุดในประเทศทั้งหมด”

อำนาจสูงสุดของประเทศนั้น อาจแยกออกได้เป็น 3 ประเภท คือ

1. อำนาจในการบัญญัติกฎหมายหรืออำนาจนิติบัญญัติ (เพาเวอร์เลเยสเลตีฟ)
2. อำนาจในการบัญญัติกฎหมาย หรืออำนาจบริหารบัญญัติ หรืออำนาจตุลาการ (เพาเวอร์เอกซ์ิคิวตีฟ)
3. อำนาจในการวินิจฉัยกฎหมาย หรืออำนาจตุลาการ (เพาเวอร์ยูดิเชียรี)

“กล่าวคือ มนุษย์ที่รวบรวมกันอยู่ได้เป็นประเทศย่อมจะต้องมีกฎหมาย เพื่อบังคับความประพฤติ จะต้องเป็นผู้มีอำนาจในการบัญญัติกฎหมายนั้น จะต้องเป็นผู้มีอำนาจในการที่จะปฏิบัติหรือดูแลรักษาให้บุคคลกระทำตามกฎหมาย และถ้ามีปัญหาเกิดขึ้นในกฎหมายหรือในการปฏิบัติ ก็จะต้องมีการวินิจฉัยปัญหานั้น ๆ ให้คล่องไปได้

อำนาจนิติบัญญัติและอำนาจตุลาการนั้น ตามลัทธิกฎหมายฝรั่งเศสย่อมแยกออกจากอำนาจบริหารบัญญัติหรืออำนาจตุลาการ เพราะถ้าจะให้รวมกันอยู่แล้ว ในบางครั้งอาจจะนำมาซึ่งความไม่ยุติธรรมได้”

เมื่อได้อธิบายถึงอำนาจสูงสุดแล้ว ท่านผู้บรรยายก็ได้ชี้ต่อไปถึงผู้ใช้อำนาจสูงสุดนั้น ๆ ว่า ดังนี้

“ได้กล่าวมาแล้วว่า อำนาจสูงสุดในแผ่นดินนั้น อาจแยกออกได้เป็น 3 ประเภท คือ อำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหารบัญญัติหรืออำนาจตุลาการ และอำนาจตุลาการ อำนาจทั้ง 3 นี้ ในบางประเทศได้แยกมอบไว้แก่บุคคลหรือคณะบุคคลต่างหากจากกัน เช่น อำนาจนิติบัญญัติมอบไว้แก่สภาผู้แทนราษฎร ซึ่งอาจมีสภาเดียวกันหรือหลายสภา อำนาจบริหารบัญญัติมอบไว้แก่ผู้เป็นหัวหน้าประเทศ ซึ่งอาจเป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ประธานาธิบดี หรือคณะกรรมการบริหารบัญญัติ และอำนาจตุลาการนั้นมอบไว้แก่ศาล”

เพื่อที่จะเข้าสู่ประเด็นสำคัญอีกประเด็นหนึ่งของระบอบประชาธิปไตย คือ กฎหมายรัฐธรรมนูญ อันเป็นโครงสร้างของรูปแบบและวิธีการปกครอง นายปรีดี ฯ จึงได้บรรยายสรุปความหมายของคำว่ากฎหมายปกครอง เพื่อนำไปเชื่อมโยงกับข้อความที่ท่านต้องการบรรยาย คือ **รัฐธรรมนูญ** ซึ่งในขณะนั้นท่านเรียกว่า **ธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน** ว่าดังนี้

เพราะฉะนั้นกฎหมายปกครอง จึงอาจมีความหมายโดยสังเขปว่า หลักและข้อบังคับ ซึ่งว่าด้วยระเบียบและวิธีดำเนินการของฝ่ายราชการ ฝ่ายบริหารบัญญัติหรือฝ่ายตุลาการ และว่าด้วยความเกี่ยวข้องซึ่งเอกชนจะมีแก่ราชการ

อนึ่ง มีข้อจะต้องสังเกตว่า กฎหมายปกครองนี้ต่างกับกฎหมายธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน (द्रวิगणसदसुखिणगनल) กล่าวคือ กฎหมายธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน เป็นกฎหมายที่บัญญัติระเบียบอำนาจสูงสุดในแผ่นดินทั้งหลาย และวิธีดำเนินการทั่วไปแห่งอำนาจเหล่านี้ หรือจะกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า กฎหมายธรรมนูญการปกครองแผ่นดินวางหลักทั่วไปแห่งอำนาจสูงสุดในประเทศ และกฎหมายปกครองจำแนกระเบียบแห่งอำนาจบริหารบัญญัติหรืออำนาจตุลาการให้พิสดารออกไป และว่าด้วยการใช้อำนาจนี้ แต่อย่างไรก็ตาม กฎหมายทั้งสองนี้ก็เป็นสาขาอันแยกมาจากกฎหมายมหาชนด้วยกัน เหตุฉะนั้น ในบางเรื่องจึงแยกออกจากกันให้เด็ดขาดไม่ได้

เมื่อได้ทำความเข้าใจในเรื่องรัฐธรรมนูญ หรือธรรมนูญการปกครองแผ่นดินพอเป็นสังเขปแล้ว ท่านก็ได้อธิบายความหมายของคำว่า **รัฐบาล** ต่อไปดังนี้

คำว่ารัฐบาลนี้ อาจมีความหมายได้ 2 ประการ

1. ตามความหมายอย่างกว้าง รัฐบาล คือ บุคคลหรือคณะบุคคลซึ่งได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ใช้อำนาจสูงสุดของประเทศทั้ง 3 ชนิด คือ อำนาจอธิปไตย อำนาจบริหารบัญญัติ อำนาจตุลาการ ถ้าจะพิจารณาตามแนวแห่งความหมายอย่างกว้างนี้ เราอาจแยกรัฐบาลออกได้เป็น 4 ชนิด

ก. รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดนั้นเองโดยตรง

ข. รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดนั้น โดยมีผู้แทนอันจะเพิกถอนไม่ได้จนกว่าจะพ้นระยะเวลาที่ได้แต่งตั้งไว้

ค. รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดนั้น โดยมีผู้แทนอันจะพึงถอนได้ตามความพอใจ

ง. รัฐบาลซึ่งมีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงอำนาจเต็มที่ในการที่จะใช้อำนาจสูงสุดของรัฐ

2. ตามความหมายอย่างแคบ รัฐบาล คือ บุคคลหรือคณะบุคคลซึ่งมีอำนาจเฉพาะในทางบริหารบัญญัติหรือในทางธุรการ คือ เป็นผู้ที่มีอำนาจและหน้าที่ปฏิบัติการให้เป็นไปตามอำนาจนิติบัญญัติ ตามแนวแห่งความหมายอย่างแคบ เราอาจแยก รัฐบาลออกได้เป็น 2 ชนิด

ก. รัฐบาลราชาธิปไตย คือ อำนาจบริหารบัญญัติตกอยู่แก่บุคคลคนหนึ่ง คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และอำนาจนี้เป็นพระราชมฤดกตกทอดกันต่อไป ได้แก่ พระบรมวงศานุวงศ์ในพระราชวงศ์เดียวกัน

ข. รัฐบาลประชาธิปไตย ถือว่าอำนาจบริหารบัญญัติตกอยู่แก่บุคคลคนหนึ่งหรือคณะหนึ่ง ซึ่งราษฎรได้เลือกขึ้นโดยมีกำหนดเวลา และไม่เป็นมฤดกตกทอดไปยังบุคคลในวงศ์สกุลเดียวกัน

ดังกล่าวนี จะเห็นได้ว่าวิชากฎหมายปกครองที่แท้จริงแล้ว ก็คือ วิชาการเมืองนั่นเอง การสอนการเมืองเรื่องประชาธิปไตยในยุคราชาธิปไตย เป็นของทำได้ไม่มากนัก แต่นายปรีดีฯ ก็ทำสำเร็จมาแล้ว และวิชากฎหมายปกครองนี้เองที่ได้เป็นเครื่องมือปลุกเร้าจิตสำนึก และความตื่นตัวทางการเมืองของนักศึกษาโรงเรียนกฎหมายที่ได้เข้าร่วมทำการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เมื่อ 24 มิถุนายน 2475 หลายคน อย่างเช่น นายสงวน ตุลารักษ์ นายซิม วีระไวทยะ นายดิเรก ชัยนาม นายวิเชียร สุวรรณทัต นายทองเปลว ชลภูมิ เป็นต้น และต่อมาก็ได้มีสมาชิกคนอื่น ๆ เพิ่มขึ้นอีก ทั้งที่เป็น นักศึกษากฎหมายและบุคคลภายนอก

ในชีวิตส่วนตัว ท่านได้สมรสกับนางสาวพูนศุข ณ ป้อมเพ็ชร ธิดาของพระยาชัยวิชิตวิศิษฐ์ธรรมดา (ข้า ณ ป้อมเพ็ชร) เมื่อวันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2471 ซึ่งขณะนั้นนายปรีดีฯ มีบรรดาศักดิ์เป็น *หลวงประดิษฐมนูธรรม* รับราชการอยู่กรมร่างกฎหมาย และท่านทั้งสองก็ได้ครองรักกันมาอย่างสมบูรณ์ ท่ามกลางความระทมขมขื่นจากการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง จวบจนกระทั่งวาระสุดท้าย เมื่อนายปรีดีฯ ได้ถึงอสัญกรรมลงเมื่อ 2 พฤษภาคม 2526

ปรากฏว่า... นิติน...
 ตามก่อนเขาคิดบะหมี่ทอดมัน... อติ... สบู่... บะหมี่ทอดมัน... ส
 ชาติ... นิติน...
 ... นิติน...
 ... นิติน...

[illegible]

รูปที่ 6 ท่านปรีดี พนมยงค์ กับ ท่านผู้หญิงพูนศุข พนมยงค์

158888

อภิวัฒน์และกรรมกรราษฎร

ก่อนหน้าอภิวัฒน์ 24 มิถุนายน 2475 กลุ่มผู้นำอภิวัฒน์ได้มีการประชุมกันหลายครั้งหลายหน และได้มอบหมายให้นายปรีดี ฯ เป็นผู้วางแผนแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจ อันเป็นปัญหาเฉพาะหน้าที่สำคัญที่สุดในขณะนั้น ซึ่งรัฐบาลภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กำลังเข้าตาอับถึงกับคนข้าราชการออกจากราชการ นอกจากจะได้รับการมอบหมายและไว้วางใจให้เป็นผู้วางแผนแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจแล้ว ท่านยังได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ร่างคำแถลงการณ์เปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน และร่างคำสั่งคำประกาศอื่น ๆ ตามแผนฉวยยึดอำนาจการปกครองแผ่นดิน และตลอดจนร่างรัฐธรรมนูญปกครองแผ่นดินสยาม ซึ่งเป็นรัฐธรรมนูญฉบับแรกของไทย

ครั้นแล้วการอภิวัฒน์ใหญ่ 24 มิถุนายน 2475 ก็ปรากฏขึ้น ภายใต้การนำของคณะราษฎร อันมี พ.อ. พระยาพหลพลพยุหเสนาเป็นหัวหน้าใหญ่ และมีนายปรีดี ฯ เป็นมันสมองสำคัญ

24 มิถุนายน 2475 ตรงกับวันศุกร์ แรม 6 ค่ำ เดือน 7 ปีวอก จุลศักราช 1294 รัตนโกสินทร์ศก 150 เป็นรัชสมัยของพระปกเกล้า ฯ รัชกาลที่ 7 แห่งราชจักรีวงศ์ และเป็นปีที่ 8 แห่งอายุการที่พระองค์ขึ้นทรงราชย์นับแต่ 26 พฤศจิกายน 2468 เป็นต้นมา

ณ ลานพระบรมรูปทรงม้า ในเข้ามืดของวันที่ 24 มิถุนายนนั้น ทหารบก ทหารเรือ พร้อมด้วยสรรพาวุธจากหน่วยรบต่าง ๆ ที่อยู่ในเขตกรุงเทพมหานคร ได้มาประชุมพร้อมกัน ณ ที่นั้น ตามแผนการยึดอำนาจของคณะราษฎร เพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน จากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นประชาธิปไตย

ท่ามกลางกองทหารที่มาประชุมกัน ณ ที่นั้น พ.อ. พระยาพหล ฯ ภายใต้เครื่องแบบนายพันเอกของกองทัพบกไทย ก็ได้ปรากฏตัวขึ้น และได้อ่านคำประกาศแถลงการณ์เปลี่ยนแปลงการปกครอง ดังนี้

"...ราษฎร ข้าราชการ ทหาร และพลเมือง ที่รู้เท่าถึงการกระทำอันชั่วร้ายของรัฐบาล... จึงรวมกำลังกันตั้งเป็น คณะราษฎร ขึ้น และได้ยึดอำนาจของกษัตริย์ไว้ได้แล้ว คณะราษฎรเห็นว่าการที่จะแก้ความชั่วร้ายนี้ได้ ก็โดยที่จะต้องจัดการปกครองโดยมีสภา จะได้ช่วยกันปรึกษาหารือหลาย ๆ ความคิดดีกว่าความคิดเดียว ส่วนผู้เป็นประมุขของประเทศนั้น คณะราษฎรไม่ประสงค์ทำการแย่งชิงราชสมบัติ ฉะนั้นจึงได้ขออัญเชิญให้กษัตริย์องค์นี้ดำรงตำแหน่งกษัตริย์ต่อไป แต่จะต้องอยู่ใต้กฎหมายธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน จะทำอะไรโดยลำพังไม่ได้ นอกจากด้วยความเห็นชอบของสภาผู้แทนราษฎร คณะราษฎรได้แจ้งความประสงค์นี้ให้กษัตริย์ทราบแล้ว เรายังอยู่ในความรับตอบ ...การปกครองซึ่งคณะราษฎรจะพึงกระทำคือ จัดวางโครงการที่อาศัยหลักวิชา... หลักใหญ่ ๆ ที่คณะราษฎรวางไว้มีอยู่ว่า"

1. จะต้องรักษาความเป็นเอกราชทั้งหลาย เช่น เอกราชในทางการเมือง ในทางศาล ในทางเศรษฐกิจ ฯลฯ ของประเทศไว้ให้มั่นคง
2. จะต้องรักษาความปลอดภัยในประเทศ ให้การประทุษร้ายต่อกันลดน้อยลงให้มาก
3. จะต้องบำรุงความสมบูรณ์ของราษฎรในทางเศรษฐกิจ โดยรัฐบาลใหม่จะหางานให้ราษฎรทุก ๆ คนทำ จะวางโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ไม่ปล่อยให้ราษฎรอดอยาง
4. จะต้องให้ราษฎรมีสิทธิเสมอภาคกัน (ไม่ใช่ให้พวกเจ้ามัสิทธิยิ่งกว่าราษฎรเช่นที่เป็นอยู่ในเวลานี้)
5. จะต้องให้ราษฎรได้มีเสรีภาพ มีความเป็นอิสระ เมื่อเสรีภาพนี้ไม่ขัดต่อหลัก 4 ประการดังกล่าวข้างต้น
6. จะต้องให้การศึกษาเต็มที่แก่ราษฎร..."

เมื่อนายพันเอกพระยาพหลพลพยุหเสนาอ่านแถลงการณ์จบลงแล้ว ทหารทุกเหล่า ตลอดจนประชาชนที่อยู่ ณ ที่นั้น ได้เปล่งเสียงไชโยโห่ร้องให้การสนับสนุนคณะราษฎร และครั้นแล้วก็ได้ชักธงชาติขึ้นสู่ยอดโดมพระที่นั่งอนันตสมาคม ซึ่งเป็นกองบัญชาการของคณะราษฎร

แถลงการณ์ของคณะราษฎรดังกล่าวนี้นี้ คือ ประกาศเจตนารมณ์ประชาธิปไตยของคณะราษฎรในการเปลี่ยนแปลงการปกครองครั้งนั้นอย่างรอบด้าน คือ

ประเทศนี้เป็นของราษฎรทั้งหลาย (ไม่ใช่เป็นของใครคนใดคนหนึ่ง บรรพบุรุษของเราเป็นผู้ช่วยกันกู้ประเทศมีอสรภาพพื้นมือจากข้าศึก)

จึงต้องปกครองโดยราษฎร (โดยที่จะต้องจัดการปกครองโดยมีสภา จะได้ช่วยกันปรึกษาหารือ หลาย ๆ ความคิดดีกว่าความคิดเดียว)

เพื่อความสุขความเจริญอย่างประเสริฐของราษฎร (ซึ่งเรียกกันเป็นศัพท์ว่า ศรีอาริยะ นั้น จะพึงบังเกิดแก่ราษฎรถ้วนหน้า)

การยึดอำนาจของคณะราษฎรดังกล่าวนี้ เป็นการยึดอำนาจโดยฉับพลันที่เรียกว่า รัฐประหาร และจากเนื้อหาของแถลงการณ์ยึดอำนาจเป็นการ ปฏิวัติ ดังนั้น การรัฐประหารของคณะราษฎร จึงเป็นรัฐประหารที่เป็นปฏิวัติ หรือรัฐประหารที่เป็น อภิวัตน์ ๖

ต่อมาคณะราษฎรได้ตั้งผู้รักษาพระนครฝ่ายทหารขึ้น 3 ท่าน เป็นผู้ใช้อำนาจในการปกครองประเทศ มีนายพันเอกพระยาพหลพลพยุหเสนา เป็นประธาน ประกอบด้วยนายพันเอกพระยาทรงสุรเดช และนายพันเอกพระยาฤทธิอัคเนย์

เนื่องจากในขณะนั้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบรมราชินีทรงแปรพระราชฐานไปประทับอยู่ ณ พระราชวังไกลกังวล หัวหิน ผู้รักษาพระนครฝ่ายทหาร จึงทำหนังสือกราบบังคมทูลอัญเชิญเสด็จกลับสู่พระมหานคร เพื่อทรงเป็นกษัตริย์สืบไป

ทางด้านคณะผู้รักษาพระนครฝ่ายทหาร เมื่อได้มีหนังสือกราบบังคมทูลเสด็จพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ สู่พระนครแล้ว ในวันเดียวกันนั้นเอง เวลา 16.00 น. คณะผู้รักษาพระนครฝ่ายทหาร ได้เชิญบรรดาเสนาบดีและปลัดทูลฉลองของทุกกระทรวงมาประชุม ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม ในการประชุมครั้งนี้ ทางฝ่ายคณะราษฎรนั้น นอกจากผู้รักษาพระนครฝ่ายทหารทั้ง 3 ท่านแล้ว มีนายปรีดีฯ เข้าร่วมด้วย ส่วนฝ่ายเสนาบดีและปลัดทูลฉลองมี

1. พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นเทววงศ์วโรปathy เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ
2. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัติ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ
3. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศุภโยคเกษม เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหา

4. เจ้าพระยาพิชัยญาติ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ
5. เจ้าพระยาศรีธรรมราชเบศ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม
6. พระยามโหสถศรีพิพัฒน์ ปลัดทูลฉลองกระทรวงยุติธรรม
7. หม่อมเจ้าวิมาทิตย์ รัชนีพัฒน์ ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตราธิการ
8. พระยาราชินิกุล ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย
9. พระยารัษฎาภิเศก ปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ
10. นายพลตรีพระยาประเสริฐสงคราม ปลัดทูลฉลองกระทรวงกลาโหม
11. พระยาศรีวิสารวาท ปลัดทูลฉลองกระทรวงการต่างประเทศ
12. พระยาพิพิธสมบัติ ปลัดทูลฉลองกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม

นายพันเอกพระยาพหลฯ หัวหน้าผู้รักษาพระนครฝ่ายทหารและหัวหน้าคณะราษฎร ได้กล่าวชี้แจงถึงวัตถุประสงค์ที่เชิญท่านเหล่านั้นมาประชุม แล้วมอบหมายให้นายปรีดีฯ เป็นผู้กล่าวชี้แจงรายละเอียด สรุปมีใจความ ดังนี้

1. คณะราษฎรได้ยึดอำนาจการปกครองประเทศไว้แล้ว
2. มีผู้รักษาพระนครฝ่ายทหาร เป็นผู้ใช้อำนาจในการปกครองประเทศชั่วคราว
3. ได้เชิญอภิรัฐมนตรี พระบรมวงศานุวงศ์หลายพระองค์ และข้าราชการบางท่านมาที่พระที่นั่งอนันตสมาคม เพื่อประกันความปลอดภัยของคณะราษฎร
4. ได้กราบบังคมทูลเชิญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกลับจากพระราชวังไกลกังวล หัวหิน สู่พระมหานคร ทูลขอให้เป็นกษัตริย์อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญ
5. ได้เตรียมสร้างรัฐธรรมนูญการปกครองราชอาณาจักรไว้แล้ว จะทูลเกล้าฯ ถวายเพื่อทรงลงพระปรมาภิไธย ประกาศใช้เป็นหลักการปกครองประเทศต่อไป
6. ต่อไปจะมีสภาผู้แทนราษฎร สมาชิกของสภาจะต้องเป็นผู้ได้รับเลือกตั้งจากราษฎร แต่ในขั้นต้นจะตั้งจากบุคคลที่ได้ร่วมกันก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ซึ่งได้รับการศึกษามีความรู้ในระบอบการปกครองนี้บ้าง และจะได้เชิญท่านผู้ใหญ่ในราชการและผู้ประกอบอาชีพอื่นที่เป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง มาร่วมเป็นสมาชิกสภาเป็นการชั่วคราว

ขอให้เสนาบดีและปลัดทูลฉลอง ได้ไปชี้แจงต่อข้าราชการในกระทรวงให้ปฏิบัติตามราชการตามปกติ สิ่งใดที่เป็นงานปกติก็ให้ปฏิบัติงานนั้นไปตามระเบียบที่เคยกระทำมา แต่ถ้าปัญหาใดเป็นปัญหานโยบาย ก็ให้ขอความเห็นชอบจากผู้รักษาพระนครฝ่ายทหารก่อน

ก่อนเลิกการประชุม นายปรีดีฯ ได้กล่าวย้ำว่า "สำหรับความสงบเรียบร้อยภายในประเทศนั้น ขอให้ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้รับผิดชอบ สำหรับกรุงเทพฯ นั้น ให้กำชับกรมตำรวจให้กวาดขันดูแลโดยเคร่งครัด ทางฝ่ายหัวเมืองก็ให้กำชับให้รักษาความสงบอย่างเต็มที่ ส่วนด้านต่างประเทศนั้น ขอให้เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศรีบชี้แจงแก่ทูตทุกสถานทูต ให้ทราบความประสงค์ของคณะราษฎรที่กระทำครั้งนี้ว่า เป็นการเปลี่ยนแปลงกิจการภายในของประเทศ คณะราษฎรจะไม่ทำการใด ๆ ให้กระทบกระเทือนชีวิตและทรัพย์สินของคนบังคับต่างประเทศเป็นอันขาด สัญญาทางพระราชไมตรีมีอยู่อย่างใด คงถือตามนั้นต่อไป ทั้งขอให้ระวังการแทรกแซงของต่างประเทศด้วย"

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จกลับถึงพระนครตามคำกราบบังคมทูลของคณะราษฎร เมื่อเวลา 00.37 นาฬิกา ของวันที่ 26 มิถุนายน 2475 และไปประทับ ณ วังสุโขทัย

วันที่ 26 มิถุนายน 2475 เวลา 10.45 น. โปรดเกล้าฯ ให้ผู้แทน "คณะราษฎร" เข้าเฝ้า ณ วังสุโขทัย เพื่อทูลเกล้าฯ ถวายรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยาม และพระราชกำหนดนิรโทษกรรม (ในการเปลี่ยนแปลงการปกครอง) ให้ทรงพิจารณาและทรงลงพระปรมาภิไธย

ผู้แทน "คณะราษฎร" จำนวน 7 คน ที่เข้าเฝ้าในวันนั้น คือ พระยาศรยุทธเสนี พระประศาสน์พิทยายุทธิ หลวงวิระโยธา หลวงประดิษฐมนูธรรม (นายปรีดีฯ) นายประยูร ภมรมนตรี นายจรูญ ณ บางช้าง และนายสงวน ตูลาลักษ์

ในการนี้ นายปรีดีฯ ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ถวายความเห็นในประเด็นต่าง ๆ ของกฎหมาย ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ของพระทัย และในวันนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้ทรงลงพระปรมาภิไธยในพระราชกำหนดนิรโทษกรรม ส่วนรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดินนั้น ได้ทรงลงพระปรมาภิไธยในวันรุ่งขึ้น คือ วันที่ 27 มิถุนายน 2475 และได้ทรงขอเพิ่มคำว่า ชั่วคราว ต่อท้ายรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยาม อันเป็นการสร้าง เงื่อนไข ให้คณะราษฎรต้องร่างรัฐธรรมนูญฉบับถาวรขึ้นมาใหม่ในเวลาต่อมา ที่เรียกว่ารัฐธรรมนูญฉบับถาวร 10 ธันวาคม 2475 อันเป็นการเปิดโอกาสให้พระองค์ได้มีส่วนร่วมในการร่างรัฐธรรมนูญฉบับนี้อย่างใกล้ชิด ดังจะได้กล่าวต่อไปในบทข้างหน้า

เมื่อประกาศธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามแล้ว สิ่งติดตามมา ก็คือ การปฏิบัติตามรัฐธรรมนูญ

อันดับแรก ก็คือ คณะผู้รักษาพระนครได้ประกาศแต่งตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรชั่วคราว จำนวน 70 ท่าน นายปรีดีฯ เป็นหนึ่งในจำนวนนี้ ส่วน พ.อ. พระยาพหลฯ หัวหน้าคณะราษฎรและอยู่ในคณะผู้รักษาพระนคร ที่เป็นผู้แต่งตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจำนวน 70 ท่านนั้น ตัวท่านเองกลับไม่รับตำแหน่งผู้แทนราษฎร และเป็นที่น่าสังเกตว่าในจำนวนผู้แทนราษฎรชั่วคราว 70 ท่านนี้ มีที่เป็นคณะราษฎรแท้ ๆ เพียง 31 ท่านเท่านั้น อีก 39 ท่านเป็นบุคคลภายนอก ซึ่งส่วนใหญ่อีกคือข้าราชการระดับสูงในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่เพิ่งจะถูกล้มเลิกไปนั่นเอง รวมทั้งเชื้อราชตระกูลหลายท่าน เช่น เจ้าพระยาวงศาอนุประพันธ์ แห่งราชินิกุล สนิทวงศ์ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี แห่งราชตระกูล เทพหัสดิน เจ้าพระยาพิชัยญาติ แห่งราชตระกูล บุนนาค พระยาอุดมพงษ์เพ็ญสวัสดิ์ แห่งราชตระกูล อิศรศักดิ์ หลวงเดชาดิวงศัรวาวัฒน์ แห่งราชตระกูล เดชาติวงศ์ หลวงเดชสกรณ และหม่อมหลวงอุดม แห่งราชตระกูล สนิทวงศ์ เป็นต้น

การที่ผู้รักษาพระนคร แต่งตั้งบุคคลภายนอกคณะราษฎรเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรเช่นนี้ คงเพื่อจะแสดงความบริสุทธิ์ใจของคณะว่า ในการเปลี่ยนแปลงการปกครองครั้งนี้ เป็นการกระทำเพื่อผลประโยชน์ต่อชาติบ้านเมืองที่แท้จริง ไม่ใช่กระทำเพื่อผลประโยชน์ส่วนตนหรือหมู่คณะ จึงแสดงออกด้วยการเชิญบุคคลภายนอกเข้ามารับตำแหน่งผู้แทนราษฎร การแสดงออกเช่นนี้ เป็นการแสดงออกของจิตใจที่ไม่ปฏิบัติ จึงเป็นความผิดพลาดครั้งแรกของคณะราษฎร

วันที่ 28 มิถุนายน 2475 การประชุมสภาผู้แทนราษฎร 70 ท่านครั้งแรก ก็ได้เริ่มขึ้น ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม เมื่อเวลา 14.00 น. และโดยที่พระยาวิชิตรชิได้บอกป่วย ไม่สามารถรับตำแหน่งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรได้ ที่ประชุมนั้นจึงเรียกร้องพระยาพหลฯ ให้รับตำแหน่งแทน

ที่ประชุมได้เลือกเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เป็นประธานสภาผู้แทนราษฎร และเลือกนายปรีดีฯ เป็นเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร นายปรีดีฯ จึงเป็นเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎรคนแรกของระบอบประชาธิปไตย

ลำดับต่อมา ประธานสภาฯ ได้ดำเนินการหาเสียงหาตัวบุคคล ที่จะมาเป็นประธานคณะกรรมการราษฎร พระยาพหลฯ โดยคำแนะนำของนายปรีดีฯ ได้เสนอ

พระยามโนปกรณนิติธาดา (ก้อน หุตะสิงห์) เป็นประธานคณะกรรมการราษฎร

นี่เป็นความผิดพลาดครั้งที่สองของคณะราษฎร ที่เสนอมอบตำแหน่งหัวหน้าบริหารสูงสุด คือประธานคณะกรรมการราษฎรให้แก่บุคคลภายนอก นายปรีดีฯ ได้บันทึกความผิดพลาดในกรณีนี้ไว้ว่า ท่านจะต้องเป็นผู้รับผิดชอบที่เป็นผู้ชักนำให้พระยามโนฯ มาเป็นประธานคณะกรรมการราษฎร ด้วยหวังในตัวพระยามโนฯ ว่าจะมีความคิดที่ก้าวหน้าตามการศึกษาของเขาที่ได้รับมาจากประเทศอังกฤษ

ก่อนที่พระยามโนฯ จะรับตำแหน่งประธานคณะกรรมการราษฎร ตามที่พระยาพหลฯ เสนอนั้น รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎรวันนั้นได้บันทึกไว้ ดังนี้

“พระยามโนฯ ได้แถลงว่า รู้สึกเป็นเกียรติอย่างยิ่ง แต่ก็รู้สึกหนักใจเป็นอันมากหากว่าจะรับตำแหน่งนี้ เพราะมีไข้ทำเล่น เป็นงานใหญ่โตที่จะต้องรับผิดชอบในความมั่งมียากจนของคนไทยตั้ง 12 ล้านคน การจะพอรับไหวหรือไม่นั้น จะขอปรึกษาและสอบถามพระยาพหลพลพยุหเสนา กับหลวงประดิษฐมนูธรรมดุษฎี 5 นาทีก่อน จึงจะตอบให้ทราบได้ ผู้แทนราษฎรทั้งหลายให้ท่านทั้งสามได้มีโอกาสสอบถามและปรึกษากัน เสร็จแล้วพระยามโนปกรณนิติธาดาดกลรับ ที่ประชุมลงมติเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันให้พระยามโนปกรณนิติธาดาเป็นประธานคณะกรรมการราษฎร”

ลำดับถัดไปพระยามโนฯ ได้เสนอรายชื่อคณะกรรมการราษฎร 14 ท่าน เพื่อสภารับรองตามธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว และในจำนวนนี้มีนายปรีดีฯ รวมอยู่ด้วย จึงทำให้ท่านต้องลาออกจากตำแหน่งเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎรในวันนั้นเอง นายปรีดีฯ จึงเป็นเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎรคนแรกของระบอบประชาธิปไตย ที่อยู่ในตำแหน่งที่สั้นที่สุด คือเพียงวันที่ 28 มิถุนายน 2475 เพียงวันเดียวเท่านั้น

อนึ่ง ตำแหน่งประธานคณะกรรมการราษฎรและคณะกรรมการราษฎร ตามธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว 27 มิถุนายน 2475 นั้น ได้มีความเข้าใจกันว่า ตำแหน่งประธานคณะกรรมการราษฎร คือ ตำแหน่งนายกรัฐมนตรี และตำแหน่งคณะกรรมการราษฎร คือ ตำแหน่งรัฐมนตรี ตามรัฐธรรมนูญในฉบับต่อ ๆ มา

ความเข้าใจดังกล่าวนี้ เป็นความเข้าใจผิดไม่ถูกต้อง ตำแหน่งประธานคณะกรรมการราษฎรและตำแหน่งกรรมการราษฎร เป็นตำแหน่งเฉพาะของรูปแบบการบริหารราชการแผ่นดินในระบอบประชาธิปไตยรูปแบบหนึ่ง ซึ่งไม่อาจจะเทียบกันได้กับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรี ในรูปแบบบริหารราชการแผ่นดินตามรัฐธรรมนูญฉบับต่อ ๆ มา

ธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว พุทธศักราช 2475 ที่ระบุไว้ใน มาตรา 7 ว่า “อำนาจสูงสุดของประเทศนั้นเป็นของราษฎรทั้งหลาย” ได้จัดรูปแบบบริหารราชการแผ่นดินไว้ดังนี้ คือ

1. พระมหากษัตริย์ (มาตรา 3, 4, 5, 6, 7)
2. สภาผู้แทนราษฎร (มาตรา 5, 8, 9, 33, 34)
3. คณะกรรมการราษฎร (มาตรา 5, 7, 28, 29, 30, 35, 36, 37)
4. เสนาบดี (มาตรา 31)
5. ศาล (มาตรา 39)

โดยประชาชนเป็นผู้เลือกสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ให้เป็นผู้ใช้อำนาจอธิปไตยแทนปวงชน ในวาระเริ่มแรกหรือสมัยที่ 1 คือ ในระยะ 6 เดือน นับแต่ใช้ธรรมนูญการปกครองแผ่นดินฯ ใช้วิธีการแต่งตั้ง แต่หลังจากนั้นแล้วเรียกว่าสมัยที่ 2 ผู้แทนส่วนหนึ่งจะมาจากการเลือกตั้งของราษฎร เรียกว่า สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภท 1 ซึ่งมีจำนวนเท่ากับสภาผู้แทนราษฎรที่มาจากการแต่งตั้งที่ เรียกว่า สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภท 2 ประกอบกันขึ้นเป็นสภาผู้แทนราษฎร และภายในไม่เกิน 10 ปี ซึ่งเรียกว่าสมัยที่ 3 นับแต่วันประกาศใช้ธรรมนูญการปกครองฯ สภาผู้แทนราษฎรจะมีสมาชิกแต่เพียงประเภท 1 ประเภทเดียว ประเภทแต่งตั้งหรือประเภท 2 เป็นอันยกเลิกไป

โดยสภาผู้แทนราษฎรเป็นผู้เลือกสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรนายหนึ่งขึ้นเป็นประธานคณะกรรมการราษฎร และประธานคณะกรรมการราษฎรเลือกสมาชิกแห่งสภาผู้แทนราษฎร 14 นาย ด้วยความเห็นชอบของสภานั้น ขึ้นเป็นคณะกรรมการราษฎร

โดยคณะกรรมการราษฎรมีอำนาจและหน้าที่ดำเนินการให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ของสภาฯ (มาตรา 28) เป็นผู้วางโครงการและกำหนดนโยบายบริหารราชการแผ่นดิน และรับผิดชอบต่อสภาผู้แทนราษฎร

โดยเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ ซึ่งคณะกรรมการราษฎรเป็นผู้แต่งตั้งในพระปรมาภิไธยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (มาตรา 35) เป็นผู้ปฏิบัตินโยบายบริหารราชการแผ่นดิน เพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ตามที่คณะกรรมการราษฎรเป็นฝ่ายกำหนดขึ้น และเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ เป็นผู้รับผิดชอบต่อคณะกรรมการราษฎรในกิจการทั้งปวง (มาตรา 31)

โดยรูปแบบบริหารราชการแผ่นดินดังกล่าวนี้ จะเห็นได้ว่า คณะกรรมการราษฎรเป็นฝ่ายวางโครงการและกำหนดนโยบาย ไม่ได้ลงมาบริหารราชการแผ่นดิน

โดยตรงอย่างเช่น *คณะรัฐมนตรี* แต่ได้มอบการบริหารราชการแผ่นดินให้แก่ *เสนาบดี* มืออาชีพ ผู้ทรงคุณวุฒิในสาขาวิชาการที่เหมาะสมกับกระทรวงนั้นๆ และเสนาบดีนั้นๆ ก็จะบริหารราชการแผ่นดิน ตามนโยบายที่ได้รับมอบหมายจากคณะกรรมการราษฎรเท่านั้น และภายใต้การดูแลของคณะกรรมการราษฎร

โดยรูปแบบบริหารราชการแผ่นดินเช่นนี้ สภาผู้แทนราษฎรจึงเป็นสภาสูงสุดแห่งชาติ เป็นผู้ใช้อำนาจอธิปไตยแทนปวงชน ผ่านทางคณะกรรมการราษฎร และคณะกรรมการราษฎรเป็นสภการบริหาร มีหน้าที่วางโครงการและนโยบายแห่งชาติ

ดังกล่าวนี้คือรูปแบบบริหารราชการแผ่นดิน ตามธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว พุทธศักราช 2475 ซึ่งแตกต่างจากรูปแบบการบริหารราชการแผ่นดินตามรัฐธรรมนูญฉบับต่อๆ มา การเทียบตำแหน่งประธานคณะกรรมการราษฎรเท่ากับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี หรือเทียบตำแหน่งคณะกรรมการราษฎรเท่ากับตำแหน่งคณะรัฐมนตรี เป็นการเปรียบเทียบโดยอนุโลม

อนึ่ง โดยที่นายปรีดีฯ เป็นมันสมองที่สำคัญในทางการเมืองของคณะราษฎร ท่านจึงต้องกินต้องนอนอยู่ประจำที่พระที่นั่งอนันตสมาคม อันเป็นกองบัญชาการของคณะราษฎรเป็นเวลาหลายสัปดาห์ เพื่อปฏิบัติการะหน้าที่ทางการเมืองที่รีบด่วน แม้แต่จะกลับไปเยี่ยมลูก-เมียก็ไม่มีเวลา ต่อมา จึงได้ย้ายจากพระที่นั่งอนันตสมาคมไปพักอยู่ในวังปารุสกวัน และได้รับท่านผู้หญิงพูนศุขไปอยู่ร่วมที่นั่นด้วย ดังที่ท่านได้บรรยายไว้ในจดหมายที่ส่งถึงภรรยาของท่าน ลงวันที่ 3 กรกฎาคม 2475 ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้วเท่านั้น ว่าดังนี้

พระที่นั่งอนันตสมาคม

วันที่ 3 กรกฎาคม พ.ศ. 2475

พูนศุข น้องรัก

ขอโทษอย่างมากที่ต้องพูดปดในวันนั้นว่าจะไปอยุธยา เพราะถ้าบอกความจริงก็เกรงว่าจะมาจากบ้านไม่ได้ และผลร้ายก็จะเกิดขึ้นเป็นแน่นอน คือทางเจ้าหน้าที่ได้คิดจะทำการจับกุมฉันในวันรุ่งขึ้น เวลา 10 นาฬิกาเท่าที่ได้ทราบมา การที่ทำอะไรไปทั้งนี้ก็เพื่อเห็นแก่ชาติและราษฎรเป็นส่วนมาก เห็นว่าเกิดมาครั้งเดียวเมื่อมีโอกาสทำได้อะไรก็ควรทำ ไม่ควรบำเพ็ญตนให้เป็นคนหน้าโลก ที่ไม่บอกมาแต่ต้นก็เพราะกลัวว่าจะตกใจ และเมื่อข่าวตกใจแพร่พรายออกไปก็จะเสียการที่คิดไว้ทั้งหมด ทุกสิ่งทุกอย่าง

ก่อนลงมือกระทำก็ได้เป็นห่วง และได้คิดว่าถ้าตายลงไปก็คงพอมีเงินเลี้ยงลูกและเธอ โดยมีประกันชีวิตและเงินสดในธนาคารที่ได้โอนให้เมื่อก่อนหน้ากระทำการสักสองสามวัน เรื่องโรงพิมพ์ต้องขอให้ช่วยดู ที่ส่งเขาไปนั้นไม่หมายความว่าเอาตราไปทำอะไร ให้เอาตราไปรับเงิน C.O.D. เพื่อส่ง C.O.D. ต่างหาก แล้วให้นำเงินมามอบเรอนับประสาอะไรเงินและ C.O.D. เงินตั้งหมิ่นห้าพันฉันยังโอนให้เธอได้ นอกจากนั้นเงินเดือนก็ให้เขาเอามาให้ทั้งหมดไม่ได้ชักหรือหักไว้ ค่าส่ง C.O.D. วิจิตร⁽¹⁾ว่าจะต้องใช้เงินราว 300 บาท ฉันไม่ให้มากวนเธอ ให้วิจิตรเขาเอาจากหลวงประกอบ⁽²⁾ ไม่พอให้เอาเงินเขาตรอง หักเหลือเท่าใดให้ส่งเธอทั้งหมด ขอเธออย่าเข้าใจผิด ให้เข้าใจเสียใหม่ ต่อไปการโรงพิมพ์ทั้งหมดเธอจะต้องดูแลบัญชาการทั้งนั้น ที่ไม่บอกมาแต่ต้นเพราะฉันไม่มีเวลาจริง ๆ งานเหลือมือทำแทบไม่ไหว เผอิญขณะนี้ว่างลงหน่อยก็มีเวลาพอเขียนหนังสือมา คิดถึงเธอและลูก ตั้งใจจะมาบ้าน แต่เห็นว่าเวลานี้ควรอยู่ที่นี้กับทหารดีกว่า ขอให้เธอนึกว่าฉันบวช เพราะก่อนลงมือได้เคยถามแล้วว่าถ้าฉันบวชสัก 4 เดือนเธอจะว่าอย่างไร เธอก็ตอบเต็มใจ การที่ทำทั้งนี้ยิ่งกว่าการบวช เราได้กุศลผลบุญที่ทำในชาตินี้ย่อมได้สืบต่อไปจนบุตรหลาน ภรรยาที่มีส่วนร่วมอยู่ด้วย ความจริงปนถึงทุกวันที่กับหัวหน้าทหารที่นี้ว่าเธอคงเศร้าโศก แต่จะทำได้เมื่อเราทำการเพื่อชาติ และในชีวิตของคนอีกหลายร้อยล้านคนหาโอกาสไม่ ไม่ช้าเมื่อเรียบร้อยแล้วเราคงอยู่กันเป็นปกติต่อไป ขอให้คิดถึงชาติและราษฎรให้มาก ๆ การทั้งหลายฉันได้เริ่มมาแต่ปารีส เมื่อมุ่งทางนี้อยู่แล้วจะสละเกียรติยศทั้งเสียอย่างไรได้ การเมืองก็การเมือง การส่วนตัวก็ส่วนตัว พวกบ้านมาที่ไร หรือเมื่อมีใครไปเยี่ยมกลับมาก็ถามข่าวคราวทุกข์สุขเสมอ คิดถึงหนู⁽³⁾และปาน⁽⁴⁾อยู่เป็นนิตย์เหมือนกันไม่ใช่หนึ่งเฉยเสีย เรื่องโรงพิมพ์เธอต้องรับคุมต่อไป

คิดถึงเสมอ

ปรีดี

หมายเหตุ (1) ศาสตราจารย์วิจิตร ลุลิตานนท์ บรรณาธิการหนังสือพิมพ์นิติสาส์น
(2) หลวงประกอบพฤกกิจ (ชม ขำรัก) ผู้จัดการโรงพิมพ์นิติสาส์น (3) ลลิตา ลูกคนโต
(4) ปาน ลูกคนที่สอง

ร่างรัฐธรรมนูญฉบับถาวร

ในที่ประชุมสภาผู้แทนราษฎรครั้งแรก คือในวันที่ 28 มิถุนายน 2475 นั้นเอง สภาฯ ได้แต่งตั้งคณะกรรมการร่างพระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองฉบับถาวร ขึ้นคณะหนึ่ง จำนวน 7 คน และต่อมาได้แต่งตั้งเพิ่มขึ้นอีก 2 คน เป็น 9 คน ในจำนวนนี้มีที่เป็นสมาชิกของคณะราษฎรแท้ ๆ เพียงคนเดียวเท่านั้น คือ นายปรีดีฯ อีก 8 คนเป็นอดีตข้าราชการชั้นผู้ใหญ่แห่งระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ที่รับใช้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทมายาวนาน ดังรายนามต่อไปนี้ คือ (1) พระยามโนปกรณนิติธาดา (2) พระยาเทพวิทูร (3) พระยามานวราชเสวี (4) พระยานิติศาสตรไพศาล (5) พระยาปรีดานฤเบศร์ (6) หลวงประดิษฐมนูธรรม (นายปรีดีฯ) (7) หลวงสินาดโยธารักษ์ (8) พระยาศรีวิสารวาจา (9) พระยาราชวังสัน

นี่เป็นความผิดพลาดของคณะราษฎรครั้งที่ 3 อันเนื่องมาจากความผิดพลาดครั้งแรก

ในการร่างรัฐธรรมนูญฉบับถาวร 10 ธันวาคม 2475 จึงได้รับความร่วมมือจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ เป็นอย่างดี เพราะมีกรรมการถึง 8 คนใน 9 คนที่เคยรับใช้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาท ดังที่พระยามโนฯ ผู้เป็นประธานอนุกรรมการร่างรัฐธรรมนูญฉบับนี้ ได้แถลงต่อที่ประชุมสภาผู้แทนราษฎร ครั้งที่ 34/2475 (วิสามัญ) วันพุธที่ 16 พฤศจิกายน 2475 มีความตอนหนึ่งว่า ดังนี้

“อนึ่ง ข้าพเจ้าขอเสนอด้วยว่า ในการร่างพระธรรมนูญนี้ อนุกรรมการได้ทำการติดต่อกับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตลอดเวลา จนถึงอาจจะกล่าวได้ว่า ได้ร่วมมือกันทำข้อความตลอดในร่างที่เสนอมานี้ ได้ทูลเกล้าฯ ถวายและทรงเห็นชอบด้วยทุกประการแล้ว และที่กล่าวได้ว่าทรงเห็นชอบนั้น ไม่ใช่เพียงทรงเห็นชอบด้วยอย่างข้อความที่กราบบังคมทูลขึ้นไป ยิ่งกว่านั้นเป็นที่พอพระราชหฤทัยมาก”

และยิ่งกว่านั้นพระองค์ยังโปรดเกล้าฯ ให้โหราหลวงหาพระฤกษ์วันพระราชทานรัฐธรรมนูญฉะบับนี้ ซึ่งได้แก่วันที่ 10 ธันวาคม 2475 และแม้แต่คำพระราชปรารภพระราชทานรัฐธรรมนูญ พระองค์ยังได้โปรดเกล้าฯ ให้พระสารประเสริฐ ผู้ชำนาญทั้งภาษาไทย ภาษาบาลี และสันสกฤตเป็นผู้ร่าง อันเป็นการแสดงถึงความพอพระทัยต่อรัฐธรรมนูญฉบับนี้อย่างยิ่ง ดังปรากฏในรายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎร ครั้งที่ 43/2475 (วิสามัญ) วันพฤหัสบดีที่ 2 ธันวาคม 2475 มีความตอนหนึ่งว่า ดังนี้

“ประธานคณะกรรมการราษฎร กล่าวว่า ร่างพระราชปรารภพระราชทานรัฐธรรมนูญฉบับนี้ ข้าพเจ้าได้เคยเรียนต่อที่ประชุมครั้งหนึ่งแล้วว่า ในเมื่อเราทำรัฐธรรมนูญเสร็จแล้ว ข้าพเจ้าได้นำไปทูลเกล้าฯ ถวายทอดพระเนตร ก็โปรดปรานเป็นที่พอพระราชหฤทัยมาก ถึงได้ทรงเตรียมการที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญนี้ และโปรดเกล้าฯ ให้พระสารประเสริฐไปร่างประกาศนี้ ซึ่งแต่แรกทรงหวังที่จะให้อาลักษณ์อ่านในเวลาที่จะพระราชทาน เมื่อพระสารประเสริฐได้ร่างแล้ว ก็นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายทอดพระเนตร แล้วก็พระราชทานมาให้คณะกรรมการราษฎรดู คณะกรรมการราษฎรพิจารณาเห็นว่า ถ้อยคำที่เขียนมานั้น ถ้าจะใช้เป็นพระราชปรารภในรัฐธรรมนูญก็จะเหมาะสมและงดงามดี จึงได้นำความกราบบังคมทูล ก็โปรดเกล้าฯ ว่า จะให้เป็นพระราชปรารภในรัฐธรรมนูญได้ เมื่อเช่นนั้นพระราชปรารภก็เป็นส่วนหนึ่งของรัฐธรรมนูญ หาเป็นประกาศไม่ จึงได้นำมาเสนอสภา ส่วนในการที่จะประกาศพระราชทานก็จะอ่านถ้อยคำนี้ แต่อ่านจากพระราชปรารภในรัฐธรรมนูญ เพราะฉะนั้นพระราชปรารภนี้จึงไม่ใช่ประกาศ แต่เป็นส่วนหนึ่งของรัฐธรรมนูญ จึงนำมาเสนอเพื่อความเห็นชอบของที่ประชุม”

จากหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในรายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎรดังที่ยกมากล่าวนี้ เป็นการแสดงให้เห็นว่า ในการร่างรัฐธรรมนูญฉะบับถาวร 10 ธันวาคม 2475 นั้น คณะอนุกรรมการร่างรัฐธรรมนูญได้ติดต่อกับพระปกเกล้าฯ อย่างใกล้ชิด

ต่อมา เมื่อประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉะบับถาวร 10 ธันวาคม 2475 แล้ว คณะกรรมการราษฎรและเสนาบดีก็หมดสภาพไปพร้อมกับรัฐธรรมนูญการปกครองสยามชั่วคราว พระยามโนฯ ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นนายกรัฐมนตรี ตามรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ และนายปรีดีฯ ได้รับแต่งตั้งให้เป็นรัฐมนตรี (ไม่ประจำกระทรวงที่ เรียกว่า รัฐมนตรีลอย) ร่วมด้วย เมื่อวันที่ 10 ธันวาคม 2475 นั้นเอง

ร่างเค้าโครงเศรษฐกิจ

โดยที่ปัญหาเฉพาะหน้าของรัฐบาล และเหตุผลที่คณะราษฎรยกขึ้นมาอ้างกับประชาชน ในการเปลี่ยนแปลงการปกครองนั้น คือ ปัญหาเศรษฐกิจ และโดยที่นายปรีดีฯ เคยอภิปรายกับเพื่อนผู้ร่วมก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ถึงแนวทางแก้ไข ปัญหาเศรษฐกิจของชาติ ตั้งแต่ยังไม่ได้เปลี่ยนแปลงการปกครอง เพื่อนผู้ร่วมก่อการยอมรับในความรู้ทางเศรษฐกิจของท่าน พระยามโนฯ นายกรัฐมนตรีจึงได้มอบหมายให้นายปรีดีฯ ร่างโครงการเศรษฐกิจขึ้นมา/

นายปรีดี พนมยงค์ ผู้ได้รับมอบหมายจากคณะราษฎรให้ยกร่างเค้าโครงการเศรษฐกิจ ได้แถลงไว้ในอารัมภบทของร่างเค้าโครงการฉบับนั้น มีความบางตอนว่าดังนี้

“เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 คณะราษฎรประกาศต่อประชาชนถึงวัตถุประสงค์ คือ หลัก 6 ประการ หลักซึ่งเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจของประเทศ ความว่า

“จะบำรุงความสุขสมบูรณ์ของราษฎรในทางเศรษฐกิจ โดยรัฐบาลใหม่ จะหางานให้ราษฎรทุกคนทำ จะวางโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติไม่ปล่อยให้ราษฎรอพยอก

“ความข้อนี้ ย่อมฝังอยู่ในใจประชาชนถ้วนหน้า และจะจารึกลงในประวัติของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ข้าพเจ้าจึงยังคงยืนยันความข้อนี้อยู่เสมอ และเห็นว่าถ้ารัฐบาลได้จัดวางโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติให้เหมาะสมแล้ว การหางานให้ราษฎรทุกคนทำไม่ปล่อยให้ราษฎรอพยอกนั้น ย่อมเป็นทางที่รัฐบาลจะทำได้ หากใช่เป็นการสุดวิสัยไม่ การบำรุงความสุขของราษฎรนี้เป็นจุดประสงค์อันยิ่งใหญ่ของข้าพเจ้าในการทำการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ข้าพเจ้ามิได้ปรารถนาที่จะเปลี่ยนพระเจ้าแผ่นดินองค์เดียวมาเป็นหลายองค์ ซึ่งเป็นการปกครองแบบประชาธิปไตยแต่เปลี่ยนนอกเท่านั้น ข้าพเจ้ามุ่งต่อสาระสำคัญ คือ บำรุงความสุขสมบูรณ์ของราษฎร และถือว่ารัฐธรรมนูญเปรียบประดุจกุญแจที่จะไขประตูเปิดช่องทางให้ราษฎรได้มีส่วนมีเสียงในการปกครองให้จัดถูกต้องตามความต้องการของตน และเมื่อประตูที่กีดกันอยู่ได้เปิดออกมาแล้ว

รัฐบาลก็ต้องนำราษฎรผ่านประตูนั้นเข้าไปสู่ชัยภูมิแห่งความสุขสมบูรณ์ มิใช่ทำให้ราษฎรเดินถอยหลังเข้าคลอง ด้วยเหตุดังนั้น จึงเป็นหน้าที่ของรัฐบาลซึ่งรับหลัก 6 ประการของคณะราษฎร ที่จะต้องจัดการให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ของคณะราษฎร นั้น

“ผู้ที่มีจิตใจเป็นมนุษย์ประกอบด้วยความเมตตากรุณาแก่เพื่อนมนุษย์ด้วยกันแล้ว เมื่อเห็นสภาพชาวนาในชนบทกตัญญู เห็นคนยากจนอนาถาในพระนครกตัญญู ก็ปรากฏความสมเพชเวทนาขึ้นในทันใด ท่านคงจะเห็นว่า อาหาร เครื่องนุ่งห่ม สถานที่อยู่ ฯลฯ อันเป็นปัจจัยแห่งการดำรงชีวิตของบุคคลเหล่านั้นแร้นแค้นปานใด แม้วันนี้มีอาหารรับประทาน พรุ่งนี้และวันต่อไปจะยังคงมีหรือจะขาดแคลนก็ยังไม่ทราบได้ อนาคทย่อมไม่แน่นอน เมื่อท่านปลงสังขารต่อไปว่า ชีวิตของเรานี้ย่อมมรา ย่อมเจ็บป่วย ก็แหละเมื่อบุคคลเข้าอยู่ในสภาพเช่นนี้ จะยังคงมีอาหารรับประทานอีกหรือ เพราะแม้แต่กำลังวังชาจะแข็งแรงก็ยิ่งขาดแคลนอยู่แล้ว

“ความไม่เที่ยงแท้แห่งการดำรงชีวิตนี้ มิใช่จะมีแต่ในหมู่ราษฎรที่ยากจนเท่านั้น คนชั้นกลางกตัญญู คนมั่งมีกตัญญู ย่อมจะประสบความไม่เที่ยงแท้ด้วยกันทุกรูปทุกนาม ขอให้คิดว่าเงินทองที่ท่านหามาได้ในเวลานี้ ท่านคงจะเก็บเงินนั้นไว้ได้จนกว่าชีวิตของท่านจะหาไม่ และอยู่ตลอดสืบไปถึงบุตรหลานเหลนของท่านได้หรือ ตัวอย่างมีอยู่มากหลายที่ท่านคงพบเห็นว่าคนมั่งมีในสมัยหนึ่ง ต้องกลับเป็นคนยากจนในอีกสมัยหนึ่ง หรือมรดกที่ตกทอดไปถึงบุตรต้องละลายหายสูญไม่คงอยู่ตลอดชีวิตของบุตร บุตรของผู้มั่งมีกลับตกเป็นคนยากจน เช่นนี้ท่านก็จะเห็นได้แล้วว่า เงินนั้นไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้แน่นอนจะเป็นประกันการดำรงชีวิตของท่านได้ ท่านจะรู้แน่หรือว่าสังขารของท่านจะยังคงแข็งแรงทำงานได้ตลอดชีวิต ถ้าท่านป่วยหรือพิการอย่างใดขึ้น ท่านทำงานไม่ได้ ท่านต้องใช้เงินของท่านที่มีอยู่แล้ว เงินนั้นย่อมสูญสิ้นหมดไปเช่นนี้แล้ว ท่านจะได้อาหารที่ไหนรับประทาน เพราะท่านป่วยหรือพิการทำงานไม่ได้ ท่านลองนึกว่าถ้าท่านตกอยู่ในสภาพเช่นนั้น ท่านจะรู้สึกอย่างไร

“ความไม่เที่ยงแท้ในการเศรษฐกิจเป็นอยู่เช่นนี้ จึงมีนักปราชญ์คิดแก้ไข โดยวิธีให้รัฐบาลประกันความสุขสมบูรณ์ของราษฎร (Social assurance) กล่าวคือ ราษฎรที่เกิดมาย่อมจะได้รับประกันจากรัฐบาลว่า ตั้งแต่เกิดมาจนกระทั่งสิ้นชีพ ซึ่งในระหว่างนั้นจะเป็นเด็ก หรือเจ็บป่วย หรือพิการ หรือชราทำงานไม่ได้ก็ดี ราษฎรจะได้มีอาหาร เครื่องนุ่งห่ม สถานที่อยู่ ฯลฯ ปัจจัยแห่งการดำรงชีวิต เมื่อรัฐบาลประกันได้เช่นนี้แล้ว

ราษฎรทุกคนจะนอนตาหลับ เพราะตนไม่ต้องกังวลว่าเมื่อเจ็บป่วยหรือพิการหรือชรา แล้วจะต้องอดอยาก หรือเมื่อตนมีบุตรจะต้องเป็นห่วงใยในบุตร เมื่อตนสิ้นชีพไปแล้วว่า บุตรจะอดอยากหรือไม่ เพราะรัฐบาลเป็นผู้ประกันอยู่แล้ว การประกันนี้ย่อมพิเศษกว่า การสะสมเงินทอง เพราะเงินทองนั้นเองก็ย่อมเป็นของไม่เที่ยงแท้ ดังได้พรรณนามา แล้ว

“การประกันเช่นนี้ เป็นการเหลือวิสัยที่บริษัทเอกชนจะพึงทำได้ หรือถ้าทำได้ ราษฎรก็จะต้องเสียเบี้ยประกันภัยแพงจึงจะคุ้ม ราษฎรจะเอาเงินที่ไหนมา การประกัน เช่นนี้จะทำได้ก็แต่โดย รัฐบาล เท่านั้น เพราะรัฐบาลไม่จำเป็นจะต้องเก็บเบี้ยประกันภัย จากราษฎรโดยตรง รัฐบาลอาจจัดหาสิ่งอื่นแทนเบี้ยประกันได้ เช่น จัดให้แรงงานของ ราษฎรได้ใช้เป็นประโยชน์ยิ่งขึ้น การเก็บภาษีอากรโดยทางอ้อมเป็นจำนวนคนหนึ่งวัน ละเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งราษฎรไม่รู้สึก ฯลฯ ดังนี้ เป็นต้น

“ความคิดที่จะให้รัฐบาลได้มีประกันเช่นนี้แก่ราษฎรในต่างประเทศนั้นนับวันแต่จะ เจริญขึ้นเป็นลำดับ ในการที่จะให้รัฐบาลได้มีประกันแก่ราษฎรเช่นนี้ ก็ต้องออกพระ ราชบัญญัติว่าด้วยการประกันความสุขสมบูรณ์ของราษฎร ซึ่งบัญญัติให้เป็นหน้าที่ของ รัฐบาลที่จะต้องจ่ายเงินให้แก่ราษฎรทุกคน เป็นจำนวนพอกับที่ราษฎรจะนำเงินนั้นไป แลกเปลี่ยนกับสิ่งที่ตนต้องการในการดำรงชีวิต เช่น อาหาร เครื่องนุ่งห่ม สถานที่อยู่ ฯลฯ ได้ตามสภาพ

“ฉะนั้น การที่จะให้รัฐบาลเป็นผู้ประกันความสุขสมบูรณ์ของราษฎร โดยรัฐบาล เป็นผู้จ่ายเงินเดือนให้แก่ราษฎรแล้ว ก็จำเป็นอยู่เองที่รัฐบาลจะต้องจัดให้มีสหกรณ์เป็นผู้ ทำสิ่งซึ่งเป็นปัจจัยแห่งการดำรงชีวิต และเป็นผู้จำหน่ายสิ่งเหล่านี้เสียเอง ถ้ารัฐบาลไม่ จัดให้มีสหกรณ์เป็นผู้จัดทำและจำหน่ายปัจจัยเหล่านี้เสียเองหรือเป็นผู้ควบคุมแล้ว รัฐบาลจะประกันความสุขสมบูรณ์ของราษฎรได้อย่างไร รัฐบาลจะเอาเงินที่ไหนมาจ่าย เงินเดือนให้ราษฎร

“การที่รัฐบาลเป็นผู้ประกอบเศรษฐกิจเสียเองโดยจัดให้มีสหกรณ์นั้น นอกจากจะ แก้ปัญหาเรื่องแรงงานแล้ว การหาทุนยังสะดวกยิ่งกว่าเอกชน เพราะรัฐบาลอาจวาง นโยบายการคลัง เช่น การเก็บภาษีทางอ้อม ซึ่งเก็บจากราษฎรคนหนึ่งวันหนึ่งเล็กน้อย ซึ่งราษฎรไม่รู้สึกเดือดร้อนนัก เมื่อรวมเป็นปีก็ได้เงินจำนวนมาก

"ในประเทศสยามนี้ มีบุคคลที่เกิดมาหนักโลกอาศัยบุคคลอื่นก็มีจำนวนไม่น้อย กล่าวคือ ตนไม่เป็นผู้ประกอบการเศรษฐกิจ หรือการใดที่เหมาะสมแก่แรงงานของตน อาศัยอาหารเครื่องนุ่งห่ม สถานที่อยู่ของผู้อื่น หรือบางทีก็ทำงานเล็กๆ น้อยๆ เช่น ใน กรุงเทพฯ หรือในหัวเมือง เมื่อสังเกตตามบ้านของชนชั้นกลางหรือของผู้มั่งมีแล้ว ก็ย่อมจะเห็นว่าผู้ที่อาศัยกินมืออยู่เป็นจำนวนมาก บุคคลจำพวกนี้นอกจากจะหนักโลกแล้ว ยังเป็นเหตุที่ทำให้ราคาสินค้าเพิ่มขึ้นได้ เช่น ในประเทศหนึ่งมีคนทำงาน 100 คน ทำข้าวได้คนหนึ่ง 1 ตัน ได้ข้าว 100 ตัน แต่มีคนอาศัยกินอยู่เปล่า 50 คน ดังนั้น ถ้าพวกหนักโลกนี้ทำงานรวมกับอีก 100 คน ก็คงจะได้ข้าวเพิ่มขึ้นอีก 50 ตัน ราคาก็ย่อมจะเพิ่มขึ้นได้เพราะข้าวมีจำนวนมากขึ้น บุคคลจำพวกนี้ถ้าปล่อยให้คงอยู่ตามปัจจุบัน ก็จะกลายเป็นคนขี้เกียจไป การปล่อยให้เอกชนต่างคนต่างทำ และปล่อยให้มีความเกียจคร้านคอยอาศัยกันเช่นนี้ ผลเศรษฐกิจของประเทศก็จะลดน้อยลง ไม่มีวิธีใดดีกว่ารัฐบาลจะประกอบเศรษฐกิจเสียเอง และหาทางบังคับให้ราษฎรประเภทนี้ทำงาน จึงจะใช้แรงงานของผู้หนักโลกนี้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองได้

"รัฐบาลจะต้องถือหลักว่า จะต้องจัดการกลสิกรรมและอุตสาหกรรมทุกอย่างให้มากขึ้น ซึ่งในที่สุดประเทศไม่จำเป็นที่จะต้องอาศัยต่างประเทศ ทั้งนี้เพื่อป้องกันภัยอันตราย อันเกิดจากการปิดประตูค้าได้ เมื่อเรามีสิ่งที่ต้องการภายในประเทศครบถ้วนบริบูรณ์แล้ว แม้จะต้องถูกปิดประตูค้าก็ไม่เป็นการเดือดร้อนอันใด ผู้ที่หลงเชื่อในลัทธิอาณานิคมถือว่า ประเทศต่างๆ จะต้องแบ่งแยกการงานกัน ประเทศใดทำกลสิกรรมก็ทำแต่กลสิกรรม ไม่ต้องประกอบอุตสาหกรรมนั้น ความจริงเป็นหลักที่ดีในเมื่อประเทศต่างๆ สุจริตต่อกัน ไม่มีการปิดประตูค้าหรือกีดกันการค้าแก่กัน แต่ในปัจจุบันนี้หาเป็นเช่นนั้นไม่

"เราจำต้องดำเนินตามหลักของนักเศรษฐวิทยาของเยอรมันผู้หนึ่งชื่อ เฟรดอริคลิสต์ ซึ่งแสดงความเห็นว่า เยอรมันนี้ต้องทำตนให้เป็นรัฐบริบูรณ์เสียก่อน กล่าวคือ มีอุตสาหกรรม กลสิกรรม ศิลปวิทยาให้พร้อมบริบูรณ์ และเมื่อได้เป็นเช่นนั้นแล้วจะมีการแข่งขันในระหว่างประเทศก็ควร เยอรมันนี้ได้เจริญขึ้นเพราะถือหลักนี้กันทั้งประเทศเยอรมันนี้เอง การที่รัฐบาลจัดทำได้ผลดีเพียงไร เช่น การรถไฟ เป็นต้น และในปัจจุบันนี้เอง ประเทศเยอรมันนี้เห็นว่า บ้านเมืองจะสุขสมบูรณ์ได้ก็แต่รัฐบาลเป็นผู้ประกอบเศรษฐกิจเสียเอง

"ถ้าประเทศสยามจะดำเนินตามลัทธิที่ปล่อยให้บริษัทเอกชนเป็นเจ้าของโรงงานแล้ว ให้ผู้ที่สนับสนุนลัทธินั้นพึงสำเหนียกว่า ตนจะนำเอาความระส่ำระสายและความ

หายนะมาสู่ประเทศ ผู้ที่เคยไปศึกษาวิชาในยุโรป ช่วงไม่รู้บ้างหรือว่าการที่กรรมกรกับนายจ้างได้เกิดวิวาทบาดหมางกัน ถึงกับบางครั้งนายจ้างต้องปิดโรงงาน (Lock-out) บางคราวกรรมกรพากันหยุดงาน (Strike) อันได้เถียงกันเรื่องค่าจ้างบ้าง เรื่องเวลาทำงานบ้าง เรื่องการพักผ่อนบ้าง การประกันภัยของพวกกรรมกรบ้าง เหล่านี้ มิใช่เพราะเหตุที่เอกชนเป็นเจ้าของโรงงานดอกหรือ ในประเทศสยามเราเนี่ย แม้โรงงานจะมีเพียงเล็กน้อย เราก็เห็นแล้วว่าปัญหาได้เริ่มเกิดขึ้น เช่น กรรมกรรถราง เป็นต้น ยิ่งบ้านเมืองเจริญขึ้น โรงงานมีมากขึ้น คราวนี้แหละท่านคงจะเห็นว่าความระส่ำระสายจะเกิดขึ้นเพียงใด

“แต่ถ้าการประกอบเศรษฐกิจทั้งหลาย รัฐบาลได้เป็นเจ้าของเสียเองแล้ว ราษฎรทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นกรรมกรหรือข้าราชการประเภทใด เมื่อได้ทำงานตามกำลังและความสามารถ เหมือนกับกรรมกรและข้าราชการประเภทอื่นแล้ว ก็จะได้รับผลตอบแทนเช่นเดียวกัน เป็นการเสมอภาคตามกำลังและความสามารถ รัฐบาลเป็นผู้แทนของราษฎร ก็เท่ากับราษฎรได้เป็นเจ้าของการเศรษฐกิจทั้งปวงนั้น เมื่อผลแห่งการเศรษฐกิจมีมาก ราษฎรผู้เป็นกรรมกรและข้าราชการก็ได้รับเงินเดือนมากขึ้นตามส่วน รัฐบาลจะไปเกิดกันไว้เพื่อผลประโยชน์ของใครก็ไม่มีเลย ต่างกับเอกชนผู้เป็นเจ้าของโรงงาน ซึ่งเป็นธรรมดาอยู่เองที่เอกชนนั้นจะต้องเกิดกันเอาผลประโยชน์ไว้ให้มาก และกดขี่ฉ้อแรงของกรรมกรเอาไว้เป็นประโยชน์ส่วนตัว

“จริงอยู่ มีผู้กล่าวว่าถ้าหากรัฐบาลจัดการประกอบเศรษฐกิจเสียเอง รัฐบาลทำมีแต่ขาดทุน คำกล่าวนี้ผู้กล่าวเอาตัวอย่างที่เลขของบางประเทศมาใช้ กล่าวคือ ในประเทศที่วินัยบกพร่อง คนงานทำงานไม่เต็มที่ ทั้งนี้มิใช่แต่รัฐบาลจะเป็นผู้ประกอบเศรษฐกิจรัฐบาลจึงจะขาดทุน แม้แต่เอกชนเองก็ตาม ถ้าหากการประกอบเศรษฐกิจนั้นคนงานไม่มีวินัยหรือวินัยบกพร่อง เอกชนนั้นก็ขาดทุนเช่นเดียวกัน ทางแก้ในเรื่องวินัยแห่งโรงงานนี้ จึงไม่ใช่อยู่ในเรื่องที่รัฐบาลหรือเอกชนเป็นเจ้าของ ความจริงอยู่ที่ระเบียบของโรงงานและการควบคุมของหัวหน้างานหรือการบริหารโรงงาน อีกประการหนึ่ง ถ้าจะพิจารณาถึงการประกอบเศรษฐกิจทั้งหมดแล้ว จะเห็นได้ว่ารัฐบาลมีแต่กำไร เพราะได้ใช้แรงงานที่สูญสิ้นไปนั้นให้เป็นประโยชน์ทั้งหมด และจักประหยัดแรงงานได้ กับทั้งเพิ่มแรงงานได้ด้วยวิธีเครื่องจักรกล อะไรเล่าจะเป็นเหตุให้รัฐบาลขาดทุน

"การที่รัฐบาลจัดการประกอบเศรษฐกิจเสียเอง โดยการแบ่งเศรษฐกิจออกเป็น สหกรณ์นั้น ย่อมทำให้วัตถุประสงค์อื่น ๆ ของคณะราษฎรสำเร็จได้อย่างดี ยิ่งกว่าที่จะปล่อยให้เศรษฐกิจให้เอกชนต่างคนต่างทำ ดังจะเห็นได้ตามที่ได้ชี้แจงต่อไปนี้

"เกี่ยวกับปัญหาเอกราช เอกราชในทางเศรษฐกิจ เมื่อจัดทำสิ่งที่อุปโภค บริโภค และสิ่งจำเป็นแห่งการที่จะดำรงชีวิตได้เอง และรัฐบาลควบคุมการกตราคาหรือ ขึ้นราคาโดยที่เอกชนได้ทำเล่นตามชอบใจในเวลานี้ได้แล้ว เรากีย่อมเป็นเอกราชไม่ต้อง ถูกบีบคั้นหรือกดขี่จากผู้อื่นในทางเศรษฐกิจ ตราบใดที่เอกชนยังต่างคนต่างทำอยู่ ตราบนั้นเราจะสลัดจากแอกแห่งความกดขี่ในทางเศรษฐกิจไม่ได้

"เอกราชในทางการเมือง บ้านเมืองเรามีสิ่งอุปโภคบริโภค ปัจจัยแห่งการดำรง ชีวิตพร้อมบริบูรณ์ เรามีอาวุธในการป้องกันประเทศได้เพียงพอ และเราบำรุงการศึกษาได้ด้วยมีแรงงานที่จะจัดให้ครอบครัวมั่งคั่ง เราจัดบำรุงอนามัยของราษฎร โดย อาศัยวิธีที่รัฐบาลจัดการเศรษฐกิจเสียเอง อันเปิดช่องทางความสะดวกแห่งการบำรุง อื่น ๆ แล้วจะมีประเทศใดเขามาราวี เวลานี้มีแต่พากันปั่นกลัฟร้ง ไม่กล้าทำอะไรลง ไป ก็เมื่อเราจะจัดบ้านเมืองของเราตามความเอกราชของเรามีอยู่ เรารักษาสัญญาและ ข้อตกลงกับเขา เราไม่เบียดเบียนหรือกดขี่อาชีพของเขาที่มีอยู่ในสยามเวลานี้ เรายัง คงแลกเปลี่ยนสินค้ากับเขา คือ ซื้อสินค้าของเขาในประเภทที่เราทำเองไม่ได้ เช่น เครื่องจักรกลเราซื้อมามากขึ้น แทนที่จะซื้ออาหารมาจากเขาซึ่งเราทำของเราเองได้ ดังนี้ ต่างประเทศใดเขาจะมาข่มเหงเรา ถ้าเรามักกลัวฝรั่งว่าเขาจะข่มเหงเราในทางที่ ผิด แม้เราจะเป็นฝ่ายที่ทำถูกเช่นนั้นแล้ว เรากีย่ำทำอะไรเสียเลยดีกว่า แม้แต่การ เปลี่ยนแปลงการปกครองคราวนี้ ในขั้นแรกเรามักกลัวว่าฝรั่งเขาจะข่มเหงหรือ แต่เขาก็มี น้ำใจดีเพียงพอที่จะไม่ข่มเหงอันใด ฝรั่งเป็นสมาชิกสันนิบาตชาติจริงอยู่แม้จะมีผู้ถูก สันนิบาตชาติว่าทำอะไรไม่จริงจ้ง แต่ก็ยังเป็นเครื่องที่ยับยั้งการกดขี่ข่มเหงโดยไม่เป็น ธรรมไม่มากนักน้อย ซึ่งผิดกว่าในครั้งก่อน ขอให้ดูการพิพาทระหว่างบริษัชน้ำมัน อังกฤษกับประเทศเปอร์เซีย ซึ่งเปอร์เซียก็มีอาณาเขตและพลเมืองใกล้เคียงกับเรา ความ เจริญในทางการศึกษาส่วนมากของพลเมืองก็ใกล้เคียงกับเรา แต่ทำไมเมื่อเปอร์เซียถอน สัมปทานของบริษัทอังกฤษ อังกฤษก็ไม่จู้จี้มาข่มเหง ข้าพเจ้าคิดว่าเขามีธรรมะพอ จึงนำเรื่องขึ้นว่ากล่าวในสันนิบาตชาติแทนที่จะยกกองทัพไปรบ เมื่อเราไม่ต้องการ ข่มเหงเบียดเบียนชาวต่างประเทศ เราต้องการบำรุงประเทศเรา เหตุไฉนเขาจะมากดขี่ ข่มเหงเรา

“เกี่ยวกับความสงบเรียบร้อยภายใน ข้าพเจ้าเคยแสดงปาฐกถาที่สามัคยาจารย์ เมื่อ พ.ศ. 2471 ว่า เหตุแห่งการที่บุคคลกระทำผิดอาชญาณั้นมีอยู่ 2 ประการ คือ

“1. เหตุอันเกี่ยวกับนิสัยสันดานของผู้กระทำผิดนั้นเอง

“2. เหตุอันเนื่องมาจากการเศรษฐกิจ เช่น ลัทธิพย์ ชิงทรัพย์ ปล้น เหล่านั้น ก็เมื่อรัฐบาลได้จัดให้ราษฎรได้มีความสุขสมบูรณ์ มีอาหารกิน มีเครื่องนุ่งห่ม สถานที่อยู่ ฯลฯ แล้ว ก็เหตุในการประทุษร้ายต่อกันอันเนื่องจากการเศรษฐกิจจะยังคงมีอยู่อีกเล่า เหตุแห่งการกระทำผิดอาชญาจะยังคงเหลืออยู่ ก็แต่เหตุอันเนื่องแต่นิสัยสันดานของผู้กระทำผิด ซึ่งจะต้องคิดแก้ไขโดยอบรมและสั่งสอนดัดนิสัย และเมื่อผู้อบรมสั่งสอนผู้ดัดนิสัยได้มีความสุขสมบูรณ์ในทางเศรษฐกิจแล้ว ในการอบรมสั่งสอนดัดนิสัยจะได้ผลดีขึ้น

“เกี่ยวกับการเศรษฐกิจ ซึ่งรัฐบาลได้ประกาศไว้ว่า รัฐบาลใหม่จะหางานให้ราษฎรทุกคนทำ จะวางโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ไม่ปล่อยให้ราษฎรอดอยาก ก็จะเป็นการสมจริงไม่ใช่หลอกลวงประชาชน ซึ่งข้อนี้มีผู้เข้าใจผิดเพราะเห็นว่ารัฐบาลยังมิได้ทำการใด ๆ แต่ที่ยังมิได้กระทำการใดก็เพราะยังมิได้ดำเนินการตามความคิดของข้าพเจ้า เมื่อได้ดำเนินการตามความคิดของข้าพเจ้าที่ให้รัฐบาลเป็นผู้ประกอบเศรษฐกิจเสียเองแล้ว ราษฎรทุกคนจะมีงานทำ โดยเหตุที่รัฐบาลสามารถรับราษฎรทั้งหมดเข้าทำงานได้ แม้แต่เด็ก คนป่วย คนพิการ คนชรา ซึ่งทำงานไม่ได้ก็จะได้รับเงินเดือนจากรัฐบาล ราษฎรก็จะไม่อดอยาก เพราะเงินเดือนที่รัฐบาลจะให้ ในอัตราขั้นต่ำก็จะกำหนดพอเพียงที่จะซื้อหรือแลกเปลี่ยนกับอาหาร เครื่องนุ่งห่ม สถานที่อยู่ ฯลฯ ตามความต้องการของราษฎร

“เกี่ยวกับความเสมอภาค ก็ย่อมจะมีขึ้นได้ในสิทธิและหน้าที่ ซึ่งนอกจากเสมอภาคกันบนกระดาษ ยังเป็นการเสมอภาคกันในทางปฏิบัติทางสังคม ที่จะได้รับการดูแลรักษาเมื่อเจ็บไข้ ที่จะเข้ารับราชการ จะมีงานทำแม้จะเป็นในทางปกครองและในทางเศรษฐกิจก็ดี ราษฎรมีสืบทอดเสมอภาคกันในการที่จะไม่อดตาย

“เกี่ยวกับเสรีภาพ ข้อนี้ผู้มองแต่ผิว ๆ จะคัดค้านทันทีว่า การที่รัฐบาลประกอบเศรษฐกิจเสียเองนั้น จะเป็นการตัดเสรีภาพ จริงอยู่เมื่อรัฐบาลประกอบเศรษฐกิจเสียเอง เช่นนี้ย่อมเป็นการตัดเสรีภาพ แต่การตัดเสรีภาพนั้นก็เพื่อจะทำให้ราษฎรได้รับความสุขสมบูรณ์ทั้งหมด เป็นการปฏิบัติหลักข้อ 3 รัฐบาลไม่ได้ตัดเสรีภาพในการอื่น ๆ ราษฎร

คงมีเสรีภาพในร่างกาย ในทรัพย์สิน ในเคหสถาน ในการพูด ในการศึกษาอบรม ในการสมาคม เมื่อราษฎรได้มีความสุขภายในเศรษฐกิจแล้ว ราษฎรก็ย่อมมีความสุขกาย ราษฎรจะต้องการเสรีภาพโดยไม่มีความหวาดระแวงเช่นนั้นหรือ ทั้งนี้มิใช่ความประสงค์ของราษฎรเลย แม้ในเวลานี้เอง ราษฎรก็ต้องทำงานเองเพื่อเลี้ยงชีพ นอกจากพวกที่เกิดมาหนักโลกอาศัยคนอื่นเขากิน (Social parasite) ไม่ว่าในประเทศใด ๆ เสรีภาพย่อมจำกัดเพื่อประโยชน์ของราษฎรทั้งหมดด้วยกัน

"เกี่ยวกับการศึกษา ราษฎรจะมีการศึกษาอย่างเต็มที่ เมื่อราษฎรได้รับความสุขสมบูรณ์โดยรัฐบาลประกอบเศรษฐกิจเสียเองเช่นนี้ ราษฎรไม่ต้องคอยพะวงถึงทรัพย์สินของตนเองว่าจะเป็นอันตรายสูญหาย

"ก็เมื่อการที่รัฐบาลประกอบเศรษฐกิจเสียเองเช่นนี้ เป็นการที่ทำให้วัตถุที่ประสงค์ทั้ง 6 ประการของคณะราษฎร ได้สำเร็จไปตามที่ได้ประกาศแก่ราษฎรไว้แล้ว สิ่งที่ราษฎรทุกคนพึงปรารถนา คือ ความสุขความเจริญอย่างประเสริฐ ซึ่งเรียกกันเป็นศัพท์ว่า ศรีอาริยะ ก็จะมีบังเกิดแก่ราษฎรโดยทั่วหน้ากัน โฉนเล่าพวกเราที่ได้พร้อมใจกันไขประตูเปิดช่องทางให้แก่ราษฎรแล้ว จะรี ๆ รอ ๆ ไม่นำราษฎรต่อไปให้ถึงต้นกัลปพฤกษ์ ซึ่งราษฎรจะได้เก็บผลเอามาจากต้นไม้นั้น คือ ผลแห่งความสุขความเจริญดังที่ได้มีพุทธทำนายกล่าวไว้ในเรื่องศาสนาพระศรีอารย ในเรื่องนี้ผู้ถือศาสนาทุกคนในการทำบุญปรารถนาจะประสบศาสนาพระศรีอารย แม้ในการสาบานในโรงศาลก็ตีในการพิธีใด ๆ ก็ดี ก็อ้างกันแต่ว่าเมื่อข้อสัตย์หรือให้การไปตามจริงแล้ว ก็ให้ประสบพบศาสนาพระศรีอารย"

ดังกล่าวนั้น คือ เจตนารมณ์ของคณะราษฎรในการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ 24 มิถุนายน 2475 คือ ความผาสุกของราษฎร ที่ปรากฏอยู่ในอารัมภบทของร่างเค้าโครงการเศรษฐกิจ ซึ่งนายปรีดี พนมยงค์ เป็นผู้ร่างเสนอต่อรัฐบาลพระยามโนปกรณนิติธาดา และถูกรัฐบาลนั้นปฏิเสธ ไข่แต่เท่านั้น ยังขอให้ท่านเจ้าของร่างเค้าโครงการฯ ออกนอกประเทศอีกด้วย

จากอารัมภบทดังกล่าวนี้สรุปได้ว่า หน้าที่ของรัฐบาล คือ

1. จะรักษาความเป็นเอกราชของชาติ (เอกราชทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม)
2. รักษาความสงบเรียบร้อยภายในประเทศ

3. ให้ความเสมอภาค เสรีภาพ และการศึกษาแก่ประชาชนอย่างเต็มที่ และ

4. รับประกันชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนตั้งแต่เกิดจนตาย ซึ่งหมายถึงรับประกันให้มีปัจจัยสี่และมีงานทำ โดยรัฐบาลจะออกเป็นกฎหมาย เรียกว่า พระราชบัญญัติว่าด้วยการประกันความสุขสมบูรณ์ของราษฎร (Social Assurance)

แต่ทั้งหมดนี้จะสำเร็จได้ก็ต้องอาศัยเงินและการวางแผนเศรษฐกิจที่สอดคล้องเป็นเอกภาพ รัฐจึงจำต้องเข้าประกอบการเศรษฐกิจเอง เพื่อหาเงินและผลิตรายจ่ายเพื่อประกันความสุขสมบูรณ์ของราษฎร และคำว่า รัฐ ในความหมายนี้ หมายถึง รัฐของประชาชน ไม่ใช่รัฐของอภิสิทธิ์ชนหรือนายทุนดังที่เป็นอยู่ในเวลานี้ เพราะถ้ารัฐเช่นนี้เข้าประกอบการเศรษฐกิจเอง ก็มีแต่จะเอื้ออำนวยประโยชน์ให้แก่เหล่าอภิสิทธิ์ชนหรือนายทุน มีแต่จะขาดทุนเพราะคอร์รัปชัน และแทนที่จะยังความสุขสมบูรณ์ให้กับประชาชน กลับนำความทุกข์ยากมาสู่ประชาชน อย่างที่เห็น ๆ กันอยู่ในทุกวันนี้

มีแต่รัฐของประชาชนเท่านั้น ที่จะรักษาสวัสดิประโยชน์ของประชาชนและทำการปกครองเพื่อประชาชน และรัฐของประชาชน ก็คือ รัฐที่อยู่ในวิถีการปกครองระบอบประชาธิปไตย ตามคำนิยามของลินคอล์นที่ว่า ประชาธิปไตย คือ การปกครองของประชาชน โดยประชาชนและเพื่อประชาชน //

ในการที่พระยามโน ฯ เรียกร้องให้นายปรีดี ฯ ร่างโครงการเศรษฐกิจครั้งนั้น มีเบื้องหลังดังปรากฏในคำพิพากษาของศาลพิเศษในคดีแดงที่ 1 - 14/2482 มีความตอนหนึ่งว่า ดังนี้ ⁽¹⁾

“พระยามโนปกรณนิติธาดา ได้มอบหมายให้หลวงประดิษฐ์ ฯ เป็นผู้ร่างโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติขึ้น ในการที่จะยกร่างเค้าโครงการเศรษฐกิจนั้น พระยามโน ฯ พระยาราชวังสัน พระยาศรัยวิสารวาท หลวงประดิษฐ์ ฯ ได้ปรึกษากันหลายหนหลายครั้ง โดยหลวงประดิษฐ์ ฯ เสนอว่า ในการที่จะบริหารราชการแผ่นดินต่อไปนั้น จะต้องช่วยเหลือราษฎรในทางเศรษฐกิจก่อน แต่ราษฎรของเราต้องการให้รัฐบาลเป็นผู้นำ พระยามโน ฯ พระยาศรัยวิสารวาท และพระยาราชวังสัน ไม่ได้โต้แย้งแสดงความพอใจในหลักการของหลวงประดิษฐ์ ฯ ที่เสนอให้ทราบนั้น ต่อมาพระยามโน ฯ ได้บอกกับ

(1) เวช กระตุกฤกษ์. (บรรณาธิการ). คำพิพากษาศาลพิเศษ พุทธศักราช 2482 เรื่องกบฏกับปราศรัยของนายกรัฐมนตรีและคำแนะนำกฏีกาพวกกบฏ. พระนคร : โรงพิมพ์เพลินจิต, 2482. หน้า 41 -

หลวงประดิษฐ ๖ ว่า พระปกเกล้า ๖ ให้ไปเฝ้าพร้อมด้วยพระยาพล ๖ แล้วพระปกเกล้า ๖ ได้รับสั่งถึงเศรษฐกิจของบ้านเมืองและถามความเห็นของหลวงประดิษฐ ๖ ว่ามีอะไรบ้าง หลวงประดิษฐ ๖ ได้กราบทูลตามแนวที่ได้เคยปรึกษาหารือกับพระยามโนฯ พระยาศรีวิสารวาจา และพระยาราชวังสันมาแต่ก่อน พระปกเกล้า ๖ รับสั่งชมเชยเห็นชอบด้วย และรับสั่งต่อไปว่าพระองค์ชอบแบบไซเชียลลิสต์ แล้วพระองค์ท่านเองก็เป็นไซเชียลลิสต์ จึงรับสั่งให้หลวงประดิษฐ ๖ ไปจัดการเขียนโครงการขึ้น ครั้งแรกหลวงประดิษฐ ๖ ยังมีได้เขียนโครงการเศรษฐกิจ ต่อมาพระยามโน ๖ ได้เร่งเร้าให้หลวงประดิษฐ ๖ เขียน โดยอ้างพระปกเกล้า ๖ พอพระทัย หลวงประดิษฐ ๖ จึงได้เขียนเค้าโครงการเศรษฐกิจขึ้น เหตุที่ยังไม่ได้เขียนเพราะมีงานร้อนที่สำคัญอยู่มาก เช่น ทำการร่างรัฐธรรมนูญฉบับถาวร เมื่อร่างโครงการเศรษฐกิจเสร็จแล้ว ก็จัดพิมพ์ขึ้นเพื่อแจกจ่ายกันในหมู่ผู้ก่อการและคณะกรรมการราษฎร การที่แจกจ่ายผู้ก่อการนั้นก็เพื่อให้เขาไปอ่านก่อนว่าจะมีความเห็นชอบด้วยหรือไม่ การแจกจ่ายคณะกรรมการราษฎรก็เพราะเรื่องนี้จะเข้าสู่ที่ประชุมคณะกรรมการราษฎรเพื่อให้โอกาสกรรมการราษฎรได้อ่านเสียก่อน ถ้าไม่เห็นชอบด้วยและมีเหตุผลดีกว่า ก็ยอมตามความเห็นส่วนมากและขอแก้ไขได้ เมื่อแจกไปแล้วพระยามโน ๖ ไม่เห็นด้วย อ้างว่าได้ไปเฝ้าพระปกเกล้า ๖ มาแล้ว พระปกเกล้า ๖ ไม่ทรงเห็นด้วย หลวงประดิษฐ ๖ ไม่เชื่อ จึงขอให้มีการประชุมทำนองกิจการราชการเสียก่อน เพื่อจะได้อธิบายให้ที่ประชุมฟังทราบ พระยามโน ๖ ได้ขอร้องให้หม่อมเจ้าสกลวรรณการ วรวรรณ ซึ่งมีความรู้ในทางเศรษฐกิจเข้าร่วมด้วย ที่ประชุมยอมผลของที่ประชุมมีความเห็นไม่ตรงกัน แยกออกเป็นสองฝ่าย ฝ่ายหนึ่งเห็นด้วยกับเค้าโครงการเศรษฐกิจ อีกฝ่ายหนึ่งไม่เห็นด้วย ฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยนั้นมีพระยาทรงสุรเดช พระยามโนปกรณ์นิติธาดา และพระยาศรีวิสารวาจา ต่อมาได้มีการประชุมเค้าโครงการเศรษฐกิจขึ้นในระหว่างผู้ก่อการอีก พระยาทรงสุรเดชและผู้ก่อการบางคนมีความเห็นแย้งกับโครงการเศรษฐกิจ และเรื่องนี้พระยาทรง ๖ ได้ประชุมนายทหารบอกว่าหลวงประดิษฐ ๖ เป็นคอมมิวนิสต์ การประชุมเค้าโครงการเศรษฐกิจในครั้งแรกนั้น อ้างเหตุผลว่าจะทำไปตามเค้าโครงการเศรษฐกิจนั้นไม่ได้ เมื่อได้โต้แย้งกันมากขึ้นจึงอ้างว่าเป็นลัทธิคอมมิวนิสต์ ก่อนร่างโครงการนี้หลวงประดิษฐ ๖ ได้เข้าเฝ้าพระปกเกล้า ๖ อยู่ 2 ชั่วโมง ได้กราบทูลถึงเค้าโครงการที่จะร่างขึ้นนั้นโดยชัดแจ้ง พระปกเกล้า ๖ มีได้รับสั่งว่าเป็นลัทธิคอมมิวนิสต์ เมื่อที่ประชุมส่วนมากไม่เห็นด้วยตามเค้าโครงการเศรษฐกิจนั้นแล้ว หลวงประดิษฐ ๖ ก็มีได้คิดที่จะดำเนินตามเค้าโครงการเศรษฐกิจนั้นต่อไป และได้พูดในที่ประชุมว่า เมื่อไม่เห็นด้วยหลวงประดิษฐ ๖ ก็จะขอลาออก เหตุการณ์ได้

ปรากฏต่อไปว่าเค้าโครงการเศรษฐกิจที่หลวงประดิษฐ์ฯ ทำขึ้นนั้น เป็นอุบายของพระยามโนฯ กับพวกให้กระทำขึ้น แล้วไปถวายพระปกเกล้าฯ พระยามโนฯ ได้คัดลอกเอาร่างเค้าโครงการเศรษฐกิจของหลวงประดิษฐ์ฯ เฉพาะที่เห็นด้วย นำไปถวายพระปกเกล้าฯ ว่าเป็นร่างของพวกตน พร้อมกับร่างเค้าโครงการเศรษฐกิจของหลวงประดิษฐ์ฯ แล้วพระยามโนฯ กับพวกได้ทำพระราชวิจารณ์ดำหนิเค้าโครงการเศรษฐกิจของหลวงประดิษฐ์ฯ ว่าไม่เหมาะสมสำหรับประเทศไทยและเป็นลัทธิคอมมิวนิสต์ แล้วให้พระปกเกล้าฯ ลงพระนาม

“ในระหว่างที่ประชุมกันถึงเรื่องเค้าโครงการเศรษฐกิจของหลวงประดิษฐ์ฯ ก็ดี ในระหว่างที่นำเค้าโครงการเศรษฐกิจของหลวงประดิษฐ์ฯ ขึ้นถวายพระปกเกล้าฯ ตลอดจนพระราชวิจารณ์ก็ดี พระยาพหลพลพยุหเสนาไปเสียต่างจังหวัด เมื่อพระยาพหลพลพยุหเสนากลับจากภาคอีสานและจังหวัดราชบุรีแล้ว จึงได้ทราบถึงเรื่องที่ไม่ปรองดองกันนี้ พระยาพหลฯ จึงได้พยายามที่จะหาทางปรองดองกันใหม่ และเสนอว่าเค้าโครงการเศรษฐกิจของหลวงประดิษฐ์ฯ นั้น ถ้าได้แก้ไขเสียก็ใช้ได้ จึงได้ตกลงตั้งอนุกรรมการขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เมื่อเสร็จเรียบร้อยแล้วให้นำเสนอคณะกรรมการราษฎรให้พิจารณา รับหลักการ

“ต่อมาอีก 2-3 วัน อนุกรรมการชุดนี้ยังไม่ได้แก้ไขเค้าโครงการเศรษฐกิจของหลวงประดิษฐ์ฯ เลย พระปกเกล้าฯ ได้รับสั่งให้พระยาพหลฯ พระยาราชวังสัน พระยามโนฯ พระยาศรีวิสารวาจา ไปเฝ้าที่หัวหิน เมื่อไปถึงหัวหินนั้น ได้เห็นมีพระราชวิจารณ์เค้าโครงการเศรษฐกิจของหลวงประดิษฐ์ฯ อยู่ที่นั่นแล้ว พระปกเกล้าฯ ได้รับสั่งแก่พระยาพหลฯ ว่า การปกครองระบอบรัฐธรรมนูญทุกวันนี้จะไปได้ตลอดรอดฝั่งหรือไม่ พระยาพหลฯ จึงทูลตอบว่า ถ้าข้าราชการของพระองค์ไม่โลกก็คงจะตลอดรอดฝั่งไปได้ การที่พระปกเกล้าฯ รับสั่งเช่นนี้ พระยาพหลฯ เห็นว่าพระยามโนฯ เป็นคนโลกคงจะถอยหลังเข้าคลอง ในวันที่ไปเฝ้าพระปกเกล้าฯ นี้ เลยไม่ได้พูดถึงเรื่องที่จะแก้ไขเค้าโครงการเศรษฐกิจของหลวงประดิษฐ์ฯ เพราะพระราชวิจารณ์ได้ออกมาเสียแล้ว ในวันนั้นเองจึงได้พากันโดยสารรถไฟกลับกรุงเทพฯ ระหว่างมาในรถไฟได้พูดกันว่า พระยาพหลฯ เป็นผู้ออกความเห็นไม่รับหลักการเค้าโครงการของหลวงประดิษฐ์ฯ และให้หลวงประดิษฐ์ฯ ไปต่างประเทศ เมื่อพระยาพหลฯ ได้ฟังดังนั้นก็นึกเอะใจเพราะไม่เคยคิดหรือพูดอย่างที่กล่าวเลย การที่กล่าวเช่นนี้คงจะเกิดแตกร้างกันในระหว่างคณะผู้

ก่อการกับคณะกรรมการราษฎรในเรื่องเค้าโครงการเศรษฐกิจของหลวงประดิษฐ์ฯ นั้น โดยพระยาทรงสุรเดชกับหลวงประดิษฐ์ฯ มีความเห็นขัดกัน

“ตั้งแต่พระยามโนฯ ได้เป็นประธานคณะกรรมการราษฎรแล้ว ก็ได้บริหารราชการแผ่นดินและประพุดิตนไปในทางที่เป็นปฏิปักษ์ และบันทึกคณะผู้ก่อการให้หมดอำนาจไปที่ละเล็กละน้อย และทำเสื่อมเสียประโยชน์แก่แผ่นดินที่ควรมีควรได้ กล่าวคือคณะผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองมีความประสงค์ที่จะจัดการปกครองให้ก้าวหน้าไปโดยเร็วที่สุด ส่วนพระยามโนฯ นั้นมีความประสงค์ที่จะบริหารราชการแผ่นดินให้เป็นไปอย่างเดิม จึงเป็นสาเหตุให้ได้แย้งคัดค้านกับคณะผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นส่วนใหญ่ และกระทำให้พระยามโนฯ ไม่พอใจในวิถีทางการเมืองของผู้ก่อการ แต่คณะผู้ก่อการส่วนมากรู้เท่าถึงการณ์ที่พระยามโนฯ ได้ปฏิบัติการไป จึงได้พยายามโต้แย้งคัดค้าน พระยามโนฯ เห็นว่าจะกระทำไปตามความประสงค์ของตัวนั้น ไม่ตลอดปอดโปร่ง จึงไปทอดสนิทกับพระยาทรงสุรเดช ซึ่งเวลานั้นเป็นผู้มีอำนาจในทางทหาร ในเดือนมกราคมหรือกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2475 พระยาทรงฯ ได้เรียกผู้ก่อการชั้นผู้น้อยไปประชุม ได้พูดในที่ประชุมกันว่า พระยามโนฯ เป็นผู้ใหญ่และทำงานไปได้ อย่างเรียบร้อย ราบรื่น ได้ขอร้องอย่าให้ไปโต้แย้งคัดค้านพระยามโนฯ แต่ที่ประชุมเห็นว่าไม่ถูกจึงไม่ยอมปฏิบัติตาม แต่นั่นมามีความรู้สึกกันทั่วไปว่า พระยาทรงฯ กับคณะผู้ก่อการชั้นผู้น้อยไม่ลงรอยกัน จึงจัดการให้ผู้ก่อการที่คัดค้านพระยามโนฯ นั้น ไปศึกษาวิชา ณ ต่างประเทศเสีย แต่ไม่มีใครยอมไป

“การที่พระยามโนฯ ขัดขึ้นบริหารราชการอยู่ได้เช่นนั้น ก็เพราะพระยาทรงฯ กับพวกเป็นผู้สนับสนุน นอกจากนี้ พระยาทรงฯ ได้ปรารถต่อหลวงสินธุสงครามชัยร.น. ว่า ... พวกผู้ก่อการโดยมากเป็นเด็กไม่รู้จักสัมมาคารวะ พระยาทรงฯ ไม่เชื่อความสามารถพวกผู้ก่อการและพระยาพหลฯ พระยาทรงฯ ยังได้จัดเอาพวกของตนมาไว้ให้คุมกำลังทหารที่มีอาวุธดี และได้เคยพูดว่าให้เลิกทหารเรือเสียดีกว่า ถึงทหารบกก็เอาไว้แต่พวกกรรปสำหรับกรุงเทพฯ เท่านั้น ส่วนทหารเรือไม่จำเป็นต้องมี การที่พระยาทรงสุรเดชพูดเช่นนั้นก็เพื่อที่จะทำอะไรได้ตามชอบใจ เมื่อทหารไม่มีแล้วย่อมไม่มีใครมาแย้งอำนาจได้

“ต่อมาในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2476 ได้มีประกาศให้ปิดสภาผู้แทนราษฎร การที่ปิดสภานั้นก็เนื่องมาจากพระยามโนฯ กับพวกได้ทะเลาะกับผู้ก่อการถึงเรื่องงบประมาณแผ่นดิน และกับเรื่องเค้าโครงการเศรษฐกิจของหลวงประดิษฐ์มุนรธรรม การที่

พระยามโนฯ ปิดสภาผู้แทนฯ ได้ ก็เพราะพระยาทรงสุรเดชกับพวกซึ่งควบคุมกำลังทหารสนับสนุน จึงกระทำการสำเร็จ ก่อนที่จะปิดสภาฯ ม.จ. วัลย์สวัสดิ์วงศ์ ราชเลขานุการประจำพระองค์พระปกเกล้าฯ ได้มีหนังสือถึงพระยามโนฯ หลายฉบับ มีข้อความสำคัญว่า สภาผู้แทนฯ จะดำรงต่อไปไม่ได้ ควรเลิกล้มเสีย ส่วนหลวงพิบูลสงครามและหลวงสินธุสงครามชัย ได้คัดค้านไม่เห็นด้วยในการที่จะปิดสภาฯ ในการปิดสภาฯ นั้นพระยาพหลฯ ไปพักผ่อนร่างกายที่จังหวัดราชบุรี โดยคำแนะนำของพระยามโนฯ และพระยาทรงฯ เพื่อเป็นอุบายที่จะรวบหัวรวบหางปิดสภาฯ ซึ่งพระยาพหลฯ หารู้เห็นด้วยไม่ เมื่อพระยาพหลฯ กลับมาถึงพระนครแล้ว พระยามโนฯ จึงเอาประกาศปิดสภาฯ มาให้ลงนาม แต่พระยาพหลฯ ไม่ยอม พระยามโนฯ ว่าต้องลงนามจึงจำใจต้องลงนามไปเพราะเห็นว่าจะขัดขึ้นไปไม่มีประโยชน์เอาไว้หาทางแก้ไขภายหลัง

“ก่อนปิดสภาฯ เล็กน้อย พระยามโนปกรณ์นิติธาดา พระยาฤทธิอัคเนย์กับพวกเป็นผู้คิดให้หลวงประดิษฐฯ ไปต่างประเทศ เพื่อจะล้มล้างรัฐธรรมนูญเสีย โดยบอกแก่หลวงประดิษฐ์ฯ ว่า รัฐบาลต้องการให้ไปต่างประเทศเพื่อความปลอดภัย หลวงประดิษฐ์ฯ รับปากว่าจะไป การที่รับปากเช่นนี้ก็เพราะพระยาพหลฯ หลวงพิบูลสงคราม และหลวงอดุลเดชจรัส ได้สั่งกับหลวงประดิษฐ์ฯ ว่า ให้รับปากพระยาราชวังสันเสีย ส่วนทางนี้เพื่อนฝูงจะคิดแก้ไขให้กลับมาภายหลัง เมื่อหลวงประดิษฐ์ฯ ไปต่างประเทศแล้ว จึงได้พิมพ์พระราชวิจารณ์เค้าโครงการเศรษฐกิจขึ้น และระยะนี้ก็จัดให้หลวงพิบูลสงครามย้ายไปอยู่ในตำแหน่งผู้ช่วยพลรบ จะให้พวกผู้ก่อการที่คัดค้านพระยามโนฯ นั้นไปศึกษาวิชาต่างประเทศ ส่วนหลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ก็ถูกสั่งให้เตรียมตัวเข้าศึกษาวิชาทหารเรือ ณ ประเทศฝรั่งเศส ซึ่งเป็นแผนการที่ทำลายคณะราษฎรให้หมดสิ้นไป

นายปรีดีฯ ได้พูดถึงเรื่องร่างเค้าโครงการเศรษฐกิจ ไว้ในหนังสืออัตชีวประวัติของท่านว่า เสียงเรียกร้องจากราษฎรและผู้แทนราษฎรให้รัฐบาลกำหนดโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ตามที่แถลงต่อราษฎรไว้โดยประกาศของคณะราษฎร ฉบับ 24 มิถุนายน 2475 รัฐบาลจึงมีมติมอบหมายให้ท่านเป็นผู้ร่างโครงการเศรษฐกิจเสนอรัฐบาล เมื่อท่านเสนอเค้าโครงการเศรษฐกิจต่อรัฐบาลแล้ว ก็ได้ตั้งอนุกรรมการขึ้นพิจารณาเค้าโครงการนั้น อนุกรรมการส่วนข้างมากเห็นชอบด้วย แต่อนุกรรมการส่วนข้างน้อย อาทิ พระยามโนฯ พระยาตราวิสารฯ นายประยูร ภมรมนตรี ไม่เห็นด้วย

ครั้นแล้วคณะอนุกรรมการนำเรื่องเข้าสู่ที่ประชุมคณะรัฐมนตรี รัฐมนตรีส่วนมากไม่เห็นด้วยกับเค้าโครงการเศรษฐกิจนั้น นายปรีดีฯ ได้แถลงต่อที่ประชุมคณะรัฐมนตรีว่า เมื่อท่านเป็นฝ่ายที่มีเสียงข้างน้อยในคณะรัฐมนตรี ท่านก็ขอลาออกจากคณะรัฐมนตรีตามวิถีทางประชาธิปไตย โดยจะนำเค้าโครงการเศรษฐกิจนั้นเสนอต่อราษฎรในการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ซึ่งท่านหวังจะลงสมัครรับเลือกตั้งเป็นผู้แทนราษฎร ในโอกาสที่จะมีการเลือกตั้ง

ขณะนั้นเองพระยามโนฯ ได้ประกาศพระราชกฤษฎีกาปิดสภาผู้แทนราษฎร และงดใช้รัฐธรรมนูญบางมาตรา ดังข้อความรายละเอียดที่ปรากฏในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 50 ตอนที่ 2 วันที่ 1 เมษายน พุทธศักราช 2476 ดังนี้

“พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศทราบทั่วกันว่า โดยที่ทรงพระราชดำริเห็นว่าสภาผู้แทนราษฎรในขณะนี้ คงประกอบด้วยสมาชิกซึ่งตั้งขึ้นเป็นการชั่วคราว จนกว่าจะถึงเวลาอันสมควรที่จะโปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรตั้งผู้แทนขึ้นมา เพราะฉะนั้นจึงไม่เป็นการสมควรที่สภาฯ จะพึงดำริการเปลี่ยนแปลงการนโยบายสำคัญทางเศรษฐกิจ อันเป็นรากเหง้าแห่งความอยู่รอดของประเทศมาแล้วแต่โบราณกาล ณ บัดนี้ปรากฏว่ามีสมาชิกเป็นจำนวนมากแสดงความปรารถนาแรงกล้า เพียงที่จะทำการเปลี่ยนแปลงไปในทางนั้น โดยวิธีการอันเป็นอุปายในทางอ้อมที่จะบังคับข่มขู่ ให้สภาฯ ต้องดำเนินการไปตามความปรารถนาของตน เป็นการไม่สมควร เป็นที่เห็นได้ชัดแล้วว่า จะประชุมกันบัญชาการของประเทศโดยความสวัสดิภาพไม่ได้แล้ว สามารถจะนำมาซึ่งความไม่มั่นคงต่อประเทศ และทำลายความสุขสมบูรณ์ของอาณาประชาราษฎร ทรงพระราชดำริเห็นว่าเป็นเวลาฉุกเฉินแล้ว สมควรต้องจัดการป้องกันความหายนะอันจะมาสู่ประเทศและอาณาประชาราษฎรทั่วไป จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชกฤษฎีกาฉบับนี้ขึ้น มีข้อความดังต่อไปนี้

“1. ให้ปิดประชุมสภาผู้แทนราษฎรนี้เสียและห้ามมิให้เรียกประชุม จนกว่าจะได้มีสภาผู้แทนราษฎรขึ้นมาใหม่ เมื่อได้มีการเลือกตั้งผู้แทนราษฎรตามความในรัฐธรรมนูญนั้นแล้ว

“2. ให้ยุบคณะรัฐมนตรีปัจจุบันนี้เสียและให้มีคณะรัฐมนตรีขึ้นใหม่ ประกอบด้วยนายกรัฐมนตรีหนึ่งนายกับรัฐมนตรีอื่น ๆ อีกไม่เกินยี่สิบนาย และให้นายกรัฐมนตรีคณะซึ่งยุบนี้เป็นนายกของคณะรัฐมนตรีใหม่ กับให้รัฐมนตรีผู้ซึ่งว่าการกระทรวง

ต่าง ๆ อยู่ในเวลานี้ เป็นสมาชิกของรัฐมนตรีใหม่โดยตำแหน่ง ส่วนรัฐมนตรีอื่น ๆ จะได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งขึ้นโดยคำแนะนำของนายกรัฐมนตรีอีกต่อไป

“3. ตราบใดที่ยังไม่ได้มีการเลือกตั้งผู้แทนราษฎร ยังไม่ได้เรียกประชุมสภาผู้แทนราษฎรใหม่ขึ้น และยังไม่ได้ตั้งคณะรัฐมนตรีตามความในรัฐธรรมนูญแล้ว ให้คณะรัฐมนตรีตามพระราชกฤษฎีกาฉบับนี้ เป็นผู้ใช้อำนาจต่าง ๆ ซึ่งรัฐธรรมนูญได้ให้ไว้แก่คณะรัฐมนตรี

“4. ตราบใดที่ยังไม่ได้มีการเลือกตั้งสภาผู้แทนราษฎร และยังไม่ได้เรียกประชุมสภาผู้แทนราษฎรใหม่นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงใช้อำนาจนิติบัญญัติตามคำแนะนำและยินยอมของคณะรัฐมนตรี

“5. ตราบใดที่ยังไม่ได้มีการเลือกตั้งผู้แทนราษฎร ยังไม่ได้เรียกประชุมสภาผู้แทนราษฎรใหม่นั้น และยังไม่ได้ตั้งคณะรัฐมนตรีตามความในรัฐธรรมนูญแล้ว ให้รอการใช้บทบัญญัติต่าง ๆ ในรัฐธรรมนูญซึ่งขัดกับพระราชกฤษฎีกานี้เสีย ส่วนบทบัญญัติอื่น ๆ ในรัฐธรรมนูญนั้น ให้เป็นอันคงใช้อยู่ต่อไป

“ประกาศมา ณ วันที่ 1 เมษายน พุทธศักราช 2476 เป็นปีที่ 9 ในรัชกาลปัจจุบัน ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

พระยามโนปกรณนิติธาดา

เจ้าพระยาวงษา

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี

พระยาเทพวิฑูร

น.ต. หลวงสินธุ์สงคราม

พล ร.ท. พระยาราชวังสัน

พระยาจำแลนบดี

พระยาศรีวิสารวาท

พ.อ. พระยาพหลพลพยุหเสนา

พ.อ. พระยาทรงสุรเดช

พ.อ. พระยาฤทธิ์อัคเนย์

พ.ท. พระประศาสน์พิทยายุทธ์

พ.ต. หลวงพิบูลสงคราม

นายประยูร ภมรมนตรี”

ภายหลังจากที่ประกาศพระราชกฤษฎีกาปิดสภาและงดใช้รัฐธรรมนูญบางมาตราแล้ว ในวันเดียวกันนั้นเอง ก็ได้มีการแต่งตั้งรัฐมนตรีขึ้นมาใหม่เพิ่มเติมจากที่ระบุไว้ในพระราชกฤษฎีกา ประกอบขึ้นเป็นรัฐบาลโดยไม่มีชื่อหลวงประดิษฐ์มนูธรรม หรือนายปรีดี พนมยงค์ รวมอยู่ในรัฐบาลชุดใหม่นี้

เมื่อรัฐบาลได้ถูกจัดตั้งขึ้นแล้วในวันเดียวกันนั้น คือ 1 เมษายน 2476 รัฐบาลก็ได้ออกแถลงการณ์ฉบับหนึ่ง ซึ่งเหตุของการเปลี่ยนแปลงรัฐบาลมีความว่า ดังนี้

“รัฐบาลขอแถลงให้ประชาชนทราบ เพื่อเป็นที่เข้าใจทั่วกันในเหตุผลอันสำคัญยิ่งซึ่งบังเกิดขึ้น กระทำให้เห็นความจำเป็นที่ต้องปิดสภาผู้แทนราษฎร ตั้งคณะรัฐมนตรีใหม่ และงดใช้รัฐธรรมนูญบางมาตรา ในคณะรัฐมนตรี ณ บัดนี้ เกิดแตกกันเป็น 2 พวก มีความเห็นแตกต่างกัน ไม่สามารถที่จะคล้อยตามกันได้ ความเห็นข้างน้อยนั้นปรารถนาที่จะวางนโยบายเศรษฐกิจไปในทางมีลักษณะเป็นคอมมิวนิสต์ ความเห็นข้างมากนั้นเห็นว่านโยบายเช่นนั้นเป็นการตรงกันข้ามแก่ขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวยุโรป และเป็นที่ยืนยันแน่นอนทีเดียวว่า นโยบายเช่นนั้นจะนำมาซึ่งความหายนะแก่ประชาชนราษฎร และเป็นมหันตภัยแก่ความมั่นคงของประเทศ

“ในคณะรัฐมนตรีซึ่งมีรัฐมนตรีถึง 20 คน จะหวังมีความเห็นเหมือนกันไปทุกสิ่งทุกอย่างเสมอไปนั้นไม่ได้ก็จริงอยู่ แต่ว่าถ้ารัฐบาลจักดำรงอยู่ในความสามารถบริหารราชการแผ่นดินโดยเรียบร้อยแล้ว เป็นความจำเป็นยิ่งที่รัฐมนตรีทุกคนจะต้องเป็นผู้ที่มีความเห็นไปในทางเดียวกันในนโยบายอันสำคัญ ๆ ความเห็นไปของรัฐมนตรีในเวลานี้เป็นภาวะอันแสนสุดที่จะทนทานได้ ไม่ว่าจะเป็นอยู่ ฤๅจะเกิดขึ้นแก่บ้านเมืองใด และไม่ว่าจะมีรัฐบาลเป็นอย่างไร

“สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรในเวลานี้แล้ว ก็ประกอบขึ้นด้วยสมาชิกที่แต่งตั้งขึ้นตามรัฐธรรมนูญ สภาฯ นี้มีหน้าที่ในทางนิติบัญญัติจนกว่าจะมีสภาฯ ใหม่ โดยราษฎรเลือกตั้งสมาชิกขึ้นมา สภาฯ ซึ่งประกอบด้วยสมาชิกที่แต่งตั้งขึ้นชั่วคราวเช่นนี้ หากควรที่จะเพียงวางนโยบายทางเศรษฐกิจใหม่ ในการเปลี่ยนแปลงของเก่าอันมีใช้อยู่ประจวบเป็นการพลิกแผ่นดิน ส่วนสภาฯ ในเวลานี้จะอ้างว่าไม่ได้ทำอย่างนี้ได้ทำกฎหมายอันมีลักษณะไปในทางนั้นก็จริงอยู่ แต่เป็นที่เห็นได้โดยชัดเจนแจ่มแจ้งว่า มีสมาชิกเป็นจำนวนมากคนมีความปรารถนาที่จะทำเช่นนั้นและมีความเลื่อมใสศรัทธาต่อรัฐมนตรีอันมีจำนวนข้างน้อยในคณะรัฐมนตรี

"ความแตกต่างกันในสภาว ซึ่งมีหน้าที่ในทางนิติบัญญัติกับคณะรัฐมนตรีซึ่งมีหน้าที่ในทางบริหาร ดังนั้น เป็นที่น่าอันตรายอย่างยิ่งต่อความมั่นคงของประเทศ โดยทำให้ราชการชกช้าเกิดความแตกแยกกันในรัฐบาล ก่อให้เกิดความหวาดเสียวและความไม่แน่นอนแก่ใจประชาชนทั่วไป

"ฐานะแห่งความเป็นอยู่เช่นนี้ จะปล่อยให้คงเป็นต่อไปอีกไม่ได้แล้ว ความปลอดภัยของประชาชนเป็นกฎหมายอันสูงสุด ไม่ว่าในบ้านเมืองใด และโดยคดีเช่นนี้ เท่านั้นที่บังคับให้รัฐบาลต้องปิดสภาให้ตั้งคณะรัฐมนตรีขึ้นใหม่

"รัฐบาลขอความข้อยกเว้นว่า พระราชกฤษฎีกานี้ให้รอการใช้รัฐธรรมนูญแต่เฉพาะบางมาตรา และเป็นการชั่วคราวเท่านั้น

วันที่ 1 เมษายน พุทธศักราช 2476"

ต่อมาในวันที่ 2 เมษายน 2476 รัฐบาลใหม่ของพระยามโนฯ ได้ออกกฎหมายฉบับหนึ่ง เรียกชื่อว่า พระราชบัญญัติว่าด้วยคอมมิวนิสต์ พุทธศักราช 2476 กฎหมายฉบับนี้มีเจตนากล่าวหาว่า ร่างเค้าโครงการเศรษฐกิจ ของนายปรีดีฯ เป็นคอมมิวนิสต์ ดังที่ได้นิยามคำว่าคอมมิวนิสต์ไว้ในมาตรา 3 แห่งพระราชบัญญัติฉบับนี้ว่า ดังนี้

"(1) คอมมิวนิสต์ หมายความว่า วิธีการหรือหลักการทางเศรษฐกิจ ซึ่งประกอบด้วยการเลิกล้างเสียทั้งหมดหรือแต่บางส่วนซึ่งกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินของเอกชน โดยให้ประเทศหรือประชาชนร่วมกันเข้าเป็นเจ้าของเสียเอง

"(2) ลัทธิคอมมิวนิสต์ หมายความว่า ลัทธิใด ๆ ซึ่งบ่งความถึงการสนับสนุนส่งเสริมการรวมกรรมสิทธิ์ที่ดิน หรือรวมการอุตสาหกรรม หรือรวมทุน หรือรวมแรงงานเข้าเป็นรัฐบาล (Nationalization of land or capital or labour)"

ถูกเนรเทศ

เมื่อรัฐบาลพระยามโนฯ ออกกฎหมายคอมมิวนิสต์แล้ว ต่อมาวันที่ 6 เมษายน 2476 พระยามโนฯ ได้เชิญนายปรีดีฯ ไปพบที่วังปารุสกวัน และขอร้องแกมบังคับให้เดินทางออกนอกประเทศ และในการไปอยู่ต่างประเทศนั้นรัฐบาลออกค่าใช้จ่ายให้ปีละ 1,000 ปอนด์ พร้อมด้วยหนังสือรับรองจากรัฐบาลสยาม

ต่อข้อเสนอของพระยามโนฯ นายปรีดีฯ ไม่มีทางเลือก เพราะเป็นหน้าส่วหน้าชวาน จึงจำต้องรับข้อเสนอของพระยามโนฯ ไปก่อน แล้วค่อยหาทางแก้ไขในภายหลัง

กลับจากพบพระยามโนฯ แล้ว หนังสือพิมพ์ได้สัมภาษณ์นายปรีดีฯ เพื่อขอทราบรายละเอียดในการพบปะกับพระยามโนฯ

นายปรีดีฯ ได้บอกกับหนังสือพิมพ์เหล่านั้นว่า “จะบอกให้ละเอียดในขณะนี้ยังไม่ได้ ขอให้รอไปอีก 2-3 วัน เวลานี้ยังตอบอะไรไม่ได้”

เมื่อใกล้กำหนดวันจะออกเดินทางจากประเทศมาตุภูมิตามข้อตกลงกับพระยามโนฯ ขบวนการเดินทางออกนอกประเทศของนายปรีดีฯ ได้แพร่สะพัดไปทั่ว นายปรีดีฯ จึงได้ให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์อีกครั้งหนึ่ง ท่านได้แจ้งให้หนังสือพิมพ์ทราบว่า

“การเดินทางไปต่างประเทศคราวนี้ ยังไม่มีกำหนดกลับเมื่อใดจนกว่ารัฐบาลจะเรียกกลับ”

ต่อคำถามของหนังสือพิมพ์เรื่องคอมมิวนิสต์ นายปรีดีฯ ตอบว่า

“ข้าพเจ้าไม่ใช่คอมมิวนิสต์ ข้าพเจ้ายอมรับว่าข้าพเจ้าเป็นโซเชี่ยลลิสต์ จะเป็นคอมมิวนิสต์ได้อย่างไร เมื่อโครงการของข้าพเจ้านั้นมีทั้งโซเชี่ยลลิสต์ ลิเบอรัล สหกรณ์ รวมผสมอยู่ในโครงการของข้าพเจ้าด้วย”

ในขณะที่ข่าวลือว่ารัฐบาลพระยามโนฯ จะขอให้นายปรีดีฯ ออกนอกประเทศนั้น พ.อ. พระยาพหลพลพยุหเสนาได้ให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์ *ประชาชาติ* เกี่ยวกับกรณีนี้ว่า

“เรื่องหลวงประดิษฐา จะไปนอกนั้น ได้พูดจากันจริง แต่ไม่ใช่เป็นการขับไล่หรือเนรเทศ ให้หลวงประดิษฐา ตัดสินใจเอาเอง รัฐบาลจะจ่ายค่าเดินทางและค่ากินอยู่ให้กับหลวงประดิษฐา เป็นบำเหน็จแก่หลวงประดิษฐา ซึ่งรัฐบาลถือว่าประเทศสยามเป็นหนี้บุญคุณเขาอยู่มาก เวลานั้นหลวงประดิษฐา กำลังขอรับความเห็นจากบิดาซึ่งมีอายุมากแล้ว ในส่วนตัวผมเห็นว่าหลวงประดิษฐา ควรไปอยู่เมืองนอกเสียชั่วคราว เพื่อให้ห่างไกลจากวงการเมืองสยาม ซึ่งในเวลานี้หลวงประดิษฐา ยังไม่มีโอกาสเกี่ยวข้อง อยู่ที่นั่นหลวงประดิษฐา จะได้รับการศึกษาเพิ่มเติม จะได้มองเห็นวิถีทางที่จะดำเนินการเมืองกว้างขวางลึกซึ้งออกไป เมื่อกลับเข้ามาประเทศสยามอีกครั้งหนึ่ง หลวงประดิษฐา อาจเข้ารับราชการเป็นกำลังของประเทศสืบไปภายหลัง”

หลังจากที่นายปรีดีฯ ได้ตัดสินใจเดินทางออกนอกประเทศและได้ให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์ไปแล้ว ประชาชนและหนังสือพิมพ์ต่างพากันวิพากษ์วิจารณ์ในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น หนังสือพิมพ์ส่วนใหญ่ต่างพากันเห็นอกเห็นใจนายปรีดีฯ ดังบทวิจารณ์ของหนังสือพิมพ์ศรีกรุง ฉบับวันที่ 11 เมษายน 2476 ที่พาดหัวตัวแสบสองคอลัมน์ในขบวนการนิการว่า

“หลวงประดิษฐ์มนูธรรมไปอยู่ฝรั่งเศสด้วยความจำเป็นอันเป็นกฎสูงสุดของมนุษย์” แล้วบทวิจารณ์ก็ได้ดำเนินต่อไปว่า

“ในที่นี้เราจะพูดเฉพาะข่าวลือในตัวหลวงประดิษฐา เท่านั้น ท่านทั้งหลายยังคงฝังความจำแห่งการกระทำของหลวงประดิษฐา เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน 2475 ตกก่อนได้เป็นอย่างดีนั้น ให้เป็นการแจ่มแจ้งเสียสักทีเพื่อจะได้หายสงสัย และตั้งหน้าประกอบกิจการอย่างอื่นต่อไป

“ก่อนอื่นเราคงจะรู้สึกอยู่เสมอว่า คณะรัฐบาลเวลานี้ก็คือคณะราษฎรนั่นเอง หากได้เปลี่ยนแปลงไม่ แต่เมื่อหลวงประดิษฐาก็เป็นหัวแรงผู้หนึ่งในคณะราษฎร ซึ่งมีความคิดในตอนที่จะวางโครงการเศรษฐกิจของชาติแยกกันจะนี้แล้ว จึงจำเป็นต้องอยู่เองที่จะเป็นหน้าที่ของฝ่ายข้างมากดำเนินงานตามความคิดอีกแง่หนึ่ง และระหว่างที่แยกไปแล้วก็มีทางติดอยู่ทางเดียว คือ ไปเสียให้ห่างจากกันด้วยความละมุนละม่อม ทางรัฐบาลก็ชอบด้วย และความดีของหลวงประดิษฐา ก็มีเป็นตราจารีอยู่ในชาติไว้แล้วไม่น้อย รัฐบาลจึงยินดีสละค่าเลี้ยงชีพและค่าใช้จ่ายทุกอย่างปีละ 1,000 ปอนด์ (ราว 1 หมื่น 1 พันบาท) แม้ตนเองจะเป็นครูสอนให้ประชาชนมองเห็นรูปการปกครองประชาธิปไตยว่า การแพ้ชนะกันด้วยความคิดไม่ใช่การผูกพญาบาทอาฆาตอย่างใดเลย คงเป็นความ

ปรองดองกันด้วยดีเสมอ ทำนองทนายความว่าความในศาลอย่างหน้าดำหน้าแดง พอออกจากศาลแล้วก็ขึ้นรถยนต์คันเดียวกันกลับสำนักงานของตน ๆ ด้วยกัน"

หนังสือพิมพ์ศรีกรุงได้วิจารณ์ต่อไปอีกว่า

"ชั้นเดิมหลวงประดิษฐา คิดจะไปญี่ปุ่น แต่ทางฝ่ายรัฐบาลเห็นว่าไปฝรั่งเศส สมควรกว่า หลวงประดิษฐา จึงยอมไปฝรั่งเศส เวลานี้ได้เตรียมการเดินทางไว้พร้อมมูล ภรรยาของท่านก็ไปด้วย แต่บุตรสองคนน้อย ๆ ยังไม่นำไปเพราะเกรงจะลำบาก ต่อเมื่อได้ไปอยู่ที่ไหนแน่นอนแล้วจึงค่อยรับไปภายหลัง ท่านตั้งใจจะไปอยู่นอกปารีส เพราะไม่ชอบความเรืองรุ่มอย่างปัจจุบัน ชอบแต่จะดูหนังสือตำรารับตำราเท่านั้น เราจึงไม่ต้องสงสัยว่าผู้ที่มีหัวใจรักชาติแน่วแน่เช่นนี้ คงจะศึกษาความเป็นไปของประเทศเพิ่มเติมตามสมัย เพื่อประโยชน์ต่อชาติภูมิเสมอ การไปของหลวงประดิษฐา เป็นการไปเงียบ ๆ ในนามเดิม กำหนดจะออกเดินทางจากกรุงเทพฯ โดยเรือโกล่า จากท่า บี.ไอ. ในวันที่ 12 เดือนนี้"

"โอกาสนี้ เราและประชาชนขอส่งน้ำใจให้หลวงประดิษฐา และภรรยาจงมีความสุขตลอดทางและตลอดเวลาที่อยู่ต่างประเทศนั้นด้วย"

ครั้นแล้ววันสำคัญในชีวิตของนายปรีดีฯ ก็มาถึง วันนั้น คือ วันที่ 12 เมษายน พ.ศ. 2476 ณ ท่าเรือ บี.ไอ. ผู้ชนได้พากันไปชุมนุม ณ สถานที่นั้นอย่างคับคั่ง มีทั้งนักการเมืองระดับรัฐมนตรี สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ข้าราชการ พ่อค้า ประชาชน และแม้กระทั่งภิกษุสามเณรและลูกเสือ

เพราะวันนี้เป็นวันที่นายปรีดีฯ จะเดินทางออกนอกประเทศ โดยกำหนดจะไปพำนักในประเทศฝรั่งเศส พวกเขาเหล่านั้นจึงพากันไปส่งนายปรีดีฯ ด้วยความอาลัยอาวรณ์

ความที่ประชาชนไปชุมนุมกันอย่างมากมาย ณ ท่าเรือแห่งนั้น ทำเอาบริษัทตกใจกลัวว่าทรัพย์สินจะเสียหายอันเนื่องมาจากการเบียดเสียดของผู้ชน จึงทำให้คนยามปิดประตูเสีย จนเกิดต่อล้อต่อเถียงกันขึ้นระหว่างประชาชนกับเจ้าหน้าที่บริษัท ถึงกับจะใช้กำลังเข้าปะทะกันทีเดียว แต่เรื่องก็เรียบร้อยลงได้เมื่อพระยาพลพลพยุหเสนาขอร้องให้บริษัทเปิดประตู ให้ไปส่งนายปรีดีฯ ได้ถึงท่าเรือ โดยท่านรับรองจะใช้ค่าเสียหายให้บริษัทถ้าหากว่ามีความเสียหายเกิดขึ้น

รายงานข่าวของหนังสือพิมพ์หลักเมือง ฉบับประจำวันที 13 เมษายน 2476
แจ้งว่า

“ประชาชนที่ลี้ภัยไปส่งหลวงประดิษฐมนูธรรมที่ท่าเรือ บี.ไอ. ในวันนี้มีไม่ต่ำกว่า 3-4 พันคน (ในเวลานั้นประชากรกรุงเทพฯ มีประมาณแสนกว่าคน-ผู้เขียน) ในจำนวนนี้มีบุคคลชั้นรัฐมนตรีหลายท่าน เช่น พระยาพหลฯ พระยามานวราชเสวี หลวงศุขชลาศัย หลวงพิบูลสงคราม นายแนบ พหลโยธิน นายตั้ว ลพานุกรม หลวงเดชสหกรณ์ พระยาฤทธิอัคนย์ พระประศาสน์พิทยายุทธ

“ส่วนสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรก็มีหลายสิบคน เช่น หลวงแสงนิติศาสตร์ พระวุฒิสถาตร์เนติญาณ พระนิติศาสตร์ไพศาล นายมานิต วสุวัต นายดิเรก ชัยนาม นายจรูญ สืบแสง นายจรูญ ณ บางช้าง หลวงชำนาญนิติเกษตร นายทวี บุญยเกตุ นายชุน บินทานนท์ นายสงวน ตูลารักษ์ นายชิม วีระไวทยะ นายหงวน ทองประเสริฐ นายวิเชียร สุวรรณทัต หลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ หม่อมหลวงอุดม สนิทวงศ์ นายวิลาศ ไอลานนท์ นายบรรจง ศรีจรูญ หลวงอรรถกิตติกิจาร หลวงอรรถสาร ประสิทธิ์ หลวงทัศนัยนิยมศึก เป็นต้น และผู้มาส่งบางคนได้ร่วมเดินทางไปส่งถึงสิงคโปร์ คือ หลวงทัศนัยนิยมศึก นายจรูญ สืบแสง และ ร.ท. ทวน วิชัยขัทคะ

“เมื่อจวนจะถึงเวลาเรือออกเจ้าคุณพหลฯ ก็ได้นำพวงมาลัยไปสวมให้แก่หลวงประดิษฐ์ฯ และกอดจูบอย่างอาลัยรัก มันเป็นภาพที่น่าประทับใจมากสำหรับคนที่รักและเคารพหลวงประดิษฐ์ฯ แต่สำหรับศัตรูทางการเมืองของหลวงประดิษฐ์ฯ แล้ว มันเป็นภาพที่น่าขงที่เดียว ต่อจากนั้นบรรดาผู้ที่เป้นเพื่อนฝูงและลูกศิษย์ลูกหาทั้งทหารบก ทหารเรือ และพลเรือน ต่างก็เข้าสัมผัสมือกับหลวงประดิษฐ์ฯ เมื่อหมดพิธีแล้วหลวงประดิษฐ์ฯ จึงเดินขึ้นบันไดเรือ และครั้นแล้วเสียงไซโยกดังขึ้นก็ยกมือเมื่อเรือได้เคลื่อนที่ออกจากท่ามุ่งออกสู่ทะเลลึกตรงไปสิงคโปร์”

หนังสือพิมพ์ศรีกรุง ฉบับวันที่ 13 เมษายน 2476 พาดหัวข่าวว่า
“พระยาพหลฯ หลวงประดิษฐ์ฯ จูบลากัน คนส่งนับพันใจหายถึงกับร้องไห้”

ศรีกรุง ได้รายงานรายละเอียดว่า

“รัฐมนตรีเป็นอันมาก สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ข้าราชการทหารบก ทหารเรือ ตำรวจ พลเรือน พ่อค้า คหบดี นักเรียน ลูกเสือไทย ลูกเสือแขก พระภิกษุ สามเณร

นักบวชฝรั่ง ประชาชนทุกชั้นทุกภาษาทั้งหญิง ชาย ผู้ใหญ่ และเด็ก ประมาณ 3,000 คน ไปส่งหลวงประดิษฐมนูธรรม (ปรีดี พนมยงค์) ด้วยน้ำตาอันไหลพรากไปตาม ๆ กัน เป็นส่วนมาก เสียงไชโยก้องกังสดาลนับครั้งไม่ถ้วน จนกระทั่งเรือโกลาเคลื่อนออก ลับตาไป

“การส่งหลวงประดิษฐมนูธรรม ออกจากกรุงเทพฯ ไปประเทศฝรั่งเศส ณ วันที่ 12 เมษายน พุทธศักราช 2476 นั้น เป็นประวัติการณ์แห่งการส่งได้ครั้งหนึ่งตั้งแต่ได้มีการส่งอำลาซึ่งกันและกันมา การส่งคนเขาย่อมว่าถึงหากจะมีการร้องไห้ ก็เฉพาะใน วงศาคณาญาติและมิตรที่รักสนิทสนมกันเท่านั้น แต่การส่งคราวนี้มองดูหน้าใคร ๆ ก็เกือบเห็นน้ำตาไหลหรือหล่อหน่วย หรือดวงตาแดงก่ำไปเกือบทุกคน บางคนถึงกับ สะอึกสะอื้นฟูมฟายก็มี แม้พระยาพหลฯ ผู้เป็นประธานในที่นั้นและตัวหลวง ประดิษฐ์ฯ เอง ก็กล่ำกลืนน้ำตาไว้ไม่อยู่ ผู้ที่ไปกับหลวงประดิษฐ์ฯ คือ นางประดิษฐ์ มนูธรรม ผู้ภรรยา กับมีผู้ไปส่งถึงสิงคโปร์สามคน คือ หลวงทัศนัยนิยมศึก ร.ท. ทวน วิชัยขัทคะ และนายจรรยา สืบแสง

“ถนนเจริญกรุงตอนท่า บี.ไอ. ตั้งแต่เวลา 15.00 น. มีรถยนต์จอดสองข้างถนน ยาวยืด และบางแห่งถึงกับจอดซ้อนกัน แทบจะกั้นถนนมิให้เป็นทางสาธารณะ ทั้งนี้ก็ เนื่องด้วยที่จอดรถในบริเวณท่าเรือนั้นยัดเยียดไปด้วยรถยนต์และมหาชนที่ไปส่ง ทั้ง ประตุท่าเรือได้ปิดเสียครู่หนึ่ง โดยกลัวคนจะเข้าไปยุ่งย่ามทำความไม่เรียบร้อย จึงเกิด รอกันอย่างแออัด ครั้นเมื่อผู้ใหญ่ขอให้เปิดประตูได้แล้ว ก็พากันไหลหลั่งประดุน้ำ ไหลเข้าไปที่สะพานขานชาลาท่าเรือ ทันใดนั้นพระยาพหลฯ พร้อมด้วยคุณหญิงตรง เข้าไปส่งกระเช้าผลไม้ให้นางประดิษฐมนูธรรม และพระยาพหลฯ ได้สวมพวงมาลัยอัน ร้อยกรองอย่างวิจิตร ให้แก่หลวงประดิษฐ์ฯ แล้วทั้งสองก็จูบลากันกลมไปก็กลมมาราว 5 นาที เสียงไชโยก็ระเบิดออกมาอย่างสนั่นก้อง เสียงร้องไห้ของสตรีเข้าแทรกแซง ประดุจพ้องชัย เสียงสะอึกสะอื้นของหลายคนประดุจดนตรีบรรเลง พร้อมกันนั้นต่างชู หมวกและผ้าเช็ดหน้ากวัดแกว่งประดุจธงสะบัด กล้องถ่ายรูปสองข้างได้กระทำหน้าที่ กันจ้าละหวั่น ครั้นแล้วพวกก็ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ซึ่งร่วมตายกันมากับหลวง ประดิษฐ์ฯ ทั้งทหารบก ทหารเรือ และพลเรือน ก็เข้ากอดจูบและจับมือบีบด้วยความ อาลัยทั้ง ๆ ที่มีน้ำตาบ้างไม่มีบ้าง

“ต่อไปนี่หลวงประดิษฐา ก็เดินขึ้นสะพานเรือจับมือสาธยายความอภัยกับผู้ไปส่งตลอดทาง เสียใจโยไม่ขาดสาย จนกระทั่งเข้าไปห้องอาหารซึ่งมิตรสหายได้จัดของว่างไว้รับ ตอนนั้นก็จับมือลากันพักใหญ่อีก บางคนได้สวมกอดจูบหลวงประดิษฐา เช่น หลวงวิจิตรวาทการ พระสารศาสตร์ประพันธ์ เป็นอาทิ บางคนก็จูบมือด้วยความศรัทธา เมื่อหลวงประดิษฐา ได้กราบลา มารดาของท่านอีก แล้วก็ออกจากห้องอาหารขึ้นไปบนห้องโถงบนเรือ ได้มีโอกาสจูบลากับคณะราษฎรผู้ก่อการทั่วหน้า และพอพระยาพหลฯ ตามขึ้นไปจูบส่งลาเป็นครั้งสุดท้ายก็พอดีอาณัติสัญญาณเรือออก

“ต่อไปนี้มีหาชนก็ยืนรอกันที่สะพานชานชาลา เพื่อรอส่งเวลาเรือกลับลำแล่นผ่านท่าอีกครั้งหนึ่ง เวลา 16.00 น. เศษ เรือโกล่าก็แล่นผ่านท่าเรือ บี.ไอ. หลวงประดิษฐา และคณะที่ไปก็แกว่งโบกด้วยผ้าเช็ดหน้า พุดชอลาก่อน ฝ่ายผู้ส่งก็โบกตอบ และเปล่งเสียงไชโยกึกก้องจนกระทั่งเรือลับตาหายไป”

ในการออกนอกประเทศของนายปรีดีฯ ครั้งนี้ รัฐบาลโดยกระทรวงการต่างประเทศได้ออกหนังสือสำคัญให้ฉบับหนึ่งมีความว่า ดังนี้

“รัฐบาลสยาม รับรองตัวหลวงประดิษฐ์มนูธรรมต่อรัฐบาลทั่วโลก

“รัฐบาลขอรับรองว่า ผู้ถือเอกสารนี้ คือ หลวงประดิษฐ์มนูธรรม สัญชาติไทย เดิมเป็นข้าราชการของรัฐบาลแห่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว บัดนี้เดินทางไปต่างประเทศในฐานะพลเมืองสามัญผู้หนึ่ง เพื่อศึกษาภาวะทางเศรษฐกิจในประเทศอื่นๆ ขอให้หลวงประดิษฐ์มนูธรรมได้รับความเอื้อเฟื้อและความสะดวกทุกอย่างตามอัธยาศัย จะขอขอบคุณมาก

(ลงนาม) พระยาศรีวิสารวจา

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ

กรุงเทพฯ 10 เมษายน 2476”

ก่อนที่นายปรีดีฯ จะออกเดินทางไปต่างประเทศครั้งนี้ ท่านได้ประกาศผ่านหน้าหนังสือพิมพ์ศรีกรุง เป็นการอำลาญาติมิตรมีความว่า ดังนี้

“ในการที่ข้าพเจ้าต้องไปต่างประเทศครั้งนี้ ไม่มีโอกาสที่จะลามิตรสหายได้ทั่วถึงกัน ขอให้หนังสือพิมพ์นี้ช่วยบอกลาต่อๆ ไปด้วย กับขอขอบคุณท่านที่มีหนังสือมาแสดงไมตรีจิต-หลวงประดิษฐมนูธรรม”

พล. ต.อ. เผ่า ศรียานนท์ ได้บันทึกความทรงจำในเหตุการณ์ครั้งนั้นตามที่ปรากฏในหนังสือ *เบื้องแรกประชาธิปไตย* มีความตอนหนึ่งว่า ดังนี้

“ท่ามกลางแห่งความงงงันของประชาชนคนไทย ซึ่งมีมติในขณะนั้นถูกแบ่งเป็น 3 ฝ่ายด้วยกัน ฝ่ายซึ่งมีจำนวนมากนั้นเป็นฝ่ายให้รอดูเขาได้เถียงหรือดูเหตุการณ์ไปก่อนว่าใครผิดใครถูก ฝ่ายซึ่งมีจำนวนมากเป็นที่สองนั้น คือ ฝ่ายที่เห็นว่าการทำงานของรัฐบาลเป็นเรื่องที่ถูกต้อง ฝ่ายที่มีจำนวนน้อยที่สุดเห็นว่าการกระทำของรัฐบาลไม่ถูกต้อง

“ฝ่ายที่เห็นว่ารัฐบาลกระทำไม่ถูกต้องนี้ คือ ฝ่ายที่ติดตามเหตุการณ์บ้านเมืองอย่างใกล้ชิด เพราะเห็นว่าในระบบประชาธิปไตยนั้น ทุก ๆ คนย่อมมีสิทธิที่จะหาหนทางให้ประชาชนมีความสุขสมบูรณ์ และยังหลวงประดิษฐมนูธรรมด้วยแล้ว เป็นความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องมีหน้าที่ เพราะตนเองเป็นผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง และเป็นรัฐมนตรีที่มีหน้าที่บริหารราชการแผ่นดิน และตลอดเวลาที่ประเทศไทยได้เปลี่ยนแปลงการปกครองมาสู่ระบบประชาธิปไตยเป็นเวลา 27 ปี จนถึงบัดนี้ (คือช่วงเวลาที่ผู้บันทึกได้บันทึกความทรงจำ) ก็ยังไม่มีการเปลี่ยนแปลงนโยบายทางเศรษฐกิจ ที่จะนำความสุขมาสู่ประชาชนราษฎรแม้แต่น้อย ในครั้งกระนั้นถึงแม้แต่จะเป็นเวลาไม่ถึงหนึ่งปี หลวงประดิษฐมนูธรรมได้ริเริ่มขึ้น ก็แสดงให้เห็นว่าการที่หลวงประดิษฐมนูธรรมได้เปลี่ยนการปกครองนั้นด้วยความบริสุทธิ์ใจ โดยหวังจะบำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์แก่ประชาชนโดยแท้จริง และโดยเฉพาะตำแหน่งหน้าที่ของหลวงประดิษฐมนูธรรมก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองนั้น ได้เป็นเลขานุการกรมร่างกฎหมายและอาจารย์สอนกฎหมายโรงเรียนกฎหมาย ซึ่งเป็นตำแหน่งอันมีเกียรติอย่างยิ่ง ซึ่งมีหวังจะเป็นเจ้าพระยาหรือเสนาบดีต่อไปในอนาคต ในเรื่องฐานะของครอบครัวเล่าก็อยู่ในฐานะชั้นดี เป็นที่พึงเก๋มิตรสหายและญาติพี่น้องทั้งปวง และได้มีโรงพิมพ์ส่วนตัวของตัวเอง คือ โรงพิมพ์นิติสาส์น ซึ่งภายหลังได้โอนกิจการและถูกฉกไปให้มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ซึ่งในสมัยก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง หนังสือนิติสาส์นได้อยู่ในความนิยมของผู้ที่แสวงหาความรู้มาก รวมความว่าฐานะและศักดิ์ศรีของหลวงประดิษฐมนูธรรมนั้นสมบูรณ์ยิ่งกว่าบรรดาผู้ร่วมคิดเปลี่ยนแปลงการปกครองมากมาย

“ฝ่ายซึ่งมีจำนวนมากเป็นที่สอง คือ ฝ่ายซึ่งมีความเห็นว่าการที่รัฐบาลได้เปลี่ยน คณะรัฐมนตรีบางคนและสภาผู้แทนราษฎรนั้นเป็นการถูกต้อง ซึ่งส่วนมากหวาดระแวงว่าบรรดาที่ดินและทรัพย์สินของตนนั้นอาจถูกนำไปใช้ในการฟื้นฟูเศรษฐกิจ เพราะสมัยนั้นทุก ๆ คนซึ่งอยู่ในฐานะที่เรียกว่าค่อนข้างดีนั้น อาศัยหากินทางดอกเบี้ยเงินกู้และค่าเช่าที่ดิน ซึ่งความจริงแล้วหาได้คำนวณว่าผลประโยชน์คือดอกเบี้ยและค่าเช่าที่ดินนั้น เป็นประโยชน์คุ้มค่าแก่ราคาที่ดินที่ตนมีอยู่หรือไม่ และหาได้สอดคล้องว่าทรัพย์สินสมบัติอันเป็นที่ดินและอาคารโรงเรียนที่ให้เช่นนั้น มีสภาพทรุดโทรมลงไปหรือไม่เพียงใด จึงมีผู้รู้ได้วิพากษ์วิจารณ์กันว่า บรรดาครอบครัวของผู้ดีในจังหวัดพระนครและธนบุรีนั้น ประกอบอาชีพโดยขายที่ดินกิน ดังนั้น จึงทำให้ครอบครัวของประชาชนคนไทยค่อยเปลี่ยนแปลงตามลำดับ ซึ่งไม่สอดคล้องว่าจะมีทางก้าวหน้าอย่างไรในอนาคต

“พวกจำนวนมากที่คอยดูว่าใครผิดใครถูกนั้นสำคัญยิ่ง เพราะพวกเหล่านี้คือประชาชนที่คอยหวังความรื่นรมย์และเสพผลของความผาสุกในระบอบประชาธิปไตย ดังจะเห็นได้ว่าในการต่อสู้ในวิถีทางการเมืองในระบอบประชาธิปไตยนั้น ระหว่างจอมพล ป. พิบูลสงครามและนายปรีดี พนมยงค์หรือหลวงประดิษฐมนูธรรมนั้น ประชาชนได้สนับสนุนฐานะของบุคคลทั้งสองโดยเท่าเทียมกัน และการสนับสนุนของประชาชนทำให้นายปรีดี พนมยงค์ ได้ทำงานกู้ชาติไทยเป็นผลสำเร็จในสงครามมหาเอเชียบูรพา ซึ่งจะได้กล่าวในบทต่อไป”

อนึ่งเนื่องจากกรณีขัดแย้งในร่างเค้าโครงการเศรษฐกิจเป็นเหตุสำคัญให้นายปรีดีฯ ต้องออกนอกประเทศ เพื่อประโยชน์แก่ผู้ใดศึกษา จึงขอเสนอเพียงบางข้อคิดเห็นที่ขัดแย้งกันระหว่างเค้าโครงการเศรษฐกิจกับพระบรมราชวินิจฉัย พอเป็นแนวทางที่ผู้ใดในการศึกษาจะค้นคว้าหาอ่านโดยละเอียดพิสดารด้วยตนเองต่อไป

นายปรีดีฯ เสนอ “เรื่องแรงงานที่เสียไปโดยไม่ใช้เครื่องจักรกลว่า การทำนาของเราโดยใช้วิธีไถ หว่าน เกี้ยว ฯลฯ เหล่านี้ โดยแรงคนหรือสัตว์พาหนะนี้ ย่อมเป็นการจำเป็นอย่างยิ่งในสมัยป่าเถื่อน และในสมัยที่เครื่องจักรกลยังมิได้คิดขึ้นในเวลานั้น แต่ถ้าหากให้ผู้ชำนาญการจักรกลปรับปรุงเครื่องจักรกลให้เหมาะสมแก่ภูมิประเทศแล้ว (ซึ่งสามารถเป็นได้ เพราะวิทยาศาสตร์ใด ๆ ในโลกที่จะไม่สามารถทำได้นั้นไม่มี เว้นแต่จะไม่ได้สนใจกันเท่านั้น) และเป็นธรรมดาของการเศรษฐกิจ เมื่อมีเครื่องจักรกล แรงงานก็ย่อมเพิ่มได้มาก ผลของเครื่องจักรกล เช่น การไถที่ได้ทดลองทำกันในเวลานี้ ย่อมเห็นได้ชัดเจนแล้วว่า เครื่องไถนาเครื่องหนึ่งซึ่งใช้คน 2 คน อาจทำการไถได้ในฤดู

กาลหนึ่งหลายพันไร่ คนไทยเป็นคนร่างเล็กและแข็งแรงน้อยกว่าจีนและฝรั่ง การทำเศรษฐกิจได้ ถ้าอาศัยกำลังคนแล้ว เราจะสู้คนจีนหรือฝรั่งไม่ได้ เราจะสู้เขาได้ก็ต่อเมื่อใช้เครื่องจักรกล การหาเครื่องจักรกลมาใช้นี้ ชาวนาทุก ๆ คนไม่สามารถมีเครื่องจักรกลได้ หรือชาวนามีทุนน้อยที่จะซื้อ หรือเป็นการจริงที่เอกชนบางคนยอมหาได้เพราะมีเงินทุน ไม่จำเป็นต้องอาศัยรัฐบาล แต่ให้ฟังระว่างว่าเครื่องจักรกลยอมมีคุณอนันต์และโทษมหันต์เหมือนกัน การที่ในบางประเทศมีคนไม่มีงานทำมากขึ้นทุกวันนี้ ไม่ใช่เพราะเครื่องจักรกลที่มีขึ้นแทนแรงงานของคนหรือ เครื่องจักรกลเมื่อมีมาก คนไม่มีงานทำก็ยอมมีมากขึ้น ผลลัพธ์ของเครื่องจักรกล สมมติว่าโรงงานทอผ้าซึ่งแต่เดิมเป็นโรงที่ทำด้วยมือใช้คนงานพันคน เมื่อโรงทอผ้านั้นเปลี่ยนมาใช้เครื่องจักรกลต้องการคนงานเพียงร้อยคนเท่านั้น คนอีก 900 คนก็ต้องออกจากโรงงานนั้นกลายเป็นคนไม่มีงานทำ แต่ทั้งนี้จะโทษเครื่องจักรกลมิได้ เพราะเครื่องจักรกลเป็นสิ่งที่ช่วยมนุษย์มิให้ต้องทรมาน การที่มีคนไม่มีงานทำเพราะโรงงานได้เปลี่ยนมาใช้เครื่องจักรกลนั้น เป็นโดยเหตุที่เอกชนต่างคนต่างทำและเป็นธรรมดาอยู่เอง ซึ่งเมื่อโรงงานต้องการคนงานเพียง 100 คน คนงานที่เหลืออีก 900 คนนี้จะไปหางานที่ไหนทำ ถ้าโรงงานต่าง ๆ หรือการกลกรรมต่าง ๆ ใช้เครื่องจักรกลไปทั้งนั้น คนที่ไม่มีงานทำจะมีจำนวนมาก ผลสุดท้ายความหายนะก็จะมาสู่ แต่ถ้ารัฐบาลเป็นผู้ประกอบการเศรษฐกิจเสียเองแล้ว ก็มีแต่ผลดีอย่างเดียวที่จะได้รับจากเครื่องจักรกล สมมติว่าโรงงานทอผ้าตามตัวอย่างที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งเปลี่ยนใช้เครื่องจักรมีคนงานที่ต้องออกจากโรงงานนั้น 900 คน รัฐบาลอาจรับคนงานเหล่านั้นไปทำงานในโรงงานอื่นที่จะตั้งขึ้นใหม่

“รัฐบาลทำเองจะได้รับแต่ผลดีของเครื่องจักรกล เช่น โรงทำไหม โรงทำน้ำตาล หรือสร้างถนนหนทาง โคนสร้างป่าเพื่อทำการเพาะปลูก ฯลฯ และสมมติว่าโรงงานและการประกอบกิจการอื่น ๆ มีอยู่พร้อมบริบูรณ์เพียงพอแล้ว ไม่จำเป็นต้องขยายต่อไปอีกแล้วก็ลดเวลาทำงานของคนงานลง เช่น เดิมทำวันละ 8 ชั่วโมง เมื่อเครื่องจักรกลมีมากขึ้น คนงานมีมากก็ลดลง เช่น วันละ 7-6-5-4-3-2-1 ดังนั้นเป็นต้น โดยไม่ต้องลดเงินเดือนของคนงาน ด้วยวิธีนี้จะได้รับผลดีจากเครื่องจักรกล คือ ลดความทรมานร่างกายของมนุษย์ได้มากขึ้น จริงอยู่การที่เอกชนเป็นเจ้าของโรงงานอาจลดเวลาทำงานได้ แต่การลดเวลาทำงานนั้นเอกชนย่อมลดค่าจ้างลงด้วย ยิ่งกว่านั้นถ้าจำนวนคนไม่มีงานทำมีมากกว่างานที่จะให้ทำแล้ว ค่าจ้างก็ย่อมจะลดลงเป็นธรรมดาและเป็นกฎของการเศรษฐกิจ ผลร้ายจะตกอยู่แก่ราษฎร และเครื่องจักรกลจะเป็นเครื่องประหารประหาร

ราษฎร เมื่อไม่ต้องการประหารก็ไม่ต้องใช้เครื่องจักรกล เมื่อไม่ใช้เครื่องจักรกล ความล้มหลังก็มีอยู่ตลอดไป”

ข้อขัดแย้งในเรื่องแรงงานที่เสียไปโดยไม่ใช้เครื่องจักรกลตามที่ปรากฏใน“พระบรมวินิจฉัย” มีดังนี้

“ข้อ 11 ตามความคิดเห็นของผู้เขียน (นายปรีดิฯ) ที่กล่าวว่า ถ้าใช้เครื่องจักรกลทำนาแล้วจะทำให้เป็นการท่นแรงงานเป็นอันมาก และสามารถทำนาได้ผลมากขึ้น ข้าพเจ้าสงสัยว่าจะไม่สู้เป็นความจริงนัก เพราะในการเก็บเกี่ยวข้าวนั้น ตามที่ปรากฏในทางเทคนิคของการทำนา ทราบว่าจะยังกระทำเช่นนั้นไม่ได้ อย่างไรก็ตามเสียการเกี่ยวข้าวก็คงจะต้องใช้คนงานเก็บเกี่ยวอยู่อย่างเดิม นอกจากนั้น ณ บัดนี้ก็ยังไม่มีปรากฏทีเดียวว่ามีเครื่องจักรชนิดใดที่เหมาะสมจะใช้ในการทำนา ซึ่งเจ้าหน้าที่กำลังทดลองหาอยู่ เพราะฉะนั้นถึงแม้รัฐบาลจะเริ่มทำนาเอง ณ บัดนี้ ก็คงจะเว้นเสียมิได้ที่จะไม่ใช้แรงงานคนเป็นจำนวนมากตามเดิม ดังนั้นจะเรียกว่าท่นแรงงานที่ตรงไหน ความเสียหายเสียอีกอาจเกิดขึ้นได้ ในข้อที่จะต้องบังคับคนมาเป็นทาสอันเป็นสิ่งพึงรังเกียจอย่างยิ่ง อีกประการหนึ่งผู้เขียนกล่าวว่า ถ้าจะอนุญาตให้บุคคลทำการอาชีพโดยใช้เครื่องจักรกลช่วยเหลือแรงงานแล้วจะทำให้เกิดคนไม่มีงานทำขึ้นนั้น ข้าพเจ้าก็ยังสงสัยเช่นเดียวกันอีกว่าน่าจะไม่เป็นการจริงสำหรับเมืองไทยเรา เพราะในประเทศสยามเรานั้น เรายังมีที่ดินที่เหลือยังมีได้เปิดทำการกสิกรรมอีกมาก การงานอื่นๆ ก็ยังมีอีกมาก ดังเห็นได้ว่าทุกวันนี้เรายังต้องการกรรมกรจีนมาช่วยเราทำงานอยู่ ถ้างานเรามีน้อยไม่พอที่จะให้ราษฎรรับทำกันได้ทั่วไปแล้ว เราจะต้องการเงินเหล่านี้ทำงานแทนพวกเราทำไม เรื่องการที่จะเกิดคนไม่มีงานทำสำหรับเมืองไทยเรานั้น ยังเป็นความฝันมากกว่าความจริง เพราะเรายังมีงานอีกมากมายที่คนจะไปทำได้ ที่เกิดมีคนเรียกตัวเองว่าไม่มีงานทำขึ้นเมื่อเร็ว ๆ นั้นนั้น ก็ปรากฏว่าไม่มีงานทำเพราะหาไม่ได้จริง ๆ ที่หาไม่ได้เพราะเขาหางานทำที่สบาย ๆ เช่น การเป็นเสมียนไม่ได้ต่างหาก เพราะฉะนั้นถึงแม้เราจะต้องเกิดคนไม่มีงานทำ ชนิดที่ต้องการแต่งงานเบา ๆ นั้นขึ้นเท่าใดก็ตาม ก็ย่อมยังดีกว่าที่จะจัดการเปลี่ยนแปลงประเทศสยามให้กลายเป็นโรงทาส บังคับคนให้ทำงานให้รัฐบาลดังผู้เขียนกล่าว”

กินสุมาตุภูมิ

ในช่วงที่นายปรีดีฯ ได้เดินทางไปพำนักรยังประเทศฝรั่งเศสนั้น ภายในประเทศ ได้มีความพยายามเกลี้ยกล่อมให้พระยาพหลฯ ลาออกจากตำแหน่ง เพื่อรักษาเกียรติภูมิของตน ผู้ชักชวนได้แก่ พ.อ. พระยาทรงสุรเดช พ.อ. พระยาฤทธิ์อัคเนย์ และพระประศาสน์พิทยายุทธ ผู้ที่ใกล้ชิดกับพระยามโนฯ ทั้งสามท่านได้สัญญาว่าจะลาออกพร้อมกันด้วย

ดังนั้น พ.อ. พระยาพหลพลพยุหเสนา จึงได้ยื่นใบลาออกจากตำแหน่งรัฐมนตรี และผู้บัญชาการทหารบกเมื่อ 18 มิถุนายน 2476 แต่ท่านและพรรคพวกของท่านส่วนหนึ่งที่ยังกุมกำลังอยู่ในกองทัพบกและกองทัพเรือ ได้เตรียมพร้อมแล้วที่จะยึดอำนาจคืนจากพระยามโนฯ ในฉับพลันทันที

ในขณะเดียวกัน พระยาทรงฯ พระยาฤทธิ์ฯ และพระประศาสน์ฯ ก็ได้ยื่นใบลาออกจากทุกตำแหน่งเช่นเดียวกัน เพื่อเป็นการสร้างความเชื่อถือให้กับพระยาพหลฯ ว่าที่แนะนำชักชวนกันลาออกนั้นเป็นความหวังดีกันแท้ๆ แต่เบื้องหลังของความหวังดีก็เพราะว่าพระยามโนฯ ได้ให้คำมั่นสัญญากับบุคคลทั้งสามว่าจะแต่งตั้งให้เข้ามาอีกในภายหลัง แต่ก็ไม่ทันการณ์เพราะหลังจากวันลาออกเพียงวันเดียวเท่านั้น พระยาพหลฯ พร้อมด้วยเพื่อนผู้ก่อการก็ได้เข้ายึดอำนาจกลับคืนจากพระยามโนฯ

ในคืนวันที่ 19 มิถุนายน 2476 คณะทหารภายใต้การนำของ พ.อ. พระยาพหลพลพยุหเสนา พ.ท. หลวงพิบูลสงคราม น.ท. หลวงศุขชลาศัยรน และหลวงนฤเบศร์มานิต ได้เข้ายึดอำนาจการปกครองแผ่นดินจากรัฐบาลพระยามโนฯ เพื่อนำประเทศชาติกลับคืนสู่สภาพก่อนวันที่ 1 เมษายน 2476 เมื่อคณะทหารได้เข้ายึดจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญๆ ไว้หมดแล้ว พอรุ่งเช้าวันที่ 20 มิถุนายน คณะผู้ยึดอำนาจก็ได้ประกาศให้ประชาชนทราบในนามของนายพันเอกพระยาพหลพลพยุหเสนา นายพันโทหลวงพิบูลสงคราม เลขานุการฝ่ายทหารบก และนายนาวาโทหลวงศุขชลาศัย มีข้อความว่า ดังนี้

“ด้วยคณะรัฐมนตรีที่บริหารราชการแผ่นดิน ณ บัดนี้ ไม่ถูกต้องครบถ้วนตามรัฐธรรมนูญ โดยเริ่มต้นปิดสภาผู้แทนราษฎรแล้วแต่ใช้รัฐธรรมนูญ คณะทหารบก ทหารเรือ จึงได้ดำเนินการเพื่อให้มีการเปิดสภาผู้แทนราษฎรดำเนินการตามรัฐธรรมนูญ ขอประกาศให้ราษฎรประชาชนทั้งหลายอย่ามีความตระหนกตกใจ จงช่วยกันรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง

“ขณะนี้ได้จัดการไปแล้ว คือ ได้โทรเลขกราบบังคมทูลพระกรุณาไปยังพระราชวังไกลกังวล หัวหิน ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว กับได้ให้นายกรัฐมนตรีลาออกจากตำแหน่ง และได้แจ้งให้กระทรวง ทบวงการ ดำเนินราชการไปเช่นเคย ทั้งให้เจ้าหน้าที่ตำรวจนครบาลรักษาความสงบเรียบร้อยทั่วไปแล้ว”

หนังสือที่ พ.อ. พระยาพหลฯ กับ พ.ท. หลวงพิบูลสงคราม เป็นผู้ลงนามแจ้งไปให้พระยามโนฯ ลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีนั้นมีความว่า ดังนี้

“กราบเรียนพระยามโนปกรณ์นิติธาดา นายกรัฐมนตรี”

“ด้วยคณะทหารบก ทหารเรือ และพลเรือน ได้พิจารณาลงมติเห็นพร้อมกันเป็นเอกฉันท์ว่า จำเดิมแต่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดินสยาม โดยการกระทำของคณะราษฎรเป็นต้นมาจนถึงบัดนี้ ก็จวนเจียนจะครบรอบปีอยู่แล้ว คณะรัฐมนตรีซึ่งมิได้เท่าทันเป็นนายกได้บริหารแผ่นดินไปมากมาย มีกิจการหลายอย่างซึ่งดำเนินการไปโดยชอบด้วยทำนองคลองธรรม และก่อให้เกิดคุณประโยชน์แก่ชาติบ้านเมือง สมดังความมุ่งหมายของผู้ที่เสียสละชีวิตเลือดเนื้อเพื่อใครเห็นความเจริญของประเทศอยู่บ้าง แต่ก็มิจากการอื่นอีกมากหลายซึ่งคณะรัฐมนตรีได้ดำเนินไป อันก่อให้เกิดความไม่พึงประสงค์ของบุคคลทั่วไปและของคณะทหารบก ทหารเรือ และพลเรือน ถ้าได้พิจารณาโดยถ่องแท้แล้ว เห็นว่าการบริหารราชการแผ่นดินเท่าที่คณะรัฐมนตรีได้ปฏิบัติการมานั้น ก็มีแต่จะทำให้ประเทศและชาติอันเป็นที่รักยิ่งของเรา ดำเนินไปสู่ความหายนะเป็นเพียงแท้

“ฉะนั้น เพื่อเห็นแก่อิสรภาพความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง คณะทหารบก ทหารเรือ และพลเรือน จึงใคร่ให้ได้เท่าพร้อมทั้งคณะสละตำแหน่งที่ประจำอยู่ในบัดนี้เสีย และขอให้ได้เท่าซึ่งเป็นนายกรัฐมนตรีนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อทรงเปิดสภาผู้แทนราษฎรและเลือกตั้งคณะรัฐมนตรีต่อไป ถ้าหากการนี้ขัดข้องไม่สามารถดำเนินไปได้โดยทันที่ที่ดังที่กราบเรียน คณะทหารบก

ทหารเรือ และพลเรือน จะได้เชิญกระหม่อมนายพันเอกพระยาพลพลพยุหเสนา มาเป็นผู้รักษาพระนคร บริหารราชการแผ่นดินสืบไป"

จากคำขาดอันมีนวลดังกล่าวนี้นี้ พระยามโนฯ จึงได้ยื่นใบลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ในวันที่ 20 มิถุนายน นั้นเอง

ในการยึดอำนาจครั้งที่ 2 ของคณะราษฎร เมื่อ 20 มิถุนายน 2476 นี้ มีบางเสียงตำหนิพระยาพลฯ และคณะว่า เป็นการสร้างรอยต่างให้กับระบอบประชาธิปไตยเป็นครั้งแรก ที่ใช้กำลังทหารยึดอำนาจการปกครอง แต่ก็มีบางเสียงที่เห็นด้วย เพราะการได้อำนาจของพระยามโนฯ เมื่อ 1 เมษายน 2476 ถึงแม้ว่าจะอาศัยมาตรการทางกฎหมาย แต่เป็นกฎหมายที่อาศัยกฎหมายและกำลังทหารเป็นเครื่องมือสนับสนุน ก็คือ รัฐประหาร (เจียบ) นั่นเอง

เมื่อพระยามโนฯ พ้นจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีไปแล้ว ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ พ.อ. พระยาพลพลพยุหเสนา เป็นนายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 21 มิถุนายน 2476 รัฐบาลใหม่ได้เปิดประชุมสภาผู้แทนราษฎรอีกครั้งหนึ่งในวันที่ 22 มิถุนายน นั้นเอง พระยาพลฯ ได้แจ้งต่อสภาฯ ว่า ตามที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีนั้น และโดยที่ท่านเป็นนักรบไม่ใช่คนนักพูด ไม่ชัดเจนในทางการเมือง ไม่สันทัดในการปกครองแผ่นดิน แต่เพื่อความสงบในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อ ก็จะขอรับตำแหน่งไปเพียง 10 วันหรือ 15 วันเท่านั้น

ต่อมาในวันที่ 2 กรกฎาคม 2476 พระยาพลฯ ก็ได้มีหนังสือกราบบังคมทูลลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีตามที่ได้ให้สัญญาไว้กับสภาฯ แต่ไม่ทรงอนุญาต และเมื่อสภาฯ ทราบก็ได้ประชุมเรียกร้องให้พระยาพลฯ อยู่ในตำแหน่งนายกรัฐมนตรีต่อไป

ในระหว่างนี้มีข่าวโจษจันกันว่าทางการจะเชิญหลวงประดิษฐมนูธรรมกลับประเทศ ต่อมานายกรัฐมนตรีได้ตอบสัมภาษณ์หนังสือพิมพ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า เป็นความประสงค์ของทางรัฐบาลจริงที่จะเชิญหลวงประดิษฐฯ กลับมา และได้ติดต่อให้หลวงประดิษฐฯ ทราบแล้ว แต่ได้รับตอบจากหลวงประดิษฐมนูธรรมว่า ยินดีกลับประเทศสยาม แต่ขอให้รัฐบาลนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาสวีก่อน

ต่อมาพระยาพลฯ นายกรัฐมนตรีได้นำความขึ้นกราบบังคมทูล และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้หลวงประดิษฐมนูธรรมเป็นรัฐมนตรี ตั้งแต่วันที่ 1

ตุลาคม ซึ่งในขณะที่โปรดเกล้าฯ นั้น ท่านยังพำนักอยู่ในประเทศฝรั่งเศส

ในที่สุดโดยเรือฮาโคเนมารุ หลวงประดิษฐฯ หรือนายปรีดี พนมยงค์ พร้อมด้วยท่านผู้หญิงพูนศุข พนมยงค์ ได้เดินทางออกจากฝรั่งเศสมุ่งสู่มาตุภูมิตามคำเชิญของรัฐบาลสยาม เรือเดินสมุทรลำดังกล่าวได้ออกจากท่าเรือเมืองมาแซลล์ เมื่อวันที่ 3 กันยายน 2476 หลังจากที่ได้ฝ่าคลื่นลมมาในท้องทะเลหลวงและแวะจอดตามท่าเรือในเส้นทางมาเป็นเวลากว่าครึ่งเดือน เรือฮาโคเนมารุกีได้มาจอดเทียบท่าเรือสิงคโปร์ ในวันที่ 23 เดือนเดียวกัน

ก่อนที่ท่านจะออกจากท่าเมืองมาแซลล์ ท่านได้โทรเลขแจ้งถึงการเดินทางมาให้รัฐบาลทราบ รัฐบาลจึงได้จัดคณะผู้แทนออกไปต้อนรับคณะหนึ่ง โดยมีหลวงเสรีรังฤทธิ์เป็นหัวหน้าคณะออกไปต้อนรับที่สิงคโปร์ เพราะในเวลานั้นเรือเดินสมุทรไม่ได้แวะเข้ามากรุงเทพฯ จะต้องถ่ายเรือที่สิงคโปร์เพื่อเดินทางเข้ากรุงเทพฯ ต่อไป

ที่ท่าเรือสิงคโปร์นอกจากจะมีคณะผู้แทนรัฐบาลไทยออกไปต้อนรับแล้ว ชาวสิงคโปร์และกงสุลไทยที่นั่นยังให้การต้อนรับอย่างอบอุ่น ท่านพักอยู่ที่สิงคโปร์ 2 วันเพื่อคอยเรือเข้ากรุงเทพฯ จนถึงวันที่ 25 กันยายน นายปรีดีฯ พร้อมด้วยภรรยาและคณะผู้แทนรัฐบาลไทยที่ออกไปต้อนรับ จึงได้เดินทางเข้ากรุงเทพฯ โดยเรือ "โกล่า" อันเป็นเรือลำเดียวกันกับที่นำท่านออกจากกรุงเทพฯ เมื่อ 12 เมษายน 2476 ซึ่งเป็นเวลาห่างกัน 5 เดือนกับ 13 วัน

เรือโกล่าจากสิงคโปร์เข้าสู่อ่าวไทย และผ่านสันดอนเจ้าพระยาเมื่อเช้าของวันที่ 29 กันยายน และ ณ ปากน้ำเจ้าพระยานั้นเอง เรือยามฝั่งของราชนาวิกไทยที่รัฐบาลส่งออกไปต้อนรับคอยอยู่ โดยมีหลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ เลขาธิการคณะรัฐมนตรี เพื่อนร่วมตายคนหนึ่งของท่านเป็นผู้แทนรัฐบาลออกไปคอยต้อนรับ

นายปรีดีฯ และคณะได้เปลี่ยนจากเรือโกล่าลงเรือยามฝั่งของราชนาวิกไทย แล่นเข้าสู่ลำน้ำเจ้าพระยาอย่างรวดเร็ว และได้มาสิ้นสุดการเดินทางลงที่ท่าน้ำวังบางขุนพรหมของเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งขณะนั้นอยู่ในความควบคุมดูแลของรัฐบาล

ที่ท่าน้ำวังบางขุนพรหม ประชาชนและลูกศิษย์ตลอดจนมิตรสหายในคณะผู้ก่อการกลุ่มหนึ่ง ได้ไปคอยต้อนรับอยู่ที่นั่นอย่างกะทันหัน เพราะเพิ่งทราบการมาถึงของท่านอย่างกระชั้นชิด ประชาชนจึงไม่ได้หลามไหลไปที้นั้นอย่างมากมายเหมือนกับวันที่ไปส่ง แต่กระนั้นเสียงไชโยของผู้ไปต้อนรับก็ได้ดังก้องกังวานไปทั่วบริเวณนั้น ทันทีที่

นายปรีดีฯ ได้ก้าวลงสู่ท่าน้ำ ท่านได้ยกมือขึ้นพนมรับเสียงไชโยด้วยความตื่นเต้น และได้ปรารภกับตัวเองว่า เราจะรับใช้ชาติและราษฎรด้วยความซื่อสัตย์สุจริตไปจนกว่าชีวิตจะหาไม่

จากท่าน้ำวังบางขุนพรหม เจ้าหน้าที่ฝ่ายต้อนรับได้นำท่านไปสู่วังปารุสก์วัน และ ณ ที่นั่นพระยาพหลฯ นายกรัฐมนตรี ได้รอคอยการมาของท่านอยู่ก่อนแล้ว ทันทีที่ท่านทั้งสองเผชิญหน้ากัน พระยาพหลฯ ได้ตรงเข้าสวมกอดด้วยความปลื้มปิติอย่างสุดซึ้ง น้ำตาของท่านทั้งสองไหลเอ่อเป็นเกล็ดมากลืออยู่ที่เป่าตาด้วยความดีใจ และในวันนั้นเองคณะนักเรียนกฎหมายประมาณ 400 คน ภายใต้การนำของนายบุญรักษ์ เจริญไชย (บุญย์ เจริญไชย) ได้พากันไปแสดงความยินดีต้อนรับท่านปรีดีฯ ณ วังปารุสก์วัน โดยหลวงธำรงนาวาสวัสดิ์เป็นผู้นำนักเรียนกฎหมายเหล่านั้นเข้าไปพบ

เข้าร่วมรัฐบาล

(1 ต.ค. 76-16 ธ.ค. 76)

✓
หลังจากที่นายปรีดีฯ กลับมาถึงกรุงเทพฯ ก็ได้เข้ารับตำแหน่งรัฐมนตรีในรัฐบาลพระยาพหลฯ วันที่ เมื่อ 1 ตุลาคม 2476 ในฐานะรัฐมนตรีลอย คือ ไม่รับผิดชอบกระทรวงหนึ่งกระทรวงใดโดยเฉพาะ เช่นเดียวกับที่ท่านเคยดำรงมาแล้วในสมัยรัฐบาลพระยามโนฯ ตำแหน่งนี้ถึงแม้ว่าจะไม่มีอำนาจกำกับกระทรวงหนึ่งกระทรวงใดโดยตรง แต่ก็ถือกันว่าเป็นตำแหน่งที่สำคัญยิ่ง (เฉพาะนายปรีดีฯ) รัฐมนตรีผู้ดำรงตำแหน่งนี้จะต้องเป็นผู้มีความรู้อย่างกว้างขวาง พร้อมทั้งจะให้คำแนะนำได้ทุกกระทรวง และไม่ถือว่าเป็นการก้าวถอยงานของกระทรวงนั้น ๆ ในช่วงระยะของการเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ ในขณะที่ยังมีการงานของกระทรวงต่าง ๆ ยังต้องปรับปรุงอีกมาก นายปรีดีฯ จึงเหมาะสมกับตำแหน่งนี้ งานในฐานะของรัฐมนตรีลอยสำหรับนายปรีดีฯ จึงเป็นงานที่หนัก ไม่ใช่ปล่อยให้ปล่อยมาดังชื่อ

✓
ในการเรียกนายปรีดีฯ กลับจากฝรั่งเศสและแต่งตั้งให้ท่านเป็นรัฐมนตรีร่วมรัฐบาลพระยาพหลฯ ครั้งนี้ เท่ากับเป็นการประกาศยืนยันแนวทางการอภิวัฒน์ของคณะราษฎร และพระยาพหลฯ เองก็ได้ประกาศอย่างหนักแน่นที่จะปกป้องรักษาระบอบประชาธิปไตยด้วยชีวิต

แต่ยังไม่ทันที่นายปรีดีฯ จะได้รับความไว้วางใจจากสภาผู้แทนราษฎรตามรัฐธรรมนูญ ก็ได้เกิดกบฏขึ้นภายในราชอาณาจักรเมื่อ 11 ตุลาคม นั้นเอง กบฏครั้งนี้มี พล.อ. พระองค์เจ้าบรมเดชอุฎการ เป็นหัวหน้า ใช้ชื่อคณะว่า คณะกู้บ้านเมือง แต่เรียกกันทั่ว ๆ ไปว่า กบฏบวรเดช

กบฏบวรเดชได้เกลี้ยกล่อมหลอกลวงทหารหัวเมืองให้เข้าร่วมมือ โดยกล่าวหาว่ารัฐบาลที่กรุงเทพฯ เป็นคอมมิวนิสต์ มีนายปรีดีฯ เป็นผู้บงการ และโดยที่คำว่าคอมมิวนิสต์ถูกโฆษณาเป็นเสมือนปิศาจร้าย ซึ่งเป็นที่หวาดกลัวและไม่พึงปรารถนาของประชาชน จึงทำให้ทหารหัวเมืองหลงเชื่อและเข้าร่วมกับฝ่ายกบฏ

ตามแผนการพวกกบฏมีกำลังที่จะสนับสนุนเข้าร่วมด้วย คือ กองทัพนครราชสีมา

สระบุรี อุทัยธานี นครสวรรค์ ราชบุรี เพชรบุรี ปราจีนบุรี อุบล อดร

ฝ่ายแม่ทัพนายกองที่เข้าร่วมขบวนฝ่ายกบฏ 11 ตุลาคม ที่สำคัญ คือ (1) พลตรี พระยาเสนาสงคราม (2) พันเอกพระยาศรีสิทธิสงคราม (3) พันเอกพระยาสุร-
พันธ์เสนี (4) พันเอกพระยาเทพสงคราม (5) พันเอกพระยาไชยยนต์ฤทธิรงค์
(6) พันเอกพระยาฤทธิรงค์ธเนศ (7) พันเอกพระยาเวหาสยาม (8) พันเอกพระ
ประยุทธธรรณ

แต่ในที่สุดแผนการยึดกรุงเทพฯ เพื่อล้มล้างรัฐบาลประชาธิปไตยของฝ่ายกบฏ
ภายใต้การนำของพระองค์เจ้าบรมเดชฯ ก็ต้องล้มเหลวลง ภายหลังจากที่กองกำลังของ
ฝ่ายกบฏกับฝ่ายรัฐบาลได้ปะทะกันอย่างนองเลือด กำลังของฝ่ายรัฐบาลภายใต้การนำ
ของสิงห์หนุ่มแห่งกองทัพบก พ.ท. หลวงพิบูลสงคราม ได้บดขยี้กำลังของฝ่ายกบฏอย่าง
แหลกราญ จนกระทั่งบุคคลสำคัญ ๆ ของฝ่ายนั้นต้องเสียชีวิตลงในสนามรบ อย่างเช่น
พ.อ. พระยาศรีสิทธิสงคราม (ดิน ท้าวรบ) เสนาธิการใหญ่ ที่ถูก ร.ต. ประภาส จารุเสถียร
ยิงตายที่หินลับ และที่มีชีวิตรอดก็ละทิ้งทหารหนีออกนอกประเทศเอาตัวรอดไปตาม ๆ
กัน รวมทั้งหัวหน้าใหญ่ พล.อ.พระองค์เจ้าบรมเดชกฤดากร ด้วย

แผนการเดิมที่จะใช้ทหารหัวเมืองหลายฝ่ายเข้าสนับสนุนนั้นก็เป็นไปได้ตาม
แผน เพราะเมื่อทหารหัวเมืองบางแห่งมารู้ตัวว่าถูกหลอกหลวง ก็ถอนกำลังกลับเสียไม่
ความร่วมมือ เช่น กองทัพอุบล อดร เป็นต้น เมื่อยกกำลังมาถึงนครราชสีมา ก็รู้ว่า
ถูกหลอกให้มาสู้รบกับรัฐบาลจึงถอยกลับไป ส่วนกำลังทางใต้ เช่น กองทัพราชบุรี
ก็ถูกจับแผนการได้ จึงไม่สามารถเคลื่อนกำลังได้ตามแผนที่กำหนดไว้

หลังจากปราบกบฏบรรดาเดชลงได้อย่างราบคาบแล้ว ต่อมาในวันที่ 28 เดือนเดียว
กันได้มีการประชุมสภาผู้แทนราษฎร ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม

พ.อ. พระยาพหลฯ นายกรัฐมนตรี ได้แถลงต่อสภาฯ ถึงกรณีพิพาทพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้นายปรีดิฯ เป็นรัฐมนตรี เพื่อขอความไว้วางใจตามรัฐธรรมนูญ
แต่ก่อนที่สภาฯ จะมีมติอย่างหนึ่งอย่างใด นายปรีดิฯ ได้แถลงต่อสภาฯ มีความว่า ดังนี้

“เมื่อข้าพเจ้ากำลังอยู่ในประเทศฝรั่งเศส ทางราชการขอให้ข้าพเจ้าเข้ามา และ
ข้าพเจ้าได้ตอบมาแล้ว เมื่อได้นำความกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็
ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นรัฐมนตรี แต่การกลับมาครั้งนี้ ข้าพเจ้ายังไม่
ได้รับความไว้วางใจของสภาผู้แทนราษฎร เพราะฉะนั้นขอท่านทั้งหลายได้โปรดพิจารณา

ด้วยความบริสุทธิ์ใจเสียก่อน ถ้ามีความไว้วางใจข้าพเจ้าก็ขอให้โหวต ถ้ามีเหตุใดหากว่าข้าพเจ้าเป็นรัฐมนตรีจะนำความเสียหายและไม่สะดวกแก่ราชการ ก็ขออย่าให้โหวตไว้วางใจในข้าพเจ้า"

ในที่สุดที่ประชุมแห่งสภาฯ นั้นก็ได้มีมติให้ความไว้วางใจเป็นเอกฉันท์

ต่อมาได้มีการเลือกตั้งทั่วไปเป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ 15 พฤศจิกายน 2476 เป็นการเลือกตั้งทางอ้อม คือ ประชาชนเลือกผู้แทนตำบล แล้วผู้แทนตำบลมาเลือกผู้แทนราษฎรอีกทีหนึ่ง ผลการเลือกตั้งได้ผู้แทนราษฎร 78 คน โดยถือเกณฑ์ราษฎร 2 แสนคนต่อผู้แทนหนึ่งคน

พระยาพหลฯ ได้รับเลือกจากสภาฯ ให้เป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้งหนึ่ง และได้รับพระราชทานโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นนายกรัฐมนตรี เมื่อ 16 ธันวาคม 2476 ในการแต่งตั้งคณะรัฐมนตรีครั้งนี้ นายปรีดีฯ ขอตัวไม่รับตำแหน่งรัฐมนตรี เพื่อเปิดโอกาสให้สภาฯ ได้สอบสวนท่านในข้อกล่าวหาเรื่องคอมมิวนิสต์ ที่รัฐบาลพระยามโนฯ ได้กล่าวหาไว้ และที่กบฏบวรเดชได้ยกขึ้นมากล่าวอ้าง ในการทำกบฏล้มล้างรัฐบาลเมื่อ 11 ตุลาคม 2476

ดังนั้น ในเวลาต่อมา นายพิก ฦ สงขลา ผู้แทนราษฎรจากจังหวัดอุดรดิตถ์ ได้เสนอญัตติต่อสภาผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่ 25 ธันวาคม 2476 ให้ซักฟอกนายปรีดีฯ กรณีถูกกล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์ ซึ่งต่อมาสภาฯ ได้แต่งตั้งคณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิ และทรงคุณธรรมขึ้น 3 ท่าน เพื่อสอบสวนนายปรีดีฯ ตามญัตตินั้น

คณะกรรมการชุดนี้มีหม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ (ต่อมาได้ทรงเลื่อนฐานันดรศักดิ์เป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์) เป็นประธาน พระยานลราชสุวัจน์ และพระยาศรีสังกร เป็นกรรมการ และสภาฯ ยังได้อนุมัติให้เซอร์โรเบิร์ต ฮอแลนด์ กับมองซีเออร์ ก็ยอง มาเป็นผู้ชำนาญเพื่อคณะกรรมการจะได้ซักถามด้วย

เมื่อคณะกรรมการสอบสวนเสร็จแล้ว ก็ได้รายงานผลการสอบสวนไปยังสภาฯ และสภาฯ ได้ประชุมรับรองรายงานนี้ในการประชุมครั้งที่ 24/2476 (สามัญ) สมัยที่ 2 วันเสาร์ที่ 10 มีนาคม 2476

รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎรครั้งนี้ได้บันทึกไว้ ดังนี้

"ทำการแทนประธานสภาฯ กล่าวว่า ในฐานะที่ข้าพเจ้าเป็นประธานของสมาชิกเวลานี้มีสมาชิกถูกกล่าวหาว่ามีมลทินในเรื่องคอมมิวนิสต์ แต่บัดนี้สภาฯ ก็ได้รับรอง

แล้วว่าไม่เป็นคอมมิวนิสต์ เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าขอให้สมาชิกแสดงความชื่นใจต่อผู้ที่ถูกกล่าวหาด้วย

“สมาชิกแสดงอาการชื่นใจด้วยการปรบมือพร้อมกัน”

ต่อจากนั้นพระยาพลหา นายกรัฐมนตรี ได้กล่าวต่อที่ประชุมว่า

“เรื่องที่หลวงประดิษฐา ต้องหานี้ ที่จริงข้าพเจ้ารักษาความเป็นกลางไว้ ข้าพเจ้ารู้ดีในเรื่องเหล่านี้ แต่ข้าพเจ้าไม่อยากจะแสดงออกไปให้มหาชนเห็นว่าข้าพเจ้าเข้าข้างหลวงประดิษฐา หรือข้าพเจ้ามีใจเอนเอียงไปทางนั้น เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงปิดเนื้อความเอาไว้ในใจ ให้เป็นไปในทางที่บริสุทธิ์ ดีที่ข้าพเจ้ารู้สึกว่าคุณยุดิธรรมหนีความยุดิธรรมไม่พ้น ความยุดิธรรมต้องเป็นความยุดิธรรม เพราะฉะนั้นจะต้องกระจ่างออกมาให้แลเห็นชัดในวันหนึ่ง เพราะฉะนั้นถึงแม้ข้าพเจ้าจะรู้เต็มใจ ข้าพเจ้าก็ไม่ขยายให้แลเห็นให้ฟัง นี่ท่านจะแลเห็นได้ว่าเมื่อวันที่หลวงประดิษฐา ไปจากพระนคร ในเวลาที่ลงเรือข้าพเจ้าไปส่ง ข้าพเจ้าได้แสดงกิริยาอะไรหนึ่งสื่อพิมพ์ก็ลงแล้ว ทำไมข้าพเจ้าจึงแสดงกิริยาอย่างนั้น เพราะข้าพเจ้ารู้เต็มใจว่าไม่เป็นไปดังนั้น เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงกล้าทำ ถ้าว่ามีใครมาฆ่าข้าพเจ้าตาย ข้าพเจ้าก็ยอมตาย คือ แสดงให้แลเห็นจริงใจว่า คนดี ๆ แล้วก็เป็นเสียอย่างนั้น เพราะฉะนั้นเรื่องนี้ข้าพเจ้าจึงกล้าทำ กล้ายอมให้พร่าชีวิตของข้าพเจ้า แล้วก็แสดงให้คนเห็นว่าได้เข้าไปจูบเข้าไปกอดอะไรกันในที่นั้น ทำไมจึงกล้าทำเช่นนี้ ที่ทำเช่นนั้นจะหาว่าข้าพเจ้าเป็นพวกเสียอีกคนหนึ่ง ข้าพเจ้าก็ยอม ความยุดิธรรมต้องมีต้องแลเห็น เพราะฉะนั้นจึงกล้าทำเช่นนั้น ข้าพเจ้าอยากจะให้ท่านผู้เป็นประมุขรู้สึกว่าเป็นอย่างไร จนกระทั่งมีคนถามว่าที่ทำดั่งนั้นไม่กลัวหรือ แต่เพราะเหตุที่ว่าคนไม่ผิดและคนดี ๆ แท้ ๆ แต่ทว่าพูดไม่ออก เพราะไม่รู้จะเอาอะไรแสดงให้แลเห็นว่าคนดีถูกกล่าวหา ถูกเอาดินหม้อทาหน้า เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงนั่งไว้จนให้มหาชนแลเห็นให้ขาว แต่นั่นแหละเรื่องอย่างนี้ข้าพเจ้ารู้สึกในใจ ข้าพเจ้าบอกกับหลวงประดิษฐา ที่หลัง บอกว่านี่คุณหลวงมีความรู้ดี แต่คุณหลวงขาดความชำนาญในเรื่องมักคั่นนิสัยของเราในพวกราชการยังไม่ดีแท้ ข้าพเจ้าโดนอย่างนี้หลายครั้งหลายหนจึงได้รู้สึก แต่หลวงประดิษฐา เป็นคนมีความรู้แต่หาได้เคยชำนาญ ชาญ เช่นกับเรื่องที่จะไปในการเมืองกิติ คนทำราชการกิติ จึงได้พลาดท่าลงนอนหงายทีเดียว เพราะฉะนั้นเรื่องที่ข้าพเจ้าชี้แจงให้ท่านเห็นเสียวันนี้ โดยที่ว่าคุณะกรรมาธิการลงความเห็นบริสุทธิ์แล้ว ข้าพเจ้าจึงได้แสดงมา ข้าพเจ้าไม่ได้ไปเกี่ยวข้องกับหลวงประดิษฐา ไม่ได้เข้าข้างหลวงประดิษฐา แต่ว่าเมื่อสามารถแล้วข้าพเจ้าจะต้องเปิดเผย”

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย

(29 มี.ค. 76-12 ก.พ. 78)

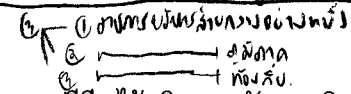
หลังจากที่สภาฯ มีมติยอมรับในความบริสุทธิ์ของนายปรีดีฯ แล้ว เมื่อวันที่ 10 มีนาคม ต่อมาในวันที่ 29 เดือนเดียวกัน ท่านได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย และงานที่สำคัญอันดับแรกของกระทรวงมหาดไทย ก็คือ งานปรับปรุงระเบียบบริหารราชการแผ่นดินให้สอดคล้องกับระบอบประชาธิปไตย นั่นก็คือ การกระจายอำนาจ ซึ่งแต่ก่อนระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กวาดมารวมศูนย์เอาไว้ที่กษัตริย์ หรือเทศบาลอันเป็นตัวแทนของกษัตริย์

ระเบียบบริหารราชการแผ่นดินใหม่นี้ ได้แบ่งการบริหารออกเป็นส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค และส่วนท้องถิ่น เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนเจ้าของประเทศได้เข้ามามีบริหารงาน หรือควบคุมการบริหารราชการแผ่นดินทุกส่วนการปกครอง ตามครรลองของระบอบประชาธิปไตย

นายปรีดีฯ ได้บรรยายระเบียบบริหารราชการแผ่นดินฉบับใหม่ ต่อที่ประชุมผู้แทนราษฎรนัดพิเศษ ที่เลขาธิการสภาผู้แทนราษฎรจัดขึ้น มีความบางตอนว่า ดังนี้

"วันนี้เลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร ได้ขอให้ข้าพเจ้ามาแสดงปาฐกถา ณ สำนักงานนี้ เรื่องพระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบราชการบริหารราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2476 การที่เราจำเป็นต้องจัดระเบียบราชการบริหารออกเป็น 3 ส่วน ก็เพราะว่า ราชการบริหารนั้นกว้างขวาง และยิ่งประเทศที่มีพลเมืองมากอยู่แล้ว พลเมืองในเขตหนึ่ง ๆ หรือในสวนหนึ่งแห่งราชอาณาจักรสยาม ย่อมจะมีส่วนได้เสียหรือผลประโยชน์เหมือนกันหมดก็มี หรือพลเมืองในท้องถิ่นหนึ่ง อาจมีส่วนได้เสียต่างกับพลเมืองในอีกท้องถิ่นหนึ่งก็มี เหตุฉะนั้นจึงเป็นความจำเป็นอยู่เองที่เราจะรวมอำนาจบริหารมาไว้ในศูนย์กลาง/เช่น ในกรุงเทพฯ แห่งเดียวเช่นนี้ย่อมจะทำได้ เพราะจะเป็นการเพิ่มความติดขัดและไม่สะดวกแก่ราชการ เหตุฉะนั้นจึงเป็นการจำเป็นที่จะแยกราชการบริหารออกเป็นส่วนต่าง ๆ แต่ปัญหาสำคัญมีอยู่ว่าการแบ่งแยกจะต้องให้มีรูปโครงอย่างไร

“เพราะเหตุว่าในครั้งก่อน คือ เมื่อยังไม่มีพระราชบัญญัติธรรมนูญ ราชการฝ่ายพลเรือนก็ได้มีการแบ่งราชการบริหารไปไว้ในท้องถิ่นแล้วเหมือนกัน แต่การแบ่งนั้นได้กระทำไปโดยมีวัตถุประสงค์ที่จะควบคุมอำนาจในท้องถิ่นและในส่วนภูมิภาคให้มาอยู่ที่ศูนย์กลาง แต่ในเวลานี้เราได้มีการปกครองแบบรัฐธรรมนูญแล้ว การแบ่งแยกราชการบริหารไปให้ท้องถิ่นจัดทำเองย่อมจะนำมาซึ่งผลดีแก่ราชการ เหตุฉะนั้นเราจึงได้มีระเบียบที่จะแบ่งแยกราชการบริหารออกเป็น 3 ส่วน คือ ราชการบริหารส่วนกลางอย่างหนึ่ง ราชการบริหารส่วนภูมิภาคอย่างหนึ่ง และราชการบริหารส่วนท้องถิ่นอย่างหนึ่ง”

นายปรีดีฯ ได้อธิบายหลักการบริหารส่วนราชการดังกล่าวอีกตอนหนึ่งว่า ดังนี้

“ระเบียบบริหารราชการส่วนกลาง หมายถึง ระเบียบราชการซึ่งจักใช้บังคับต่อพลเมืองทั่วไปในพระราชอาณาจักร ระเบียบราชการบริหารส่วนภูมิภาค หมายถึง ราชการของรัฐบาลที่ได้แบ่งแยกออกไปในส่วนต่าง ๆ ของพระราชอาณาจักร มีราชการส่วนจังหวัดและอำเภอ ราชการบริหารส่วนภูมิกาคนี้ไม่ได้แยกออกเป็นนิติบุคคลต่างหากจากราชการส่วนกลาง งบประมาณส่วนภูมิภาคก็ตั้งใช้งบประมาณของรัฐบาลนั่นเอง ไม่ได้มีงบประมาณหรือรายจ่ายโดยเฉพาะ ข้าราชการที่รับราชการในส่วนภูมิภาคต่าง ๆ คงเป็นราชการของรัฐบาล ราชการบริหารส่วนท้องถิ่น หมายถึง ราชการบริหารบางอย่างซึ่งจะได้ตัดแยกออกจากราชการส่วนกลางมาให้ท้องถิ่นจัดทำเอง โดยมีคณะหรือบุคคลซึ่งราษฎรได้เลือกตั้งเป็นผู้จัดราชการ เรียกโดยทั่วไปว่า การปกครองแบบเทศบาล”

แน่นอน ระเบียบบริหารราชการแผ่นดินดังกล่าวนี้ ในปัจจุบันเห็นเป็นเรื่องธรรมดา ๆ ที่ใคร ๆ ก็รู้ เพราะมีรูปธรรมให้เห็นอยู่แล้ว แต่ในปี 2476 รูปแบบบริหารราชการเช่นนี้เป็นสิ่งใหม่และก้าวหน้าที่สุด จึงต้องทำความเข้าใจกับสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรดังกล่าว

นอกจากจะได้บรรยายรูปแบบการบริหารราชการอย่างใหม่ให้สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรฟังแล้ว กระทรวงมหาดไทยโดยนายปรีดี พนมยงค์ รัฐมนตรีว่าการ ได้จัดให้มีประชุมข้าหลวงประจำจังหวัดทุกจังหวัดขึ้นเป็นครั้งแรก นับแต่ตั้งกระทรวงนี้มา เมื่อปี พ.ศ. 2435 โดยใช้ห้องโถงชั้นบนพระที่นั่งอนันตสมาคมเป็นที่ประชุม เป็นการประชุมเพื่อชี้แจงทำความเข้าใจเกี่ยวกับระบอบบริหารราชการแผ่นดินแบบใหม่ตามที่

ได้ทำความเข้าใจกับสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรมาแล้ว ตลอดจนแก้ไขข้อขัดข้องในการปฏิบัติราชการของข้าหลวงประจำจังหวัดในบางกรณี และเรื่องการบำรุงส่งเสริมความผาสุกของประชาชน รวมทั้งการแบ่งเขตปกครองของจังหวัดต่าง ๆ เพื่อให้สะดวกและเหมาะสมด้วย

โดยที่หน้าที่ของเทศบาลมีมากมายหลายด้านเหมือนกับรัฐบาลน้อย ๆ นอกจากงานการศึกษา งานสาธารณสุข งานพาณิชย์ การงานสาธารณูปโภค และงานด้านอื่น ๆ แล้ว งานก่อสร้างถนนหนทางก็เป็นหน้าที่อันสำคัญพื้นฐานของเทศบาล เพื่อการนี้ นายปรีดี จึงได้จัดให้มีกรมโยธาเทศบาลขึ้น เพื่อสนองงานก่อสร้างของเทศบาลทั่วประเทศ /

ปัจจุบันที่หน้ากระทรวงมหาดไทยมีอนุสาวรีย์พระรูปกรมพระยาดำรงราชานุภาพประดิษฐานอยู่ ในฐานะที่พระองค์ท่านดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นพระองค์แรก เมื่อ 1 เมษายน 2435 และได้รับการยกย่องว่าเป็นพระบิดาของกระทรวงมหาดไทย แต่จะมีใครบ้างรำลึกถึงคุณูปการของนายปรีดี พนมยงค์ ผู้วางรากฐานการปกครองของกระทรวงมหาดไทยยุคใหม่ รวมทั้งเป็นผู้ให้กำเนิดระบบเทศบาลที่สืบต่อมาจนถึงทุกวันนี้

นอกจากงานในหน้าที่ของรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยโดยตรงแล้ว นายปรีดีฯ ยังได้มีส่วนอย่างสำคัญในการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงและเสริมสร้างกลไกรัฐส่วนต่าง ๆ ให้สอดคล้องกับระบอบประชาธิปไตย เช่น ตราพระราชบัญญัติยกฐานะกรมร่างกฎหมายขึ้นเป็น คณะกรรมการกฤษฎีกา โดยยกฐานะขึ้นเป็นองค์การอิสระไม่ขึ้นกับกระทรวงยุติธรรมดังเช่นเมื่อก่อน มีเลขาธิการคณะกรรมการกฤษฎีกาเป็นผู้ควบคุมบริหารงาน

กรมตรวจเงินแผ่นดิน ซึ่งเป็นกรมหนึ่งในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก็ได้เปลี่ยนฐานะมาเป็นองค์การอิสระ เรียกชื่อว่า คณะกรรมการตรวจเงินแผ่นดิน มีอำนาจหน้าที่ตามกฎหมายที่ได้ให้ไว้อย่างกว้างขวาง และมีอิสระที่จะตรวจสอบรายจ่ายของแผ่นดินให้เป็นไปด้วยความสุจริต

(นายปรีดีฯ รับผิดชอบตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ตั้งแต่ 29 มีนาคม 2476 ถึง 12 กุมภาพันธ์ 2478 / ปรากฏผลงานมากมายจนเกินกว่าที่จะนำมากล่าวในที่นี้ได้ให้ครบถ้วน ความสำคัญของนายปรีดีฯ ต่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง และต่อ

การสถาปนาระบอบใหม่มีขนาดไหนนั้น จะทราบได้จากกระทู้ด่วนของนายสรอย ณ ลำปาง ผู้แทนราษฎรจังหวัดลำปาง ถามนายกรัฐมนตรี และคำตอบของนายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 6 สิงหาคม 2478 ว่า ดังนี้

"1. ได้ทราบว่าหลวงประดิษฐมนูธรรม รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย จะต้องไปต่างประเทศจริงหรือไม่

2. ถ้าเป็นจริง จะไปส่วนตัวหรือราชการ

3. กำหนดกลับของหลวงประดิษฐมนูธรรมครั้งนี้ มีกำหนดแน่นอนหรือไม่

ทั้งนี้เพราะหลวงประดิษฐมนูธรรม เป็นคนสำคัญของประเทศ ขอให้รัฐบาลโปรดแสดงความจริงให้ทราบด้วย"

นายกรัฐมนตรีได้ตอบว่า "ตามที่ท่านสมาชิกตั้งกระทู้ถามมาโดยด่วนนี้ ข้าพเจ้าขอตอบว่า

"ข้อ 1 รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยนั้น ข้าพเจ้าได้ใช้ให้ไปจริง

ข้อ 2 ที่ว่าถ้าเป็นจริงดังข้อ 1 ไปโดยส่วนตัวหรือราชการ ขอตอบว่า ไปเป็นทางราชการ

ข้อ 3 กำหนดกลับของหลวงประดิษฐมนูธรรมครั้งนี้ มีแน่นอนหรือไม่ ข้าพเจ้ากำหนดให้ไปอย่างน้อยไม่เกิน 6 เดือน แปลว่าในราว 6 เดือน หรือถ้าไม่แล้วก็ 7 เดือน 8 เดือนเท่านั้น ไม่มากอะไร"

"เมื่ออยากทราบอย่างอื่นอีก ก็คืออย่างนี้ รัฐมนตรีผู้นี้เกี่ยวกับเป็นผู้ที่ได้ร่วมงานร่วมการด้วยกันมา เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงอย่างดี เพราะฉะนั้นบ้านเมืองเราจะก้าวหน้า เราจะต้องเลือกคนที่มีความสามารถออกไปดูกิจการต่าง ๆ ที่เราต้องการว่าจะก้าวหน้าอะไร แล้วให้ไปดูกิจการอันนั้น เท่าที่จะแบกเอามาได้ เท่าที่จะจดจำเอามาได้ แล้วเอามาปฏิบัติการ ข้าพเจ้าเห็นว่าการทำดังนี้เป็นการเหมาะเป็นการที่ดีแล้ว การปรับปรุงต่าง ๆ เช่นเป็นต้นว่า ที่เกี่ยวกับกระทรวงทบวงกรมต่าง ๆ เป็นต้นว่า อะไรที่ควรจะก้าวหน้า อะไรที่ควรจะทรงไว้ อะไรต่ออะไรต่าง ๆ เหล่านี้ ท่านรัฐมนตรีคนนี้ได้รับหน้าที่มอบหมายไปโดยดี แล้วก็ได้มีเลขานุการไปคอยช่วยเหลือจดจำสิ่งเหล่านี้ด้วย ทั้งนี้ไม่ใช่เป็นการไปสันทัด ต้องไปราชการจริง ๆ แล้วข้าพเจ้าหวังว่าจะให้ช่วยราชการแผ่นดินโดยแท้จริง จึงได้ยอมเสียเงินให้ออกไปดูกิจการคราวนี้ และหวังว่าจะไม่ทำให้ผู้อื่นเข้าใจผิดไปต่าง ๆ นานา ท่านรู้แล้วว่าหลวงประดิษฐ์ กับข้าพเจ้าก็เคยร่วมทำงานกัน

มาตั้งแต่ต้นจนบัดนี้ ถึงแม้จะมีเรื่องกล่าวหาอย่างอื่นที่ดี ที่เป็นมาแล้ว แต่ก็ได้พยายามแก้ไขให้เห็นความบริสุทธิ์ ความขาวกระจ่างแจ้งออกมาทุกที ๆ แล้วในเวลานี้ยังจะต้องให้รับหน้าที่สำคัญ ๆ หรืออะไรต่าง ๆ เหล่านี้ ต้องยังเปิดเผยให้เขาเห็นว่า คน ๆ นั้นเสียใจและเป็นอย่างไร เพราะเราเป็นประเทศเล็ก จะเอาคนโน้นเป็นอย่างนี้ ตั้งคนนั้นเป็นอย่างนั้นไม่ได้ ต้องดูว่าต่างประเทศเขาจะเชื่อถือคนนี้เพียงไร เราให้เขาเข้าไปเรียกว่าเข้าไปสุมาน เข้าไปเอาความรู้สึกจากต่างประเทศว่าเป็นอย่างไรต่าง ๆ เหล่านี้ แล้วละก็นั่นแหละ กิจการของเราจะดำเนินไปด้วยดี โดยที่มีต่างประเทศช่วยสนับสนุนโดยแท้จริงแล้ว จะทำให้มีเครดิตในความเชื่อถือของต่างประเทศ มีความเชื่อมั่นในเรายิ่งขึ้น เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าเห็นว่า มีประโยชน์อย่างนี้จึงได้ชี้ให้ไป เรื่องนี้ก็ได้ตกลงไว้นานแล้ว เพราะฉะนั้นในคราวที่ได้ทู่หมัดเดียวกันในสภาฯ ครั้งปรับปรุงรัฐธรรมนูญนั้นแหละ ข้าพเจ้าก็ไม่อยากจะบอกความจริงอะไรมากกว่านั้น เพราะว่าข้าพเจ้าก็อยากจะสงวนไว้เป็นความลับบ้างว่า จะทำอะไรต่ออะไร เพราะฉะนั้นจึงได้ปกปิดไว้ แต่ก็อยากจะให้ขยายทำเดี๋ยว แต่ข้าพเจ้าขอบอกท่านเพียงเท่านี้ในเวลานี้"

การเดินทางออกนอกประเทศของนายปรีดี คราวนี้ นอกจากจะเพื่อศึกษาดูงานดังที่พระยาพหลฯ ได้ตอบกระทู้ของนายสรอย ญ ลำปาง แล้ว ยังมีงานสำคัญที่พระยาพหลฯ ไม่อาจเปิดเผยได้ในวันนั้น ที่ได้มอบหมายให้นายปรีดีฯ ไปปฏิบัติ คือ ไปเจรจา ดอกเบี้ยเงินกู้กับอังกฤษ ที่รัฐบาลสมบูรณาญาสิทธิราชย์กู้มาดอกเบ็ยร้อยละ 6 ต่อปี ซึ่งนายปรีดีฯ ไปเจรจาลดลงเหลือร้อยละ 4 ต่อปี และในขณะเดียวกันได้ไปทาบถามกับนานาประเทศ เพื่อเจรจายกเลิกสภาพนอกอาณาเขตและข้อจำกัดในด้านศุลกากร ซึ่งก็ได้มีการเจรจากันในเวลาต่อมาเมื่อนายปรีดีฯ ไปดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ ดังจะได้กล่าวต่อไป เป็นที่น่าสังเกตว่าทั้ง ๆ ที่ท่านเป็นรัฐมนตรีมหาดไทย แต่รัฐบาลชี้ให้ท่านไปปฏิบัติหน้าที่ของรัฐมนตรีคลังและรัฐมนตรีต่างประเทศ และก็ได้รับความสำเร็จด้วยดี

ในช่วงที่นายปรีดีฯ ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีมหาดไทยอยู่นั้น ความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างรัฐบาลและสภาผู้แทนราษฎรกับพระปกเกล้าฯ ได้เป็นไปอย่างรุนแรง ไม่อาจประนีประนอมกันได้ จนในที่สุดพระปกเกล้าฯ ได้ประกาศสละราชสมบัติ เมื่อ 2 มีนาคม 2477

ผู้ประกาศนการ มชก.

(11 เม.ย. 77-18 มี.ค. 95)

เพื่อที่จะพัฒนาประเทศไปสู่ความสมบูรณ์ ตามเป้าหมายของการอภิวิน 24 มิถุนายน 2475 นายปรีดิฯ จึงหันมาเร่งพัฒนาคณ ซึ่งเป็นทรัพยากรและเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุด ในความสำเร็จหรือล้มเหลวในการพัฒนาประเทศ ด้วยการจัดตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง เพื่อปลูกฝังคนไทยให้มีความรู้ความเข้าใจ ในการปกครองบ้านเมืองตามวิถีทางประชาธิปไตย

นายปรีดิฯ เป็นทั้งผู้ร่างโครงการจัดตั้งมหาวิทยาลัยและเป็นผู้จัดหาสถานที่ตั้งมหาวิทยาลัย ตลอดจนเป็นผู้วางหลักสูตรมหาวิทยาลัย ส่วนทุนการจัดตั้งและก่อสร้างตัวอาคารสถานที่เล่าเรียนของมหาวิทยาลัย ก็ได้มาจากเงินค่าสมัคเข้าเรียนของนักศึกษาทั่วราชอาณาจักร ซึ่งก็เป็นการพอเพียงแก่การก่อสร้างอาคารสถานที่ในขณะนั้น และแถมยังเหลือได้เก็บไว้เป็นเงินหาดอกผลให้แก่มหาวิทยาลัย โดยลงทุนตั้งธนาคารพาณิชย์ขึ้นชื่อธนาคารเอเชีย นอกจากจะได้ดอกผลแล้ว ยังเป็นสถานที่ฝึกอบรมปฏิบัติงานของนักศึกษาแผนกเศรษฐศาสตร์และการบัญชีอีกด้วย

แต่ต่อมาภายหลังรัฐประหาร 8 พ.ย. 2490 ธนาคารของมหาวิทยาลัยแห่งนี้ ก็ถูกเปลี่ยนกรรมสิทธิ์ไปเป็นของส่วนบุคคลกลุ่มหนึ่ง ที่พึ่งพึ่งอำนาจอยู่ใน *คณะรัฐประหาร* ด้วยวิธีการอันสกปรก

มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองได้ตั้งขึ้นแล้ว ตามพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง พุทธศักราช 2476 และได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ตั้งให้นายปรีดิฯ เป็นผู้ประกาศนการ เมื่อ 11 เมษายน 2477 และเป็นผู้ประกาศนการคนแรกและคนเดียว เพราะต่อมามหาวิทยาลัยแห่งนี้ได้ถูกอิทธิพลทางการเมืองปฏิกริยาเข้าครอบงำ จึงได้เปลี่ยนชื่อมหาวิทยาลัยโดยตัดคำว่า *วิชา และการเมือง* ออก คงเหลือแต่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ อักษรย่อก็เปลี่ยนจาก มชก. เป็น มธ. และตำแหน่งผู้ประกาศนการก็เปลี่ยนมาเป็น *อธิการบดี* จนทุกวันนี้

มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง อันเป็นมหาวิทยาลัยแห่งที่สองของ ประเทศถัดจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ได้จัดตั้งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้กระทำพิธี เปิดเป็นปฐมฤกษ์เมื่อวันที่ 27 มิถุนายน 2477 อันเป็นวันตรงกับวันพระราชทานรัฐธรรมนูญฉบับชั่วคราว ณ ตึกโรงเรียนกฎหมายเดิม เชิงสะพานผ่านพิภพลีลา

ต่อมาในปี พ.ศ. 2478 และ 2480 ได้มีพระราชบัญญัติให้โอนกรรมสิทธิ์ในที่ดินบริเวณโรงพยาบาล ร.พ. 4 ร.พ. 5 และบริเวณคลังแสง ตำบลท่าพระจันทร์ ให้แก่มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองเพื่อดำเนินกิจการสืบมาจนบัดนี้

รูปที่ 7 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง ซึ่งท่านปรีดี พนมยงค์ เป็นผู้ให้กำเนิด

ในวันเปิดมหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ 27 มิถุนายน 2477 เวลา 15.00 น. นายปรีดีฯ ผู้ประศาสน์การมหาวิทยาลัย ได้รายงานการก่อตั้งมหาวิทยาลัยต่อผู้เป็นประธานในพิธี คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ท่ามกลางแขกผู้มีเกียรติทั้งชาวไทยและต่างประเทศมีรายละเอียด ดังนี้

“ขอพระราชทานกราบทูลทรงทราบใต้ฝ่าละอองพระบาท วันนี้เป็นวันมงคลดีดี ประจวบครบพร้อมกัน 2 ประการ ประการหนึ่ง วันที่ 27 มิถุนายน เป็นวันพระราชทาน

รัฐธรรมนูญชั่วคราวแห่งราชอาณาจักรสยาม ประการที่สอง มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ได้พยายามเร่งรัดการงานให้สามารถเปิดได้ในวันนี้ เพื่อดำเนินการสอนวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ตามพระราชบัญญัติที่ได้ประกาศตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นให้ทันในวันที่ ๑ กรกฎาคมนี้

“การตั้งสถานศึกษาตามลักษณะของมหาวิทยาลัย ย่อมเป็นเครื่องพิสูจน์และเป็นปัจจัยในการแสดงความก้าวหน้าของประเทศ ประชาชนชาวสยามจะเจริญในอารยธรรมได้ก็โดยอาศัยการศึกษาอันดี ตั้งแต่ขั้นต่ำตลอดมาจนถึงการศึกษาชั้นสูง เพราะฉะนั้นในการที่จะอำนวยความสะดวกและประโยชน์ของราษฎรในสมัยนี้ จึงจำเป็นต้องมีสถานศึกษา ศึกษาให้ครบบริบูรณ์ทุกชั้น มหาวิทยาลัยย่อมอุปมาประดุจบ่อน้ำบาดาล ความกระหายของราษฎร ผู้สมัครแสวงหาความรู้อันเป็นสิทธิ์ และโอกาสที่เขาควรมีควรได้ตามหลักแห่งเสรีภาพในการศึกษา รัฐบาลและสภาผู้แทนราษฎรเห็นความจำเป็นในข้อนี้ จึงได้ตราพระราชบัญญัติจัดตั้งมหาวิทยาลัยขึ้น

“ในปัจจุบันนี้ประเทศสยามมีความประสงค์อันใหญ่ยิ่ง ที่จะปรับระดับการศึกษาของราษฎรให้เจริญถึงขนาดเหมาะสมแก่กาลสมัย ถ้าระดับการศึกษายังไม่เจริญถึงขนาดครบใบ การก้าวหน้าของประเทศก็ยังคงจะเป็นสิ่งที่มองไม่เห็นอีกนาน ยิ่งในสมัยที่ประเทศของเราดำเนินการปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญเช่นนี้แล้ว เป็นการจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมียุทธศาสตร์ สำหรับประศาสน์ความรู้ในวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองแก่พลเมืองให้มากที่สุดที่จะเป็นไปได้ เปิดโอกาสแก่พลเมืองที่จะใช้เสรีภาพในการศึกษากว้างขวางยิ่งขึ้น เพื่อประโยชน์ของประเทศชาติสืบไป

“นับแต่มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองได้ตั้งขึ้นแล้ว ปรากฏว่าได้รับความนิยมนิยมของมหาชนเกินความคาดหมาย โดยที่มีจำนวนผู้สมัครเข้าเรียนในชั้นนี้ถึง 7,094 คน แม้ผู้ที่ได้ละทิ้งการศึกษามานานแล้ว ก็กลับเริ่มศึกษาในฐานะเป็นนักเรียนของมหาวิทยาลัยนี้ นับได้ว่าบรรลุผลขั้นต้นของความมุ่งหมายที่จะให้เรียนรู้วิชาธรรมศาสตร์และการเมืองกันแพร่หลาย

“บัดนี้ กิจการของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ได้ดำเนินมาโดยเรียบร้อย เตรียมพร้อมที่จะเปิดทำการประศาสน์วิชา ให้สมความประสงค์ของพระราชบัญญัติแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าขอกราบทูลอัญเชิญใต้ฝ่าละอองพระบาท ได้ทรงเปิดมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง เป็นปฐมฤกษ์เพื่อความสวัสดิามงคล ให้บังเกิดความวัฒนาถาวรแก่มหาวิทยาลัยสืบไป

“ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ”

เมื่อท่านผู้ประศาสน์การกล่าวถวายรายงานจบแล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงกล่าวตอบว่า ดังนี้

“ข้าพเจ้ามีความยินดีที่ได้เห็นมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ตั้งขึ้นเป็นปีกแผ่นหนาแน่น รัฐบาลนี้และสภาผู้แทนราษฎรมีความคิดเห็นอันถูกต้อง ในการที่จะจัดตั้งมหาวิทยาลัยขึ้น ข้าพเจ้าเห็นสอดคล้องต้องด้วยถ้อยคำที่ท่านกล่าวมา ในสมัยที่ประเทศเราปกครองโดยรัฐธรรมนูญเช่นนี้ เป็นการจำเป็นที่จะต้องเผยแพร่วิชาธรรมศาสตร์และการเมืองให้แพร่หลาย เพื่อปวงชนจะได้รับทราบความเป็นไปในบ้านเมือง ซึ่งทุกคนเป็นเจ้าของ

“ข้าพเจ้ารู้สึกปิติที่ได้ทราบว่ามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ได้รับความนิยมของมหาชน มีนักศึกษาามากหลายดังกล่าวมาแล้ว ข้าพเจ้ามีความหวังอย่างมั่นคงว่ามหาวิทยาลัยนี้จะดำรงถาวร และดำเนินการเรียบร้อยได้ผลสมความปรารถนาทุกประการ”

“ข้าพเจ้าขอเปิดมหาวิทยาลัยนี้ ด้วยสัจจาธิฐานขออำนาจพระรัตนตรัย ให้คุ้มครองรักษามหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง พร้อมทั้งอาจารย์และนักศึกษาทั้งหลายตลอดจนเจ้าหน้าที่ดำเนินการ ขอให้มหาวิทยาลัยนี้มั่นคงถาวรยืนนาน บรรลุถึงซึ่งความสำเร็จอย่างไพศาลสมบูรณ์ ขอให้มหาวิทยาลัยนี้จึงเป็นที่เกื้อกูลวิชาการเมือง ให้ นักศึกษามีความรุ่งเรือง สามารถจะกระทำกิจอันเป็นประโยชน์แก่ชาติ และประเทศต่อไปข้างหน้าเทอญ”

นายปรีดิฯ ได้พูดถึงการเรียนการสอนของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ในสมัยที่ท่านเป็นผู้ประศาสน์การกับคณะชาวศิษย์เก่าเตรียมปริญญาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง หรือ ตมธก. ที่ไปเยี่ยมท่าน ณ บ้านพักชานกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส เมื่อ 28 กรกฎาคม 2514 มีความบางตอนว่า ดังนี้

“มีบางคนเคยกล่าวไว้ว่า ผมได้นำหลักสูตรของฝรั่งเศสมาวางไว้ในแผนกเตรียมปริญญาและการศึกษาปริญญาของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ผู้ที่เคยกล่าวเช่นนั้นไม่พิจารณาให้รอบคอบว่าในประเทศฝรั่งเศสเองมีหลักสูตรอย่างไร และที่ผมได้นำไปสำหรับมหาวิทยาลัยของเรานั้น เป็นการเอาอย่างของประเทศฝรั่งเศสหรือของประเทศใดมาทั้งดุ้น ผมได้กล่าวแล้วว่าสิ่งใดของอังกฤษหรือฝรั่งเศสหรือของ

ประเทศใดซึ่งเป็นวิธีการที่ดี เราก็ยอมที่จะเอามาแต่เพียงเป็นเยี่ยง แล้วปรับปรุงให้เหมาะสมแก่สภาพท้องถิ่นที่กาลสมัยของไทย และมีส่วนที่เราเห็นว่าเหมาะสมของเราเอง ปรับแต่งขึ้นเพื่อของไทยเราโดยเฉพาะ ก็ผู้ที่เคยกล่าวดำหนิเช่นนั้นรังเกียจหลักสูตรที่อ้างว่าเอามาจากฝรั่งเศส เขาจะให้เอาหลักสูตรอะไรที่มีได้มีตัวอย่างมาจากประเทศอื่นบ้าง

“แต่ใครจะว่าอย่างไรก็ช่างเถิด ปัญหาก็อยู่ที่ว่าผู้ที่สำเร็จการศึกษาเตรียมปริญญาตรี ผู้ที่เป็นธรรมชาติบัณฑิตก็ดี ต่างก็มีความพอใจในความรู้ที่ได้ศึกษามาจากหลักสูตรนั้นหรือไม่ และได้ใช้ความรู้นั้นๆ ประกอบอาชีพได้หรือไม่ เท่าที่ผมได้รับทราบจากท่านทั้งหลายที่มาในวันนี้ และจากเพื่อนของท่านที่มีได้มาในวันนี้ ก็แสดงความพอใจซึ่งมิใช่แสดงความพอใจเพื่อจะเอาใจผม แต่ความสำเร็จในการทำงานที่ท่านได้บรรลุผลสำเร็จเป็นบทพิสูจน์คำพูดอันจริงใจของท่าน ในส่วนผมซึ่งเป็นผู้ประศาสน์การ ได้วางหลักสูตรโดยคำนึงที่จะให้นักศึกษาที่สำเร็จการศึกษา มีโอกาสประกอบอาชีพได้อย่างกว้างขวาง โดยมีให้จำกัดอยู่เพียงกฎหมายแต่อย่างเดียว เพราะอาชีพนี้มีอยู่จำกัด ดังนั้น ในขั้นเตรียมปริญญาจึงพยายามให้ได้ศึกษาวิชาหลาย ๆ อย่าง ซึ่งไม่มีในมหาวิทยาลัยฝรั่งเศส แต่เพื่อที่จะให้ผู้สำเร็จเตรียมปริญญา แม้จะมีได้เป็นธรรมชาติบัณฑิตก็ไปประกอบอาชีพลูกจ้างในวิสาหกิจ หรือไปประกอบอาชีพอิสระได้ ซึ่งผมมีความยินดีที่หลายคนได้มีความสำเร็จในการค้าและการเศรษฐกิจต่าง ๆ และบางคนก็อาศัยวิชาดนตรี ที่ตามหลักสูตรเตรียมปริญญาบังคับให้เล่นเครื่องดนตรีได้อย่างน้อยคนละหนึ่งอย่างนั้น เมื่อนักศึกษาผู้นั้นไม่สามารถเรียนชั้นปริญญาตรีได้สำเร็จ ก็ไปเล่นเครื่องมือดนตรีร่วมกับวงดนตรี แล้วในที่สุดก็เป็นหัวหน้าวงดนตรี ถือเอาการดนตรีเป็นอาชีพสำคัญ ส่วนผู้สำเร็จชั้นปริญญาตรีซึ่งมีการเรียนทั้งกฎหมายเอกชนและกฎหมายมหาชนรวมทั้งเศรษฐศาสตร์ด้วยนั้น นอกจากเป็นผู้พิพากษา อัยการ และทนายความแล้ว ก็เป็นนายอำเภอ ผู้ว่าราชการจังหวัด นายตำรวจ สหกรณ์และเจ้าหน้าที่ในกระทรวงการคลัง การเศรษฐกิจ การทูต และอื่นๆ อีกมากมาย ดังนั้น ถ้าผมจะให้ นักศึกษาชั้นปริญญาตรีเรียนแต่กฎหมายอย่างเดียว ก็คงจะต้องคอยตำแหน่งว่างซึ่งมีอยู่จำกัดเฉพาะในทางกฎหมายเท่านั้น ที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นบทพิสูจน์ในทางปฏิบัติ ซึ่งท่านทั้งหลายเป็นผู้แสดงให้เห็นประจักษ์แก่ราษฎรไทยแล้ว

“บัดนี้จะขอกล่าวในทางทฤษฎีของวิทยาศาสตร์สังคมว่า การที่ผมได้กำหนดให้นักศึกษาชั้นปริญญาตรีเรียนเศรษฐศาสตร์ด้วยนั้น ก็มีเหตุผลว่ามนุษย์ชาติที่ร่วมกันอยู่

เป็นมนุษย์สังคมนั้นก็โดยต้องมีเศรษฐกิจเป็นรากฐาน คือ จำต้องมีปัจจัยในการดำรงชีพ และออกแรงงานทางกายหรือทางสมอง เพื่อผลิตปัจจัยในการดำรงชีพนั้นขึ้นมา และในการนั้นก็จำต้องมีความสัมพันธ์ระหว่างกันในการผลิตชีวปัจจัย เศรษฐกิจจึงเป็นรากฐานสำคัญของมนุษย์สังคม ส่วนสังคมจะเป็นไปโดยวิธีใดนั้น ก็สุดแท้แต่ความสัมพันธ์ในการผลิตชีวปัจจัย คือ ถ้าเป็นความสัมพันธ์นั้นพี่น้องอย่างระบบปฐมสการ สถาบันการเมืองของสังคมก็เป็นไปเช่นนั้น ถ้าเป็นไปตามระบบทาสหรือระบบศักดินา ระบบทุน หรือท่านทั้งหลายไปกรุงเบลเกรดมา ซึ่งที่นั่นเขาเรียกว่าสังคมนิยมตามแบบของเขา สถาบันของสังคมนั้น ๆ ก็เป็นไปตามความสัมพันธ์ในทางเศรษฐกิจของเขา และประเทศจำต้องมีกฎหมาย กฎหมายนั้นก็บัญญัติขึ้นตามระบบของแต่ละสังคม ซึ่งมีรากฐานมาจากระบบเศรษฐกิจของสังคม

“ฉะนั้น การที่ให้นักศึกษาชั้นปริญญาตรี ซึ่งแม้จะดำเนินอาชีพกฎหมายได้เรียน เศรษฐศาสตร์ ก็เพื่อให้รู้พื้นฐานของสังคม ซึ่งเป็นที่มาแห่งสถาบันการเมืองและกฎหมายของสังคม และก็ให้มีความรู้กว้างขวางในทางเศรษฐกิจ แม้ผู้ที่ดำเนินวิชาชีพทางกฎหมาย ภาสิดโบราณเคยกล่าวไว้ว่า “รู้ไว้ใช่ว่าใส่บาแบกหาม” ท่านทั้งหลายที่มาในวันนี้ก็ดี หรืออีกหลายคนที่มาพบผมก็ดี ไม่เคยร้องอุทธรณ์ต่อผมว่าท่านถูกแบกวิชาที่ผมให้ไว้จนไหมไม่ไหวแล้ว แต่ตรงกันข้ามกลับบอกผมว่าอยากจะทำความรู้เพิ่มเติม ผมก็ขรามากแล้ว จึงขอให้ท่านทั้งหลายค้นคว้าศึกษาด้วยตนเองต่อไป ตามแนวที่ผมเคยให้การอบรมไว้เมื่อก่อนแจกปริญญาบัตรว่า

“ปริญญาที่มอบให้ นั้นเปรียบประดุจเพียงแต่ยื่นกุญแจให้เท่านั้น ขอให้ท่านนำกุญแจนั้นไปไขคลังมหาศาลแห่งความรู้ของมนุษยชาติที่ได้สะสมมาและกำลังพัฒนาอยู่ในทุกวันนี้ และกำลังจะพัฒนาต่อไปในอนาคต

“ขอให้ท่านทั้งหลายได้เดินก้าวหน้าต่อไป โดยไม่ต้องกังวล บุคคลใด ๆ ที่จะมารั้งให้ถอยหลัง ความก้าวหน้าของวิทยาศาสตร์และสรรพวิชาทั้งปวง ตลอดจนความก้าวหน้าของมนุษย์สังคม อาจถูกรั้งไว้ได้บางระยะเท่านั้น แต่ในที่สุดก็ไม่มีพลังใด ๆ ที่จะยับยั้งไว้ได้ชั่วกัลปาวสาน คือ ความก้าวหน้าจะต้องมีชัยต่อความล่าช้า”

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ

(12 ก.พ. 78-16 ธ.ค. 80)

ภายหลังจากที่วางรากฐานของกระทรวงมหาดไทยยุคใหม่แล้ว นายปรีดี ก็ได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ไปดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ ในรัฐบาลของ พ.อ. พระยาพหลพลพยุหเสนา เมื่อวันที่ 12 กุมภาพันธ์ 2478

ในการที่นายปรีดี ได้รับแต่งตั้งให้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศครั้งนี้ ทำให้ท่านได้มีโอกาสนำเสนอแก้ไขสนธิสัญญาที่ไม่เป็นธรรมกับนานาประเทศสำเร็จลุล่วงไปได้อย่างเต็มภาคภูมิ อย่างที่ประเทศที่มีเอกราชทั้งหลายจะพึงมี

รูปที่ 8 ลงนามแก้ไขสนธิสัญญายกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตและภาษีร้อยละสามกับอังกฤษ เมื่อ 23 พฤศจิกายน 2480

สนธิสัญญาที่ไม่เป็นธรรม ที่ต่างประเทศทำไว้กับไทยขณะนั้น จนถึงกับทำให้ไทยเสียเอกราชในทางศาลและในทางเศรษฐกิจ คือ สัญญาสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และสัญญาเกี่ยวกับศุลกากร

กล่าวคือ ในกรณีที่ชาวต่างประเทศมีข้อพิพาทกันจนต้องขึ้นโรงขึ้นศาล หรือ ชาวต่างประเทศมีกรณีพิพาทกับคนไทยจนต้องขึ้นโรงขึ้นศาลนั้น และรวมถึงคนในบังคับของเขาด้วย ศาลไทยไม่มีอำนาจจะพิจารณาคดี ต้องนำคดีขึ้นพิจารณาในศาลกงสุลที่ต่างประเทศนั้นจัดตั้งขึ้น และมีผู้พิพากษาเป็นชาวต่างประเทศเพื่อให้ความคุ้มครองในความยุติธรรมแก่คนของเขา ประเทศตะวันตกที่มีสถานทูตในเมืองไทย ทุกประเทศต่างมีศาลกงสุลของตนเอง ส่วนในด้านภาษีอากรขาเข้า ก็ถูกต่างประเทศเจ้าของสินค้ากำหนดให้เก็บได้ไม่เกินร้อยละสาม ซึ่งเรียกกันในสมัยนั้นว่า ภาษีร้อยละสาม

ประเทศต่าง ๆ ที่นายปรีดี ^๖ พิจารณาแก้ไขสนธิสัญญาเพื่อความเสมอภาค คือ ให้ศาลไทยมีอำนาจพิจารณาคดีแต่เพียงศาลเดียว ให้ยกเลิกศาลกงสุลทั้งหมด และให้ไทยเก็บภาษีสินค้าขาเข้าได้โดยเสรีตามความเหมาะสม ประเทศต่าง ๆ เหล่านี้มี สวิตเซอร์แลนด์ เบลเยียม สวีเดน เดนมาร์ก สหรัฐอเมริกา นอร์เวย์ อังกฤษ อิตาลี ฝรั่งเศส ญี่ปุ่น เยอรมนี เนเธอร์แลนด์ โปรตุเกส เป็นต้น

สนธิสัญญาใหม่เหล่านี้ ได้ทำขึ้นตามหลักการถ้อยที่ถ้อยปฏิบัติต่อกัน ถือหลักความเป็นธรรมและหลักคุณประโยชน์แก่กันและกัน และเป็นไปตามแบบเสมอภาคอย่างสมบูรณ์ บทที่ไม่เป็นการเสมอภาคกับบทที่จำกัดเสรีภาพของประเทศไทยไว้โดยใช่เหตุ ในอันจะจัดวางนโยบายแห่งชาตินั้นได้เป็นอันหมดสิ้น หมายความว่า ประเทศไทยได้รับอิสรภาพเต็มบริบูรณ์ในทางราชการและทางอำนาจศาลกลับคืนมาแล้ว เป็น
การยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตโดยสิ้นเชิง

ตามข้อสัญญากับต่างประเทศเกี่ยวกับการยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตที่ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ทำไว้กับนานาประเทศเหล่านั้น มีเงื่อนไขอยู่ว่า ภายหลังที่สยามได้ประกาศใช้ประมวลกฎหมายอาญาและกฎหมายแพ่ง-ตลอดจนกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญาและความแพ่ง โดยครบถ้วนแล้วห้าปี ต่างประเทศเหล่านั้นที่มีอำนาจอธิปไตยทางศาลเหนือสยาม จะคืนอำนาจอธิปไตยดังกล่าวให้ คือ ยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขต

ที่วัดบวรนิเวศน์ มีพระสงฆ์ไปตั้งโต๊ะหมู่บูชาและทำพิธี และยังมีนักบวชจีนมา
 จดหมายจากกรมมหาดไทยถึงเจ้าเมืองเชียงใหม่ เรื่องการขอตั้งเมืองเชียงใหม่

รูปที่ 9 ท่านปรีดี พนมยงค์ ลงนามแก้ไขสนธิสัญญาอันไม่เป็นธรรมกับฝรั่งเศส เมื่อ 7 ธันวาคม 2480

ด้วยเหตุนี้เมื่อนายปรีดีฯ จบ Docteur en Droit จากฝรั่งเศสแล้ว จึงกลับเข้ามารับ
 ราชการในกรมร่างกฎหมาย และท่านเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงในการร่างประมวลกฎหมายทั้ง
 อาญาและแพ่งอย่างรีบเร่ง เพื่อให้สยามประเทศได้มีเอกราชทางศาลโดยสมบูรณ์
 เช่นเดียวกับนานาอารยประเทศ และภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว งานร่าง
 ประมวลกฎหมายตลอดจนกฎหมายวิธีพิจารณาความต่าง ๆ ก็ตกเป็นภาระหน้าที่ของ
 นายปรีดีฯ และเป็นภาระอันเร่งด่วนที่สุด เพราะหนึ่งในหลักหกประการที่คณะราษฎร
 ประกาศต่อมหาชนชาวสยามในวันยึดอำนาจการปกครองแผ่นดินสยาม เมื่อ 24
 มิถุนายน 2475 นั้น คือ "จะต้องรักษาความเป็นเอกราชทั้งหลาย เช่น เอกราชในทาง
 การเมือง ในทางศาล ในทางเศรษฐกิจ ฯลฯ ของประเทศไว้ให้มั่นคง"

งานร่างกฎหมายดังกล่าวได้สำเร็จลงและได้ประกาศใช้อย่างครบถ้วน เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม 2477 ซึ่งหมายความว่า ถ้าถือตามสัญญาเก่าที่ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ทำไว้กับนานาประเทศ สภานอกอาณาเขตจะถูกยกเลิกไปในวันที่ 1 ตุลาคม 2483 คือ อีกห้าปีข้างหน้าหลังจากวันที่ 1 ตุลาคม 2477

แต่ด้วยความสามารถของนายปรีดีฯ และด้วยความเชื่อถือของนานาประเทศที่มีต่อนายปรีดีฯ เป็นส่วนตัว ดังที่พระยาพหลฯ ได้กล่าวไว้ในกระทู้ตอบนายสรอย ณ ลำปาง ดังกล่าว จึงทำให้นานาประเทศเห็นใจและยอมยกเลิกสิทธิสภานอกอาณาเขตก่อนที่จะถึงกำหนดตามสัญญา โดยอังกฤษเป็นประเทศแรกที่ยอมคืนอำนาจอธิปไตยทางศาลให้กับสยาม เมื่อวันที่ 23 พฤศจิกายน และประเทศอื่น ๆ ก็พากันคืนอำนาจอธิปไตยดังกล่าวให้กับสยามตามลำดับ จนหมดสิ้นและสิ้นสุด เมื่อวันที่ 4 กรกฎาคม 2481 โดยประเทศโปรตุเกสเป็นประเทศสุดท้าย และนับแต่บัดนั้นสยามประเทศก็มีเอกราชทางศาลอย่างสมบูรณ์ คดีความทุกคดีที่ชาวต่างประเทศก่อให้เกิดขึ้นภายในราชอาณาจักรไทยจะต้องขึ้นศาลไทย โดยผู้พิพากษาไทยออกนั่งบัลลังก์

เพื่อเป็นการเชิดชูคุณงามความดีของนายปรีดีฯ ในการแก้ไขสัญญากับต่างประเทศ จนสำเร็จลงไปได้ด้วยดี ทำให้ประเทศไทยมีเอกราชสมบูรณ์ ทั้งในทางศาลและทางตุลาการ

รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งสืบต่อจากรัฐบาลพระยาพหลฯ เมื่อ 16 ธันวาคม 2481 ได้ขอพระราชทานเหรียญดุษฎีมาลาเข็มราชการแผ่นดิน ให้แก่นายปรีดีฯ หรือหลวงประดิษฐมนูธรรม และหม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ (พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิพงศ์ประพันธ์) ดังคำประกาศของสำนักนายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 10 มีนาคม 2481 มีความละเอียด ดังนี้

"ด้วยนายกรัฐมนตรีได้พิจารณาเห็นว่า ตามที่ประเทศสยามได้แก้ไขสนธิสัญญากับนานาประเทศเสร็จสิ้นลงรวม 13ชาติแล้วนั้น นับว่าชาติไทยเราได้รับสิทธิเสมอภาคทุกประการ ซึ่งย่อมเป็นเกียรติและเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติเป็นอันมาก และเนื่องจากผลอันนี้ เมื่อวันที่ 30 มกราคมศกนี้ กระทรวงการคลังได้สั่งเปิดด้านตุลาการบางแห่งตามชายแดนแม่น้ำโขงแล้วด้วย ในการที่ได้ทำสนธิสัญญาใหม่จนเป็นผลสำเร็จนี้ หลวงประดิษฐมนูธรรมเมื่อยังดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ

ได้เป็นผู้ดำเนินการตลอดมา กับได้รับความช่วยเหลือเป็นอย่างดีจากหม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ ที่ปรึกษาสำนักนายกรัฐมนตรีและที่ปรึกษาฝ่ายไทย ในกระทรวงการต่างประเทศ นับว่าเป็นความชอบในราชการของชาติเป็นอย่างยิ่ง จึงได้นำเรื่องเสนอคณะรัฐมนตรีเพื่อพิจารณาขอพระราชทานเหรียญคุณวุฒิมาลาเฉลิมราชการแผ่นดิน ให้แก่หลวงประดิษฐมนูธรรมและหม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ เพื่อเป็นบำเหน็จความชอบต่อไป

"คณะรัฐมนตรีได้ประชุมปรึกษาลงมติเมื่อวันที่ 13 เดือนนี้ (กุมภาพันธ์) เห็นชอบด้วย และให้นำความกราบบังคมทูลต่อไป เมื่อคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในพระปรมาภิไธย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทราบบ้างแล้ว ก็ได้ลงมติเห็นว่าเป็นการสมควรอย่างยิ่งแล้ว เพราะท่านทั้งสองนี้ได้กระทำประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติเป็นอันมาก นับว่าเป็นความดีความชอบยิ่งนัก และในโอกาสนี้ยังได้แสดงความขบใจและชมเชยหลวงประดิษฐมนูธรรม และหม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณเป็นพิเศษอีกด้วย"

พ.อ. หลวงพิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรีในขณะนั้น ได้ยอมรับในความสำคัญที่นายปรีดีฯ เจริญแก่ไขสัญญาอันไม่เป็นธรรมกับนานาประเทศจนเป็นผลสำเร็จ ท่านได้กล่าวปราศรัยทางวิทยุกระจายเสียงในวันชาติ 24 มิถุนายน 2482 เกี่ยวกับการแก้ไขสนธิสัญญานี้ว่า

"สนธิสัญญากับนานาประเทศ ซึ่งได้ผูกมัดมิให้ชาติของเราสร้างความเจริญขึ้นได้ตามใจเรามาจนนักหนา นั้น ได้เป็นผลสำเร็จลงด้วยความไม่จริงใจอันดีของนานาชาติ เราได้รับเอกราชทางศาล สามารถที่จะตัดสินอรรถคดีได้โดยมิต้องให้นานาชาติเข้ามาเกี่ยวข้องแทรกแซง เราสามารถที่จะขึ้นพิกัดอัตรภาษีเข้าได้ตามควรแก่ความพอใจของเราเอง เราสามารถที่จะออกกฎหมายทุกชนิดเพื่อให้พี่น้องชาวไทยมีอาชีพสมกับที่เป็นชาติเอกราชนั้นได้"

และได้มีการขยายความแห่งคำปราศรัย ของ พ.อ. หลวงพิบูลสงคราม ข้างบนนี้ไว้ในหนังสือชื่อ *ทูตจริงท้าวจริง* ของกรมโฆษณาการ ความว่า

"ในกิจการทั้งหลายที่รัฐบาลระบอบใหม่ได้กระทำไปแล้ว เห็นจะไม่มีอะไรเป็นคุณประโยชน์ต่อชาติยิ่งยวดไปกว่าการทำสนธิสัญญาใหม่กับนานาชาติเป็นผลสำเร็จเลย คุณประโยชน์เราได้รับนั้นมิใช่น้อยประการ ที่เป็นข้อสำคัญก็คือ ที่นายกรัฐมนตรีได้

จำแนกไว้ข้างบนนี้ และถ้าจะให้เห็นประโยชน์อันใหญ่ยิ่ง ก็ควรเทียบดูสภาพของสมัย
ก่อนกับเดี๋ยวนี้ดูเถิด แต่ก่อนเราเคยเก็บภาษีได้ร้อยชักสาม เดิวนั้นเราเก็บเท่าไรก็ได้
ตามที่เห็นสมควร แต่ก่อนคนบังคับชาติอื่นทำผิดศาลไทยตัดสินลงโทษไม่ได้ หรือต่อ
มาทำได้แต่ต้องมีผู้แทนของชาตินั้นมานั่งดูการพิจารณาอยู่ด้วย เดิวนั้นเราจะตัดสินลง
โทษชนต่างชาติได้ถ้ากระทำผิดกฎหมายไทย

“นายกรัฐมนตรีได้เล็งเห็นความสำคัญในสนธิสัญญาใหม่นี้ และ ที่สำเร็จลงได้ก็
อาศัยหลวงประดิษฐมนูธรรม แต่ครั้งยังดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่าง
ประเทศ ได้เป็นผู้เจรจาตั้งแต่ต้นจนเป็นผลสำเร็จเรียบร้อย พร้อมด้วยความช่วยเหลือ
ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรวงศ์ไวยากร ดังนั้น จึงได้ออกประกาศตราไว้
เป็นความดีความชอบในราชการอันยิ่งใหญ่ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2481 และขอ
พระราชทานเหรียญดุษฎีมาลาเชิดราชการแผ่นดินเป็นเกียรติยศ”

✓ นอกจากการแก้ไขสนธิสัญญาที่ไม่เป็นธรรมแล้ว นายปรีดีฯ ยังได้เจรจากับ
อังกฤษเพื่อปักปันเขตแดนใหม่ทางด้านจังหวัดระนองที่ติดต่อกับทวาย และด้านจังหวัด
เชียงรายที่ติดต่อกับแม่สาย จากผลของการเจรจาดังกล่าวนี้นี้ ทำให้ไทยเราได้ดินแดน
เพิ่มเติมจำนวนหนึ่ง คือ ดินแดนที่อยู่ในลุ่มแม่น้ำสาย (เชียงราย) และดินแดนที่อยู่ในลุ่ม
แม่น้ำปากจั่น (ระนอง) ทั้งนี้เนื่องจากกระแสน้ำในแม่น้ำทั้งสองซึ่งเป็นแม่น้ำกั้นเขต
แดนระหว่างไทยกับพม่า (ของอังกฤษ) ได้เปลี่ยนเส้นทางเดินใหม่ อันเป็นผลให้ไทยได้
ดินแดนเพิ่มเติมตามข้อตกลงกล่าวด้วยการปักปันเขตแดน ✓

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง

(20 ธ.ค. 81-16 ธ.ค. 84)

เมื่อจัดการกับการต่างประเทศ จนได้ยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขต (Extraterritoriality) ทำให้ประเทศเรามีเอกราชในทางศาล เอกราชในทางตุลาการ และทำให้ประเทศเรามีอำนาจอธิปไตยเป็นเจ้าเป็นใหญ่ในตัวเองเช่นเดียวกับประเทศเอกราชทั้งหลายแล้ว ต่อมานายปรีดีฯ จึงได้รับแต่งตั้งให้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง ในรัฐบาลของ พ.อ. หลวงพิบูลสงคราม เมื่อวันที่ 20 ธันวาคม พ.ศ. 2481

ในฐานะรัฐมนตรีคลังซึ่งมีหน้าที่หาเงินเก็บภาษีอากรจากราษฎร เพื่อสร้างควมมั่งคั่งสมบูรณ์ให้แก่ชาติ แต่ในขณะเดียวกันก็ต้องสร้างความเป็นธรรมให้แก่ราษฎร สร้างความเสมอภาคให้แก่ราษฎร นายปรีดีฯ จึงได้จัดทำ ประมวลรัษฎากร เป็นแบบฉบับแรกขึ้นในประเทศไทยและได้ใช้มาจนถึงทุกวันนี้ แม้จะแก้ไขเปลี่ยนแปลงบ้างตามความเหมาะสมแก่สภาพการณ์ และพร้อมกันนั้นก็ได้ยกเลิกภาษีอากรที่เป็นภาระแก่ราษฎรหลายประการ อาทิ ภาษีเงินรัชชูปการ ซึ่งเป็นภาษีที่เก็บจากผู้ขายไทยทุกคนที่อายุครบ 20 ปีบริบูรณ์ ไม่เลือกยากดีมีจน เสียเท่ากันหมดปีละ 6 บาท (บางภาคเสีย 4 บาท เช่น ภาคใต้) จนกระทั่งอายุ 60 ปี จึงไม่ต้องเสีย ถ้าไม่มีเงินเสียก็ถูกจับตัวไปใช้งานโยธา นอกจากนี้ยังยกเลิกอากรค่าน้ำ อากรสวน ภาษีไร่อ้อย ภาษีไร่ยาสูบ นายปรีดีฯ ได้เขียนบทสักวาเกี่ยวกับการยกเลิกภาษีอากรดังกล่าว ใช้นามปากกาว่า คลัง ลงพิมพ์ในหนังสือของกองโฆษณาการว่า ดังนี้

"สักวาภาษีที่ปรับใหม่

ประเทศไทยได้ลดหมดหลายสิ่ง
ทั้งรัชชูป นานา สวน ล้วนเลิกจริง
ภาษีไร่ไม่ประวิงตัดทิ้งเลย
เหตุฉะนั้นชวนกันมาช่วยชาติ
สละเงินหนึ่งบาทอย่าเพิกเฉย
ช่วยศึกษาบุตรธิดาหายงมงาย

๑) จัดทำประมวลรัษฎากร
๒) แก้เลิก "ภาษีเงินรัชชูปการ"
๓) งดคลัง งดอากรค่าน้ำ งดอากรสวน งดภาษีไร่อ้อย งดภาษีไร่ยาสูบ

หัดให้เคยในวิชาไว้หากิน
 เลิกค่านาหันมาช่วยท้องที่
 อัตรามีตามส่วนควรท้องถิ่น
 ท่านคิดตามอัตราค่าที่ดิน
 แม้จะสิ้นก็ราวถึงครึ่งค่านา
 เงินที่ช่วยไข่ว่าพร้าไปอื่น
 แท้ก็คืนกลับให้ได้สุขา
 สร้างทางฝ่ายผนังทั้งนำมา
 โรงรักษาคณไช้ได้สบาย
 ก่อนจบสักวากาละนี้
 ขอกุศลราศรีท่านทั้งหลาย
 จงนำตนผ่านพ้นภัยอันตราย
 ให้สุขกายสุขจิตเป็นนิจเอย ฯ"

ในขณะที่นายปรีดีฯ เป็นรัฐมนตรีครั้งนั้น ท่านได้สร้างเสถียรภาพเงินตราไทยให้
 เข้มแข็งอย่างมากมาย ดังปรากฏรายละเอียดหลักฐานอยู่ที่กระทรวงการคลัง ซึ่งไม่
 สามารถจะนำมากล่าวในที่นี้ได้อย่างหมดสิ้น

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ได้ถือเอาเงินปอนด์สเตอร์ลิงเป็นทุนสำรองเงิน
 ตราฝากรธนาคารอังกฤษไว้ในประเทศอังกฤษ สถานการณ์ของโลกขณะนั้นซึ่งมีเค้า
 จะเกิดสงครามใหญ่ขึ้น นายปรีดีฯ คาดคะเนว่าเงินปอนด์สเตอร์ลิงจะต้องลดค่าลงตาม
 ลำดับ ท่านจึงเอาเงินปอนด์ที่เป็นทุนสำรองเงินตราที่ฝากไว้ในธนาคารอังกฤษ จัดการ
 ซื้อทองคำ ได้นำหนักประมาณ 1 ล้านเอานซ์ (35 ล้านกรัม) ในราคาเอานซ์ละ 35
 เหรียญสหรัฐอเมริกา และได้นำทองคำนั้นมาเก็บไว้ในห้องนิรภัยกระทรวงการคลัง ซึ่ง
 ยังคงรักษาไว้เป็นทุนสำรองเงินบาทอยู่จนทุกวันนี้ เมื่อเทียบอัตราราคาทองคำปัจจุบัน
 ก็จะเห็นได้ว่า ทองคำที่นายปรีดีฯ ซื้อไว้ในราคาเอานซ์ละ 35 เหรียญสหรัฐอเมริกานั้น
 บัดนี้มีค่าไม่น้อยกว่าหนึ่งหมื่นล้านบาท นี่คือทุนสำรองที่นายปรีดีฯ สะสมไว้ให้ชาติไทย

๕/ ธนาคารแห่งประเทศไทยหรือธนาคารชาติ อันเป็นสถาบันทางการเงินที่สำคัญ
 ที่สุดของรู้จักได้เกิดขึ้นโดยความคิดและจัดตั้งของนายปรีดีฯ

รูปที่ 10 ธนาคารชาติอันเป็นผลงานของท่านปรีดี พนมยงค์ ริเริ่มขึ้นมา

ดังปรากฏข้อเท็จจริงในคำกล่าวรายงานของพลตรี เภา เพียรเลิศ (บริษัท-ยุทธกิจ) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง ในพิธีเปิดธนาคารชาติ เมื่อวันที่ 10 ธันวาคม 2485 มีความตอนหนึ่งว่า ดังนี้

“การตั้งธนาคารกลางขึ้นในประเทศไทย เป็นความดำริที่รัฐบาลของ ฯพณฯ ได้มีมาแล้วแต่ช้านาน เมื่อ พ.ศ. 2483 ฯพณฯ ปรีดี พนมยงค์ ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง จึงได้วางรากฐานลงไว้ โดยจัดตั้งสำนักงานธนาคารชาติไทยเป็นทบวงการเมือง สังกัดขึ้นอยู่ในกระทรวงการคลัง เพื่อประกอบธุรกิจอันอยู่ในหน้าที่ของธนาคารกลางไปก่อนบางประเภท และเตรียมการจัดตั้งธนาคารกลางขึ้นต่อไป การงานของสำนักงานธนาคารชาติไทยได้เจริญมาเป็นลำดับ ด้วยอาศัยประสิทธิภาพของท่านรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังผู้นั้น (นายปรีดีฯ) เป็นสำคัญ”

เกี่ยวกับการจัดตั้งธนาคารชาติขึ้นนี้ นายปรีดีฯ ได้เคยเสนอไว้ในเค้าโครงการเศรษฐกิจของท่าน ในมาตรา 8 แห่งเค้าร่างพระราชบัญญัติว่าด้วยการประกอบเศรษฐกิจ มีความว่า ดังนี้

"ให้รัฐบาลจัดให้มีธนาคารแห่งชาติ โดยเอาเงินทุนสำรองของรัฐบาลและเงินที่กู้จากเอกชนมาเป็นทุนของธนาคารแห่งชาติ ให้ธนาคารแห่งชาติกระทำการเหมือนดังธนาคารทั้งหลาย และให้มีอำนาจออกธนบัตร โดยโอนกรมเงินตราในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติมาอยู่ในธนาคารแห่งชาติ โอนคลังจังหวัดต่างๆ ในเวลานี้เป็นสาขาของธนาคารแห่งชาติในจังหวัดต่างๆ" และในมาตรา 9 ได้บัญญัติไว้ว่า

"ธนาคารแห่งชาติจำต้องให้รัฐบาลกู้เงินตามที่รัฐบาลต้องการตามกำลังของธนาคารแห่งชาติ"

อนึ่ง ก่อนที่ญี่ปุ่นจะบุกประเทศไทยประมาณ 6 เดือน นายปรีดิฯ ได้เสนอ พ.ร.บ. ยาสู่ต่อสภาผู้แทนราษฎร และได้รับความเห็นชอบจากสภาฯ ให้ประกาศใช้เป็นกฎหมายได้ คือ ให้รัฐบาลผูกขาดผลิตบุหรี่แต่ผู้เดียว กิจการผลิตยาสูบของบริษัทอังกฤษอเมริกันจึงถูกโอนมาเป็นของรัฐบาลไทยโดยสังกัดอยู่กับกระทรวงการคลัง

เรื่องของการงบประมาณแผ่นดิน อันเป็นหลักการบริหารที่สำคัญที่สุดอันหนึ่งของระบอบประชาธิปไตย ก็ได้มาจัดการให้เป็นไปตามระเบียบแบบแผนสากล คือ จัดรายจ่ายและรายได้ทั้งหมดของประเทศเข้าอยู่ในงบประมาณแผ่นดิน อันเป็นการควบคุมเงินทองของชาติไม่ให้รั่วไหลไปตามอำเภอใจของผู้มีอำนาจในแผ่นดินอย่างเช่นกาลก่อนให้มาอยู่ในความควบคุมดูแลของสภาผู้แทนราษฎร

หลักการจัดทำงบประมาณแผ่นดินที่นายปรีดิฯ วางหลักไว้ คือ ถือหลักรายจ่ายกำหนดรายได้ เมื่อส่วนราชการใดจะขยายงานตามนโยบายที่รัฐบาลได้แถลงต่อสภาฯ และได้รับความไว้วางใจแล้ว ก็มาจัดทำงบประมาณรายจ่าย เมื่อได้ยอดรายจ่ายทั้งหมดเท่าใดแล้ว ก็ตั้งยอดรายได้ให้พอกับรายจ่าย แล้วตั้งคณะกรรมการขึ้นพิจารณาจัดทำงบประมาณเสนอคณะรัฐมนตรี เมื่อคณะรัฐมนตรีเห็นชอบด้วยแล้วก็นำเสนอสภาผู้แทนราษฎร เมื่อสภาฯ รับหลักการงบประมาณแผ่นดินแล้ว ก็ตั้งกรรมาธิการพิจารณารายละเอียดแล้วนำเสนอขอความเห็นชอบต่อสภาฯ การพิจารณาของกระทรวงการคลังตลอดจนกรรมาธิการของสภาฯ นี้เป็นวิธีการ ตรวจก่อนจ่าย

เมื่องบประมาณผ่านความเห็นชอบของสภาฯ แล้ว กระทรวงทบวงกรมก็เสนอบัญชีประมาณการขอถือจ่ายตามยอดเงินที่ได้รับในงบประมาณ เมื่อกระทรวงการคลัง

ได้ตรวจสอบว่ายอดเงินในประมาณการตรงกับยอดเงินในงบประมาณแล้วก็นุมัติถือจ่ายตามนั้น แล้วเจ้ากระทรวงก็ตั้งฎีกาเบิกเงินในประมาณการนั้นไปจ่ายตามรายการในประมาณการ เมื่อกระทรวงทบวงกรมเบิกเงินไปจ่ายแล้ว คณะกรรมการตรวจเงินแผ่นดินก็ตรวจสอบใบสำคัญอีกครั้งหนึ่งว่าถูกต้องตามประมาณการหรือไม่ วิธีนี้เรียกว่า ตรวจหลังจ่าย ถ้าเห็นว่ารายจ่ายใดไม่ถูกต้องตรงตามประมาณการก็ดำเนินการหักทวงตามระเบียบ เป็นการทำให้งบประมาณรวดเร็วไม่เสียเวลา และการดำเนินงานตามโครงการของรัฐบาลไม่ล่าช้าเสียหาย

ในระหว่างที่นายปรีดี ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีคลังนั้น รัฐบาลในขณะนั้นที่มีนายพันเอกหลวงพิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี โดยความเห็นชอบของรัฐมนตรีส่วนข้างมากได้ประกาศเปลี่ยนชื่อประเทศจาก *สยาม* เป็น *ไทย* /

ในกรณีเปลี่ยนชื่อประเทศครั้งนี้ นายปรีดี ไม่เห็นด้วย แต่ท่านเป็นส่วนข้างน้อย ในคณะรัฐมนตรี ท่านได้เล่าถึงสาเหตุของการเปลี่ยนชื่อประเทศครั้งนี้ไว้ในหนังสือ *ความเป็นมาของชื่อประเทศสยาม* มีความตอนหนึ่งว่า ดังนี้

“สาเหตุแห่งการเปลี่ยนชื่อประเทศสยามเป็นประเทศไทยนั้น สืบเนื่องมาจากเมื่อวันที่ 16 ธันวาคม 2471 นายพันเอกหลวงพิบูลสงคราม (ยศและบรรดาศักดิ์ขณะนั้น) ได้รับแต่งตั้งจากคณะผู้สำเร็จราชการในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้เป็นนายกรัฐมนตรี ในบรรดารัฐมนตรีแห่งรัฐบาลนั้นมีข้าพเจ้าด้วยผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง และมีหลวงวิจิตรวาทการ อธิบดีกรมศิลปากรเป็นรัฐมนตรีลอย (ไม่ว่าการกระทรวง)

“ต่อมาประมาณอีก 4-5 เดือน หลวงวิจิตรวาทการได้เดินทางไปฮานอย เพื่อชมกิจการโบราณคดีของสำนักตะวันออกไกลฝรั่งเศส เมื่อหลวงวิจิตรฯ กลับจากฮานอย ได้นำแผนที่ฉบับหนึ่งซึ่งสำนักฝรั่งเศสนั้นได้จัดทำขึ้น แสดงว่ามีคนเชื้อชาติไทยอยู่มากมายหลายแห่งในแหลมอินโดจีน ในประเทศจีนใต้ ในพม่า และในมณฑลฮกต๋องของอินเดีย

“ครั้นแล้วผู้ฟังวิทยุกระจายเสียงได้ยินและหลายคนยังคงจำกันได้ ว่าสถานีวิทยุกรมโฆษณาการ (ต่อมาปัจจุบันคือกรมประชาสัมพันธ์) ได้กระจายเสียงเพลง ที่หลวง

วิจิตรฯ รำพันถึงชนเชื้อชาติไทยที่มีอยู่ในแดนต่าง ๆ และมีการโฆษณาเรื่อง *มหาอาณาจักรไทย* ที่จะรวมชนเชื้อชาติไทยในประเทศต่าง ๆ เข้าเป็นมหาอาณาจักรเดียวกัน ทำนองที่ฮิตเลอร์กำลังทำอยู่ในยุโรปในการรวมชนเชื้อชาติเยอรมันในประเทศต่าง ๆ ให้เข้าอยู่ในมหาอาณาจักรเยอรมัน

ในการประชุมวันหนึ่ง นายกรัฐมนตรีได้เสนอให้คณะรัฐมนตรีพิจารณาปัญหาคำนวณกระเบียบวาระ โดยให้หลวงวิจิตรวาทการเป็นผู้แถลงให้เปลี่ยนชื่อ *ประเทศสยาม* เป็น *ประเทศไทย* โดยนำเสนอแผนที่จะนับปีที่สำนักตะวันออกไกลฝรั่งเศสทำไว้ว่าด้วยแหล่งของชนเชื้อชาติไทยต่าง ๆ มาแสดงในที่ประชุมด้วย โดยอ้างว่า “สยาม” มาจากภาษาสันสกฤต “ศยามะ” แปลว่า “ดำ” จึงไม่ใช่ชื่อประเทศของชนเชื้อชาติไทย ซึ่งเป็นคนผิวเหลืองไม่ใช่ผิวดำ และอ้างว่า คำว่า “สยาม” แปลงมาจากจีน “เซียมล้อ”

“ข้าพเจ้าได้คัดค้านว่าโดยที่ข้าพเจ้าเป็นผู้หนึ่งที่ได้ค้นคว้ากฎหมายเก่าของไทย โดยอาศัยหลักฐานเอกสารที่จารึกไว้โดยพระมหากษัตริย์แต่ปางก่อน รวมทั้ง “กฎหมายตราสามดวง” ซึ่งรัชกาลที่ 1 (พระพุทธยอดฟ้าฯ) ได้โปรดเกล้าฯ ให้สังคายนา (ตามที่ข้าพเจ้ากล่าวในข้อ 2) และมีใช้คำว่า “สยาม” แปลงมาจากคำจีนแต้จิ๋ว “เซียมล้อ” (ตามที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในข้อ 1) แต่จุดประสงค์เบื้องหลังของนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีส่วนหนึ่ง ต้องการเปลี่ยนชื่อประเทศว่าประเทศไทย เพื่อรวมชนชาติไทยในดินแดนต่าง ๆ เข้าอยู่ในมหาอาณาจักรไทย ดังนั้น รัฐมนตรีส่วนมากจึงตกลงตามร่างรัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติมเปลี่ยนชื่อประเทศสยามเป็น “ประเทศไทย” ข้าพเจ้าเป็นฝ่ายข้างน้อยในคณะรัฐมนตรี

“ต่อมาสภาผู้แทนราษฎรก็ได้ลงมติเห็นชอบในการเปลี่ยนชื่อประเทศ ซึ่งคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ได้ลงนามให้ตราเป็นรัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติม เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2482

“เมื่อได้ตรารัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติมเปลี่ยนชื่อประเทศสยามเป็นประเทศไทยแล้ว ก็เกิดปัญหาว่าในความสัมพันธ์ระหว่างประเทศที่ต้องเขียนชื่อประเทศไทยนั้นจะใช้คำอังกฤษและฝรั่งเศสว่าอะไร อย่างไร

“ผู้ที่ได้รับยกย่องว่ามีความรู้ในภาษาต่างประเทศรวมทั้งหลวงวิจิตรวาทการ ได้เสนอให้เรียกประเทศไทยเป็นภาษาอังกฤษว่า “Thailand” และภาษาฝรั่งเศสว่า “Thaïlande” และพลเมืองของประเทศนี้เรียกเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า “Thaïlandais”

“ข้าพเจ้าได้เสนอว่าควรให้เรียกชื่อประเทศไทยเป็นภาษาอังกฤษ และฝรั่งเศสว่า “Siam” ตามที่คนทั่วโลกได้รู้จักชื่อประเทศของเราในนามนั้นอยู่แล้ว ทั้งนี้ก็ด้วยอย่าง อยู่ เช่น ประเทศเยอรมันซึ่งเรียกชื่อประเทศเป็นภาษาเยอรมันว่า “Deutschland” นั้น เขาก็มีได้กำหนดให้เรียกชื่อประเทศของเขาในภาษาอังกฤษและฝรั่งเศสตามชื่อภาษาเยอรมัน หากเรียกชื่อประเทศของเขาในภาษาอังกฤษว่า “Germany” และภาษาฝรั่งเศส “Allemagne” ตามที่คนอังกฤษและฝรั่งเศสเคยเรียกและเคยรู้จักชื่อประเทศของเขาในนามนั้น

“ข้าพเจ้าได้ให้ความเห็นต่อไปว่า การที่จะเอาคำว่า “Land” ต่อท้ายคำว่า “Thai” เป็น “Thailand” ก็ดี ย่อมทำให้คล้ายกันกับประเทศเมืองขึ้นในแอฟริกาของ อังกฤษ (สมัยนั้น) และเมืองขึ้นของฝรั่งเศส (สมัยนั้น) ที่ลงท้ายด้วยคำว่า “Land” หรือ “Lande” ข้าพเจ้าได้ให้ข้อสังเกตว่าประเทศ “Ireland” ได้ เมื่อได้เป็นเอกราชจาก อังกฤษแล้วก็ตัดคำว่า “Land” ออก โดยเรียกชื่อประเทศของตนว่า “Eire” ส่วนในประเทศยุโรปบางประเทศที่มีคำท้ายว่า “Land” เช่น “Iceland” ก็เพราะภาษาของเขาอยู่ในตระกูลเดียวกันกับภาษาอังกฤษ จึงไม่จำเป็นที่เราจะต้องเอาตัวอย่างนี้ แต่ความเห็นส่วนข้างมากในคณะรัฐมนตรีให้เปลี่ยนชื่อประเทศไทยในภาษาอังกฤษด้วยตามที่มีผู้เสนอให้เปลี่ยนเป็น “Thailand” ในภาษาอังกฤษ และ “Thaïlande” ในภาษาฝรั่งเศส

ข้าพเจ้าได้เสนอต่อไปอีกว่า ถ้าส่วนข้างมากต้องการให้ชาวโลกเรียกชื่อประเทศไทยเป็นภาษาอังกฤษหรือฝรั่งเศสโดยมีคำว่า “Thai” เป็นสำคัญแล้ว ก็อย่าเอาคำว่า “Land” หรือ “Lande” ไปต่อท้ายไว้ด้วยเลย คือ ให้ใช้ภาษาอังกฤษหรือฝรั่งเศสทับศัพท์ที่สามัญชนคนไทยเรียกชื่อประเทศของตนว่า “เมืองไทย” เป็นภาษาอังกฤษ “Muang Thai” ฝรั่งเศส “Muangthai” แต่ส่วนมากในคณะรัฐมนตรีไม่เห็นด้วย”

สงครามอินโดจีน

ในปี พ.ศ. 2482 ขณะที่นายปรีดีฯ ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังอยู่นั้น ได้เกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยกับอินโดจีน (ของฝรั่งเศส) กล่าวคือ รัฐบาลไทยได้ฉวยโอกาสที่ฝรั่งเศสยอมแพ้แก่เยอรมัน เรียกร้องเอาดินแดนที่ฝรั่งเศสสมัยจักรวรรดินิยมปล้นเอาไปกลับคืนมา

ในฐานะที่นายปรีดีฯ เป็นนักกฎหมายที่มีสายตายาวไกล ท่านมองเห็นช่องทางที่จะเอาดินแดนไทยที่เสียไปให้ฝรั่งเศสกลับคืนมาได้โดยวิธีทางกฎหมาย ท่านได้เข้าพบจอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งเป็นนายกรัฐมนตรีอยู่ในขณะนั้น ชี้แจงลู่ทางที่จะได้ดินแดนกลับคืนมาโดยสันติ แต่ฝ่ายจอมพล ป. พิบูลสงครามไม่เห็นด้วยกับแนวทางนั้น สงครามระหว่างไทยกับอินโดจีนจึงเกิดขึ้น

ต่อมาภายหลังที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม เสียชีวิตไปแล้ว พล.ต. อนันต์ พิบูลสงคราม บุตรชายจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้เขียนชีวประวัติของพ่อและมีบางตอนที่พาดพิงไปถึงผู้อื่นอย่างไม่ถูกต้อง และนายปรีดีฯ เป็นคนหนึ่งที่หนังสือเล่มนี้พาดพิงไปถึง ท่านจึงได้มีจดหมายชี้แจงความถูกต้องมาให้ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม มารดาของ พล.ต. อนันต์ฯ ได้รับทราบ ซึ่งขณะนั้นนายปรีดีฯ ลี้ภัยการเมืองอยู่ในประเทศจีน มีอยู่ตอนหนึ่งที่จดหมายฉบับนั้นได้พูดถึงสงครามอินโดจีนว่าดังนี้

“ก) เมื่อประเทศฝรั่งเศสได้ยอมแพ้แก่เยอรมันแล้ว เวลานั้นผมเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง เห็นว่ามีช่องทางที่ประเทศไทยจะได้ดินแดนที่ได้เสียไปคืนมาเป็นของไทยโดยวิธีกฎหมายระหว่างประเทศ ผมจึงได้พบท่านจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่วังสวนกุหลาบ แสดงทรรศนะของผมว่าเป็นการสมควรที่รัฐบาลไทย จะนำเรื่องนั้นขึ้นสู่ศาลยุติธรรมระหว่างประเทศหรือศาลโลกในสมัยนั้น ให้วินิจฉัยว่าดินแดนที่ฝรั่งเศสได้ไปจากไทยตั้งแต่ ร.ศ. 112 เป็นต้นมา ต้องคืนมาเป็นของประเทศไทย เพราะประเทศไทยได้โอนดินแดนเหล่านั้นให้ฝรั่งเศส เพื่อให้อยู่ใน *อภักขา* ของฝรั่งเศส เมื่อฝรั่งเศสยอมแพ้เยอรมันและบ้านเมืองระส่ำระสาย ก็เป็นการแสดงว่าประเทศฝรั่งเศสไม่สามารถ

ที่จะ *อารักขา* ดินแดนที่ประเทศไทยได้โอนให้ไปนั้นอีกได้ ประเทศไทยจึงมีสิทธิโดยชอบธรรมที่จะได้คืนดินแดนนั้น (ทั้งนี้เป็นเหตุผลที่ฝ่ายไทยมีทางชนะได้ในสมัยที่ฝรั่งเศสยังเป็น *รัฐอารักขา* ดินแดนเหล่านั้น ซึ่งต่างกับเหตุผลที่รัฐบาลสฤงศ์อ้างต่อศาลโลกในกรณีเขาพระวิหารภายหลังที่กัมพูชาเป็นเอกราชแล้ว)

“แต่ความเห็นของผมมิได้รับความเห็นชอบจากรัฐบาล คือ รัฐบาลได้ใช้วิธียื่นบันทึกให้รัฐบาลวิชีคืนดินแดนให้แก่ไทย เมื่อรัฐบาลวิชีไม่คืนให้ รัฐบาลก็ได้ดำเนินวิธีการเอาดินแดนคืนโดยวิธีทางทหาร ในฐานะที่ผมเคารพเสียงข้างมากในรัฐบาล ก็ได้ปฏิบัติตามนโยบายส่วนรวม คือ ในฐานะรัฐมนตรีกระทรวงการคลัง ได้จัดหาเงินเพื่อค่าใช้จ่ายในการทหารเป็นจำนวนมากให้อย่างสมบูรณ์รวดเร็ว โดยมีได้มีการขาดตกบกพร่องแต่อย่างใดในการทหาร และไม่กระทบถึงเสถียรภาพของเงินตราไทยในสมัยนั้น

“ข) เมื่อครั้งสงครามอินโดจีนได้เริ่มไประยะหนึ่ง ประเทศญี่ปุ่นได้สอดเข้ามาโดยเรียกร้องให้ฝ่ายไทยและฝ่ายฝรั่งเศสหยุดรบ และให้ต่างฝ่ายต่างส่งผู้แทนไปเจรจาที่กรุงโตเกียวโดยญี่ปุ่นเป็นคนกลาง (หัวหน้าผู้แทนฝ่ายไทย คือ พระองค์เจ้าวรรณไวทยากร ซึ่งบัดนี้ทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นนราธิปฯ)

“ท่านกับคุณอนันต์ อาจค้นเอกสารเกี่ยวกับการเจรจานั้นได้ว่า การเจรจาต้องใช้เวลาช้านานประมาณ 2-3 เดือน เพราะฝรั่งเศสเกิดทิฐิมานะไม่ยอมคืนดินแดนตามคำเรียกร้องของฝ่ายไทย ในที่สุดฝ่ายญี่ปุ่นก็ได้ใช้วิธีการอันเป็นผลให้ฝรั่งเศสยอมตกลงคืนดินแดนบางส่วนที่ได้ไปจากประเทศไทย แต่ในข้อตกลงมีกำหนดไว้ว่า ญี่ปุ่นเป็นผู้ค้ำประกันให้การเป็นไปตามข้อตกลงนั้น และกำหนดไว้ว่าฝ่ายไทยและฝ่ายฝรั่งเศสจะต้องไม่ทำสัญญาทางเศรษฐกิจหรือทางการทหารใด ๆ กับประเทศอื่นใดซึ่งญี่ปุ่นถือว่าเป็นที่เสียประโยชน์แก่ญี่ปุ่น

“ทางฝ่ายฝรั่งเศสเสรี ซึ่งต่อมาเปลี่ยนเป็นฝรั่งเศสต่อต้าน ภายใต้การนำของนายพลเดอร์โกลส์ ได้แถลงไม่รับรองข้อตกลงใด ๆ ที่รัฐบาลวิชีได้ทำไว้เกี่ยวกับเรื่องดินแดน 4 จังหวัด ผมจึงได้ไปเตือนท่านจอมพล ป. พิบูลฯ ว่าต้องพิจารณาท่าทีของเดอร์โกลส์กับสัมพันธมิตรของเขาในสมัยนั้นให้มาก เพราะถ้าสัมพันธมิตรในขณะนั้นเป็นฝ่ายชนะสงครามแล้ว ข้อตกลงที่ฝ่ายรัฐบาลไทยทำไว้กับรัฐบาลวิชีที่ญี่ปุ่นเป็นผู้ค้ำประกันนั้นก็ต้องถูกยกเลิก และฝรั่งเศสก็จะได้ดินแดนกลับคืนไป ผมยังได้ชี้แจงว่า

ถ้าได้ใช้วิธีตามที่ผมได้เสนอไว้ในครั้งแรก คือ นำเรื่องขึ้นสู่ศาลยุติธรรมระหว่างประเทศ แล้ว ถ้าศาลยุติธรรมระหว่างประเทศตัดสินให้เราชนะคดีเพราะเรามีทางชนะ ก็ย่อมเป็นการตัดสินผูกพันประเทศฝรั่งเศสทั้งมวล ต่างกับข้อตกลงที่ทำไว้กับรัฐบาลวชิ ที่ฝ่ายนายพลเดอโรลล์กับฝ่ายสัมพันธมิตรของเขาไม่รับรอง

“ค) อยู่ต่อมาอีกไม่ช้า ญี่ปุ่นก็ได้กรีธาทัพเข้ามาในประเทศไทย ซึ่งรัฐบาลไทยก็ได้ประกาศสงครามกับอังกฤษและอเมริกา แต่ในเวลาที่ยังประกาศสงครามนั้นผมอยู่ที่อยุธยา ผู้สำเร็จราชการบางท่านเป็นผู้ลงนาม (ซึ่งผมถือเอาเหตุนี้เป็นข้ออ้างว่า การประกาศสงครามนั้นเป็นโมฆะ เพราะผู้สำเร็จราชการมิได้ลงนามครบถ้วน)

“เมื่อรัฐบาลไทยประกาศสงครามร่วมกับญี่ปุ่นเช่นนั้นแล้ว ก็เป็นธรรมดาว่าถ้าญี่ปุ่นเป็นฝ่ายชนะสงคราม ฝ่ายไทยก็เป็นฝ่ายชนะสงครามด้วย ดินแดน 4 จังหวัดกึ่งเป็นของไทยอย่างสมบูรณ์ แต่ถ้าญี่ปุ่นเป็นฝ่ายแพ้สงครามและฝ่ายสัมพันธมิตรเป็นฝ่ายชนะสงคราม ฝ่ายไทยก็ต้องเป็นฝ่ายแพ้สงคราม และผลที่จะตามมา ก็คือ ประเทศไทยจะมีเพียงแต่ต้องคืนดินแดน 4 จังหวัดเท่านั้น ดินแดนของไทยเท่าที่มีเหลืออยู่ จะต้องเปลี่ยนฐานะไปอย่างไรก็เป็นเรื่องที่น่าวิตก

“ขบวนการเสรีไทยได้พยายามทำการเพื่อที่จะป้องกันมิให้ประเทศไทยเป็นฝ่ายแพ้สงคราม การเจรจาระหว่างขบวนการเสรีไทยกับฝ่ายสัมพันธมิตรเป็นการลับเพื่อประโยชน์ดังกล่าวแล้ว ได้ดำเนินมาเป็นเวลาหลายปี แต่ก็ยังไม่ได้รับผลที่ทำให้สหรัฐอเมริกาและอังกฤษรับรองว่าการประกาศสงครามเป็นโมฆะ และประเทศไทยมิใช่คู่สงครามของเขา จนกระทั่งเมื่อไม่กี่เดือนก่อนที่สงครามโลกจะยุติลง ผมในฐานะที่สัมพันธมิตรรับรองเป็นหัวหน้าเสรีไทยได้แจ้งไปยังฝ่ายสัมพันธมิตรว่า ขบวนการเสรีไทยพร้อมที่จะเริ่มใช้อาวุธต่อสู้ทหารญี่ปุ่นอย่างเปิดเผย ทั้งนี้มีความมุ่งหมายในการเมือง เพื่อแสดงให้เห็นว่าราษฎรไทยมิใช่เป็นคู่สงครามกับพันธมิตร เมื่อผมได้ส่งโทรเลขไปยังฝ่ายสัมพันธมิตรเช่นนั้นแล้ว ก็ได้รับตอบจากรัฐมนตรีว่าการต่างประเทศสหรัฐอเมริกาว่า ให้ขบวนการเสรีไทยรอการปฏิบัติตามแผนร่วมกัน โดยอย่าเพิ่งลงมือกระทำการใด ๆ และรัฐบาลสหรัฐอเมริกาเข้าใจเจตนาของขบวนการเสรีไทยเป็นอย่างดีแล้ว ฉะนั้นรัฐบาลสหรัฐอเมริกา จึงยอมรับว่าประเทศไทยไม่ได้เป็นคู่สงครามกับสหรัฐอเมริกา ดังนั้น เมื่อเสรีสงครามแล้วสหรัฐอเมริกาก็ได้ปฏิบัติตามที่รับรองไว้ และสถาปนาความสัมพันธ์ทางการทูตเหมือนอย่างเดิม โดยไม่ถือว่าไทยเป็นคู่สงครามหรือฝ่ายแพ้สงคราม

“ส่วนประเทศอังกฤษนั้นแจ้งว่า โดยคำนึงถึงการช่วยเหลือร่วมมือของขบวนการเสรีไทย จึงยอมที่จะยกเลิกภาวะสงครามกับประเทศไทย โดยมีเงื่อนไขว่าประเทศไทยจะต้องตกลงทำสัญญาสมบูรณแบบ (การอ้างถึงการช่วยเหลือร่วมมือของขบวนการเสรีไทยนั้นปรากฏอยู่ในคำปรารภสัญญาสมบูรณแบบ) ในขั้นแรกอังกฤษเรียกร้องให้ประเทศไทยต้องปฏิบัติหลายประการ รวมทั้งได้ยื่นคำเรียกร้องของฝรั่งเศสให้คืนดินแดนและขอพระแก้วมรกตกลับไปที่ย่างกุ้งด้วย ทางฝ่ายผมกับรัฐบาลในขณะนั้นก็ได้พยายามต่อสู้ อันเป็นผลให้ฝ่ายอังกฤษระงับข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสไว้ แล้วเจรจาสัญญาสมบูรณแบบที่เกี่ยวกับอังกฤษโดยเฉพาะ คงปล่อยให้ปัญหาดินแดน 4 จังหวัด เป็นเรื่องที่ฝรั่งเศสจะดำเนินการต่อไปโดยวิธีทางต่าง ๆ รวมทั้งวิธีทางสหประชาชาติ การทำสัญญาสมบูรณแบบได้ทำให้ประเทศไทยพ้นจากการเป็นฝ่ายแพ้สงครามอังกฤษ และฟื้นความสัมพันธ์ทางการทูตกับอังกฤษเหมือนเดิม ซึ่งต่างกับญี่ปุ่นที่ต้องถูกฝ่ายชนะยึดครองอยู่หลายปี

“ง) ต่อมาเมื่อ พล.ร.ต. ถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ เป็นนายกรัฐมนตรีสืบต่อมาจากผม รัฐบาลฝรั่งเศสที่ถูกต้องตามกฎหมาย โดยได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลของประเทศไทยสัมพันธ์มิตรของเขา ได้เร่งรัดจะให้ประเทศไทยคืนดินแดน 4 จังหวัด ที่ได้ไปโดยข้อตกลงระหว่างรัฐบาลไทยกับรัฐบาลวิซี พร้อมกันนั้นก็มีปัญหาที่ประเทศไทยจะต้องชำระสภาพทนให้หมดจากผู้แพ้สงครามอย่างสิ้นเชิง คือ จะสมัครเข้าเป็นสมาชิกสหประชาชาติ แต่จะต้องถูกยับยั้งโดยประเทศฝรั่งเศสที่เป็นสมาชิกแห่งคณะมนตรีความมั่นคง รัฐบาลต่างๆ ได้นำเรื่องดินแดน 4 จังหวัดขึ้นปรึกษารัฐสภา และรัฐสภาได้ลงมติตั้งคณะผู้แทนไปเจรจากับผู้แทนฝรั่งเศสที่กรุงวอชิงตัน โดยมีนายควง อภัยวงศ์ เป็นหัวหน้าคณะ และมีกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ (ที่เคยเป็นผู้แทนไปเจรจาเรื่องดินแดน 4 จังหวัดกับรัฐบาลวิซีกับญี่ปุ่น ที่โตเกียว) กับสมาชิกรัฐสภาแห่งพรรคกลุ่มอื่นๆ อีก คณะผู้แทนฝ่ายไทยได้ตกลงกับฝรั่งเศสให้คณะอนุญาโตตุลาการขึ้นวินิจฉัยชี้ขาด ข้อตกลงนั้นได้รับความเห็นชอบจากรัฐสภา

“จ) ต่อมาได้มีการประกอบองค์คณะของอนุญาโตตุลาการ คือ รัฐบาลไทยได้แต่งตั้งกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ที่เคยเจรจาเรื่องดินแดนนั้นเองเป็นอนุญาโตตุลาการฝ่ายไทย และตั้ง ม.จ. สกลวรรณกร วรวรรณ พระเชษฐาของกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์นั้นเองเป็นผู้แทนรัฐบาลไทย ส่วนฝ่ายฝรั่งเศสก็ตั้งอนุญาโตตุลาการซึ่งผมก็จำชื่อไม่ได้ และก็ยังมิใช่อนุญาโตตุลาการชาติเป็นกลาง ที่จำได้ว่ามีคน

อเมริกัน 1 คน และชาติเปรู 1 คน ชื่อของคนชาติอื่นผมจำไม่ได้ จำได้แต่ฝ่ายไทย คณะอนุญาโตตุลาการดังกล่าวแล้ว ได้วินิจฉัยชี้ขาดให้รัฐบาลไทยคืนดินแดน 4 จังหวัดให้แก่ฝรั่งเศส อันเป็นเวลาภายหลังที่ผมออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีแล้วหลายเดือน ผมเห็นว่ารัฐบาลธำรงฯ ได้พยายามอย่างดีแล้วในการป้องกันรักษาผลประโยชน์ของชาติไทย หากแต่มีเหตุสุดวิสัยดังได้กล่าวมาแล้ว

"ฉ) ท่านกับคุณอนันต์คงสังเกตได้ว่า ประเทศที่เป็นฝ่ายอักษะหรือฝ่ายญี่ปุ่นนั้น ไม่อาจสมัครเข้าเป็นสมาชิกสหประชาชาติได้ จนกว่าจะได้ชำระสภาพการแพ้สงครามให้หมดสิ้นไป แต่สำหรับประเทศไทยนั้น ขบวนการเสรีไทยและรัฐบาลที่ผมเป็นนายกรัฐมนตรีกับรัฐบาลธำรงฯ ได้พยายามกระทำการเพื่อประโยชน์ของชาติไทยหลายอย่าง หลายประการ จึงเป็นเหตุให้สหประชาชาติรับประเทศไทยเข้าเป็นสมาชิกในปี พ.ศ. 2489 ทั้ง ๆ ที่อีกหลายประเทศซึ่งยื่นใบสมัครในปีนั้นหรือในปีต่อ ๆ มาต้องถูกปฏิเสธ ถูกยับยั้งไว้ ขอให้ท่านและคุณอนันต์ โปรดให้เป็นความชื่นชมว่าขบวนการเสรีไทยและรัฐบาลที่ผมเป็นนายกรัฐมนตรีกับรัฐบาลธำรงฯ ได้กระทำการเพื่อให้ชาติไทยเข้าสู่ความเป็นเอกราชสมบูรณ์"

ดังกล่าวนี้คือ เรื่องราวกรณีพิพาทอินโดจีน ซึ่งนายปรีดีฯ ได้คัดค้านมาแต่ต้น แต่รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามไม่เห็นด้วย และผลที่สุดก็เกิดความเสียหายแก่ประเทศชาติดังที่นายปรีดีฯ คาดการณ์ไว้ไม่ผิด แต่นับว่ายังโชคดีที่เพียงคืน 4 จังหวัดกลับคืนไป ทั้งนี้เพราะคุณูปการของขบวนการเสรีไทยได้ช่วยปกป้องเอาไว้

นายปรีดีฯ ได้พูดถึงการที่ท่านคืนบรรดาศักดิ์ *หลวงประดิษฐมนูธรรม* มาเป็นนายปรีดี พนมยงค์ ซึ่งท่านได้บรรยายไว้ในคำฟ้องนายรอง ตยามานนท์ ในคดีหมิ่นประมาทใส่ความมีความว่า ดังนี้

"ในปลายเดือนพฤศจิกายนนั้นเอง คือ ก่อนวันที่ญี่ปุ่นรุกรานประเทศไทยในวันที่ 8 ธันวาคม จอมพล ป. พิบูลสงครามได้เสนอที่ประชุมคณะรัฐมนตรีให้บัญญัติกฎหมายบอกเลิกบรรดาศักดิ์ไทยเดิม โดยสถาปนา *ฐานันดรเจ้าศักดิ์ดินา* (Lord ship) ตามแบบแผนฝรั่งขึ้นใหม่ คือ ดยุก มาควิส เคานท์ ไวสเคานท์ บารอน ฯลฯ โดยตั้งศัพท์เพื่อใช้สำหรับฐานันดรเจ้าศักดิ์ดินาใหม่ คือ สมเด็จเจ้าฟ้าฯ ท่านเจ้าฟ้าฯ เจ้าฟ้าฯ ท่านพญา พญา ฯลฯ ส่วนภรรยาของฐานันดรเจ้าศักดิ์ดินาใหม่นั้น ให้เติมคำว่า "หญิง" ไว้ข้างท้าย เช่น "สมเด็จเจ้าฟ้าฯหญิง" แต่หลวงวิจิตรวาทการเสนอให้

เรียกว่า “สมเด็จพระนริศ” ฐานันดรเจ้าศักดินานี้มีคำว่า “แห่ง” (of) ต่อท้ายด้วยชื่อแคว้นหรือบริเวณท้องที่ เช่น “สมเด็จพระเจ้าพญาแห่งแคว้นนั้น ๆ เจ้าพญาแห่งเมืองนั้น ๆ” ฯลฯ ทำนองฐานันดรเจ้าศักดินายุโรป เช่น “ดยุค ออฟ เบดฟอร์ด” ฯลฯ ฐานันดรเจ้าศักดินาใหม่นี้ให้แก่รัฐมนตรี และข้าราชการไทยตามลำดับตำแหน่งเครื่องราชอิสริยาภรณ์สายสะพาย เช่น จอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้รับพระราชทานสายสะพายนพรัตน์ ก็จะได้ดำรงฐานันดรเจ้าศักดินาเป็น “สมเด็จพระเจ้าพญาแห่ง...”

“ฐานันดรเจ้าศักดินาใหม่นั้นทายาทสืบสันตติวงศ์ได้เหมือนในยุโรปและในญี่ปุ่น อันเป็นวิธีซึ่งนักเรียนที่ศึกษาประวัติของนายพลนโปเลียน โบนาปาร์ต ทราบกันอยู่ว่า นายพลผู้นั้นได้ขยับขึ้นทีละก้าวทีละก้าว จากเป็นผู้บัญชาการกองทัพ แล้วเป็นกงสุลคนหนึ่ง ในคณะกงสุล 3 คน ที่มีอำนาจสิทธิ์ขาดปกครองประเทศฝรั่งเศส ครั้นแล้วนายพลนโปเลียน โบนาปาร์ต ก็เป็นกงสุลผู้เดียว “ตลอดกาล” ซึ่งมีสิทธิ์ตั้งทายาทสืบตำแหน่งได้

“รัฐมนตรีที่เป็นผู้ก่อการฯ จำนวนหนึ่ง รวมทั้งโจทก์ (นายปรีดีฯ) ด้วยนั้น ได้คัดค้านจอมพล ป. พิบูลสงครามว่าขัดต่ออุดมคติของคณะราษฎร อันเป็นเหตุให้จอมพล ป. พิบูลสงครามไม่พอใจ ท่านจึงเสนอให้ที่ประชุมเลือกเอาสองทาง คือ ทางหนึ่งตกลงตามแผนสถาปนาฐานันดรเจ้าศักดินาอย่างใหม่ ทางที่สองเวนคืนบรรดาศักดิ์เดิมทุกคน รัฐมนตรีส่วนมากจึงลงมติในทางเวนคืนบรรดาศักดิ์เดิมทุกคน เมื่อจอมพล ป. พิบูลสงครามแพ้เสียงข้างมากในที่ประชุมคณะรัฐมนตรีแล้ว ท่านจึงเสนอว่าเมื่อเวนคืนบรรดาศักดิ์เก่าแล้ว ผู้ใดจะใช้ชื่อและนามสกุลเดิมหรือจะเปลี่ยนนามสกุลตามชื่อบรรดาศักดิ์เดิมก็ได้ โจทก์ (นายปรีดีฯ) กับรัฐมนตรีส่วนหนึ่งกลับใช้ชื่อและนามสกุลเดิม แต่จอมพล ป. พิบูลสงครามเปลี่ยนนามสกุลเดิมของท่านมาใช้ตามราชทินนามว่า “พิบูลสงคราม” และรัฐมนตรีบางท่านก็ใช้ชื่อเดิม โดยเอาสกุลเดิมเป็นชื่อรองและใช้ราชทินนามเป็นนามสกุล ซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งชื่อและนามสกุลยาว ๆ แพร่หลายจนทุกวันนี้ โดยความซื่อสัตย์สุจริต โจทก์ (นายปรีดีฯ) จึงได้ให้ข้อสังเกตว่า พระราชบัญญัติขนานนามสกุล 2456 มาตรา 12 (2) มีความว่า “อย่าให้เป็นชื่อที่มุ่งหมายคล้ายคลึงกับราชทินนามอันเป็นตำแหน่งยศบรรดาศักดิ์” และตามมาตรา 12 (4) นั้นมีความว่า “อย่าให้เป็นชื่อซึ่งจะต้องเขียนเกินกว่า 10 อักขร” ข้อสังเกตของโจทก์ (นายปรีดีฯ) ที่ได้ให้แก่รัฐมนตรีที่จะเปลี่ยนชื่อและนามสกุลใหม่ ก็เพราะโจทก์ (นายปรีดีฯ) มีความบริสุทธิ์ใจที่จะให้นายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีไม่ปฏิบัติสิ่งที่เป็นโมฆกรรม”

ญี่ปุ่นบุกประเทศไทย

7 ธันวาคม 2484 ญี่ปุ่นโจมตีเพิร์ลฮาร์เบอร์ และประกาศสงครามกับสหรัฐอเมริกาและอังกฤษ

8 ธันวาคม 2484 ญี่ปุ่นบุกเข้าประเทศไทย คณะรัฐมนตรีเรียกประชุมด่วนฉุกเฉิน ณ สำนักงานคณะรัฐมนตรี (ตรงข้ามวังสวงกุหลาบ) เมื่อเวลาประมาณ 23.00 น. ของวันที่ 7 ธันวาคม ขณะนั้นจอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรีไปราชการต่างจังหวัด พล.อ. อุดล อุดลเดชจรัส รองนายกรัฐมนตรี จึงทำหน้าที่เป็นประธานในที่ประชุม พล.อ. อุดลฯ ได้แจ้งให้ที่ประชุมทราบ ว่า เอกอัครราชทูตญี่ปุ่นได้มาที่ทำเนียบนายกรัฐมนตรี (ตั้งอยู่ที่วังสวงกุหลาบ) ได้ยื่นบันทึกต่อรัฐบาลขอเดินทางผ่านประเทศไทย เพื่อไปโจมตีอังกฤษและอเมริกาแล้ว และเขาจะเข้าโจมตีพร้อม ๆ กันขออย่าให้ไทยขัดขวาง โดยเขารับรองจะไม่ทำลายอธิปไตยของไทย นอกจากขอผ่านท่ากรุงเทพฯ และบางเมืองที่จำเป็นในทางทหารเท่านั้น และเขาขอให้ตอบภายใน 02.30 น. ของวันที่ 8 ธันวาคม

แต่โดยที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรีไม่อยู่ ที่ประชุมคณะรัฐมนตรีฉุกเฉินจึงถ่วงเวลาให้คำตอบกับญี่ปุ่นออกไปเป็น 05.00 น. เพื่อติดต่อกับจอมพล ป. พิบูลสงครามและรอให้ท่านกลับมาถึงเสียก่อน แต่ทางญี่ปุ่นก็เร่งเร้าที่จะได้รับคำตอบอย่างรวดเร็วที่สุด ซึ่งทางฝ่ายไทยก็บอกความจำเป็นที่ยังให้คำตอบไม่ได้ จนกว่าจอมพล ป. พิบูลสงครามจะกลับมา ในระหว่างที่คณะรัฐมนตรีกำลังรอคอยการกลับมาของจอมพล ป. พิบูลสงครามได้รับรายงานว่าญี่ปุ่นได้ล่ำเลียงทหารขึ้นที่สงขลา ปัตตานี และต่อมาขึ้นที่นครศรีธรรมราช สุราษฎร์ธานี ชุมพร ประจวบคีรีขันธ์ และได้เกิดปะทะรบพุ่งกันขึ้นทุกจุดที่ญี่ปุ่นยกพลขึ้นบก จนกระทั่งเวลา 06.50 น. นายกรัฐมนตรีจอมพล ป. พิบูลสงคราม จึงได้มาถึงที่ประชุมคณะรัฐมนตรี และได้ร่วมพิจารณานบันทึกขอส่งทหารผ่านแดนของญี่ปุ่นอย่างเคร่งเครียด ซึ่งต่อมาญี่ปุ่นได้เสนอนอกเหนือจากขอเดินทางผ่านตามที่ได้เสนอนครั้งแรก คือ ขอให้ประเทศไทยเข้าร่วมเป็นพันธมิตรทางทหารกับญี่ปุ่นอย่างเต็มรูป คือ ร่วมรุกร่วมรบกับญี่ปุ่นเลยทีเดียว แต่ในที่สุดคณะรัฐมนตรีมีมติ

เพียงให้ญี่ปุ่นเดินทัพผ่านประเทศ และรัฐบาลก็ได้ออกคำสั่งให้นักรบไทยที่ต่อต้านญี่ปุ่นอยู่ตามจุดต่าง ๆ ที่ญี่ปุ่นยกพลเข้ามายุติการรบ ภายหลังที่นักรบไทยลูกหลานไทยได้สละชีวิตเพื่อปกป้องปิตุภูมิไปแล้วหลายร้อยศพ และหลังจากนั้นอีก 2-3 วัน ญี่ปุ่นก็ได้เจรจาขอกู้เงินจากรัฐบาลไทยจำนวนหนึ่ง นายทวี บุญยเกษตร ได้บันทึกเรื่องนี้ไว้ว่าดังนี้

"ระหว่างวันที่ 10-12 ธันวาคม คือ ภายหลังได้เซ็นสัญญายอมให้ทหารญี่ปุ่นผ่านประเทศไทยได้แล้ว รัฐบาลญี่ปุ่นก็ได้เริ่มเจรจาขอกู้เงินจากไทยเป็นงวดแรก เพื่อใช้จ่ายในกิจการของทหารญี่ปุ่น นายปรีดี พนมยงค์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังได้เสนอความเห็นต่อที่ประชุมคณะรัฐมนตรีว่า การที่จะให้รัฐบาลญี่ปุ่นกู้เงินไปเพื่อใช้จ่ายในกิจการทหารของเขานั้น เข้าใจว่าคงจะไม่กู้เพียงแต่จำนวนเท่านั้น แต่จะต้องขอมากอีกเรื่อย ๆ ไม่มีที่สิ้นสุดตามความจำเป็นในการทหารของเขา หากเราให้ก็ต้องพิมพ์ธนบัตรเพิ่มขึ้น ซึ่งจะทำให้มีธนบัตรหมุนเวียนในท้องตลาดมากขึ้นอย่างรวดเร็ว จะเป็นผลเสียทางเศรษฐกิจ คือ จะทำให้เกิดเงินเฟ้อ จึงเห็นควรให้ทหารญี่ปุ่นพิมพ์ธนบัตรของเขาขึ้นใช้เองในกองทัพของเขา เรียกว่า Invasion Notes จะดีกว่า ทั้งนี้เพื่อว่าเมื่อสงครามเสร็จสิ้นลงแล้ว เราจะได้ประกาศยกเลิกธนบัตรเหล่านี้ เมื่อเสร็จสงครามแล้วการเงินและการเศรษฐกิจของประเทศก็จะได้ไม่ถูกระทบกระเทือนและจะได้ไม่เกิดเงินเฟ้อ นายกรัฐมนตรีก็ได้กล่าวแย้งว่า การที่จะปฏิบัติตามความเห็นและตามข้อเสนอของรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังนั้น แม้จะเป็นการป้องกันมิให้เกิดเงินเฟ้อขึ้นได้ก็ตาม แต่ก็เท่ากับเป็นการแสดงว่าเราได้เสียเอกราชและอธิปไตยไปแล้ว จึงไม่เห็นด้วยรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังจึงแถลงค้านว่า "ก็การที่เรายอมให้ทหารญี่ปุ่นเข้ามาอยู่เต็มบ้านเต็มเมือง และทำอะไรได้ต่าง ๆ นั้น ไม่ได้แปลว่าเราได้เสียเอกราชและอธิปไตยแล้วดอกหรือ" ในเรื่องนี้ได้มีการถกเถียงกันอย่างรุนแรงระหว่างนายกรัฐมนตรีกับรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง แต่ในที่สุดนายกรัฐมนตรีก็ยังยืนยันในความเห็นที่จะให้กองทัพญี่ปุ่นยืมเงินบาท โดยพิมพ์ธนบัตรออกใช้เพิ่มเติมให้มากขึ้นตามความจำเป็น และต่อมาอีกไม่กี่วันก็ได้มีการปรับปรุงคณะรัฐมนตรีใหม่ ท่านปรีดี พนมยงค์ได้พ้นจากตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง และได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์"

ครั้งนี้ไม่ใช่เป็นครั้งแรกที่นายปรีดีฯ พยายามไม่ให้ความสะดวกทางเศรษฐกิจแก่ญี่ปุ่น เพราะก่อนหน้านี้ญี่ปุ่นจะโจมตีอ่าวเปอร์เซียไม่ได้วัน ญี่ปุ่นได้เจรจากับไทยขอเอาเงิน

yen มาแลกกับเงินบาทเพื่อซื้อข้าวสารไทย เพราะขณะนั้นญี่ปุ่นถูกอังกฤษและสหรัฐ
กักเงินตราต่างประเทศของญี่ปุ่นที่อยู่ในประเทศเหล่านั้น ญี่ปุ่นจึงไม่มีเงินตราต่าง
ประเทศจะมาแลกกับเงินบาทไทย นายปรีดี ซึ่งเป็นรัฐมนตรีคลังอยู่ในเวลานั้นไม่ยอม
รับเงินเยนญี่ปุ่น เพราะเห็นว่าเงินเยนไม่มั่นคง ท่านจึงขอให้เอาทองคำมาแลกกับเงิน
บาท ซึ่งทำความไม่พอใจให้กับญี่ปุ่น แต่ญี่ปุ่นก็จำยอมเพราะเข้าตาอับจน โดยตกลง
กันว่าทองคำส่วนหนึ่งให้ชนเอามากรุงเทพฯ อีกส่วนหนึ่งนั้นให้ฝากไว้ที่ธนาคารชาติ
ญี่ปุ่น แต่ภายหลังไม่กี่วันก็เกิดสงครามเอเซียบูรพา การขนทองคำมากรุงเทพฯ จึงชะงัก
ไป

ในกรณีที่คณะรัฐมนตรีไม่ยอมรับข้อเสนอของญี่ปุ่น ที่จะให้ทำสัญญาเป็น
พันธมิตรทางทหารกับญี่ปุ่น หากเพียงแต่ยอมให้ญี่ปุ่นเดินทัพผ่านนั้น รัฐมนตรีคน
สำคัญที่คัดค้านคนหนึ่ง ก็คือ นายปรีดี ซึ่งญี่ปุ่นรู้ดี ด้วยเหตุนี้ญี่ปุ่นจึงบีบบังคับให้
จอมพล ป. พิบูลสงคราม ปลดนายปรีดี ออกจากตำแหน่งรัฐมนตรี จอมพล ป.
พิบูลสงครามมีจดหมายไปถึงนายปรีดี ในภายหลัง ได้พูดถึงเรื่องนี้มีความตอนหนึ่งว่า
ดังนี้

“... ตอนญี่ปุ่นเข้ามามันจะเล่นงานอาจารย์ ถ้ามลวงอดุลฯ ดูได้ ผมไม่เคยได้
ติดต่อหรือขออำนาจญี่ปุ่นมาเล่นงานอาจารย์เลย ผมจึงเสนอให้อาจารย์เป็นผู้สำเร็จ...”

ดังนั้น เมื่อมีการปรับปรุงคณะรัฐมนตรี เมื่อ 16 ธันวาคม 2484 ภายหลังที่ญี่ปุ่น
บุกประเทศไทยแล้ว 8 วัน ในการปรับปรุงคณะรัฐมนตรีใหม่ครั้งนี้จึงไม่มีชื่อนายปรีดี
ร่วมอยู่ในคณะรัฐมนตรีด้วย แต่โดยที่นายปรีดีเป็นที่เคารพรักของประชาชน ญี่ปุ่น
และจอมพล ป. พิบูลสงครามไม่กล้าที่จะกำจัดนายปรีดี อย่างเด็ดขาด จึงได้เสนอให้
ท่านไปดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เพื่อให้พ้นออกจากวิถีการเมือง ที่
ไม่มีอำนาจหน้าที่จะมาขัดขวางการดำเนินการของญี่ปุ่นในประเทศไทย แต่ญี่ปุ่นและ
จอมพล ป. พิบูลสงครามก็คาดผิด เพราะตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์กลับเปิด
โอกาสให้ท่านจัดตั้งขบวนการเสรีไทยต่อต้านญี่ปุ่นได้อย่างปิดลับที่สุด

ผู้สำเร็จราชการและหัวหน้าขบวนการเสรีไทย

นายปรีดีฯ เข้าดำรงตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เมื่อวันที่ 16 ธันวาคม 2484 และหลังจากนั้นไม่กี่วัน คือ ในวันที่ 21 ธันวาคม 2484 รัฐบาลไทยก็ได้ทำสัญญาเป็นสหายร่วมศึกกับญี่ปุ่นอย่างเต็มที่ และต่อมาในวันที่ 25 มกราคม 2485 รัฐบาลไทยก็ได้ประกาศสงครามกับอังกฤษและสหรัฐอเมริกา เมื่อเวลา 12.00 น. จึงเป็นอันว่าไทยได้เข้าร่วมในสงครามโลกครั้งที่ 2 อย่างเต็มตัวนับแต่บัดนั้น

แต่อย่างไรก็ดี ในการประกาศสงคราม ตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญฉบับ 10 ธันวาคม 2475 มาตรา 54 บัญญัติไว้ว่า "พระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจในการประกาศสงคราม" แต่ในกรณีที่พระมหากษัตริย์ไม่ประทับอยู่ภายในประเทศ ผู้ที่จะลงนามในประกาศสงคราม ก็คือ คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

ขณะนั้นคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์มีด้วยกัน 3 ท่าน คือ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา พลเอกเจ้าพระยาพิชัยนาทรโยธิน และนายปรีดี พนมยงค์ และในการลงนามในเอกสารใดๆ ในพระปรมาภิไธยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแล้ว จะต้องลงนามทั้งคณะคือทั้ง 3 ท่าน จึงจะสมบูรณ์ถูกต้องตามกฎหมาย แต่ในการประกาศสงครามครั้งนั้น ปรากฏจากบันทึกของนายทวี บุณยเกตุ เลขาธิการคณะรัฐมนตรี ว่าดังนี้

"ในวันประกาศสงครามนั้น ตรงกับวันที่ 25 มกราคม 2485 และเป็นวันที่ประชุมคณะรัฐมนตรีเป็นพิเศษด้วย เมื่อได้ตกลงในเรื่องการประกาศในเวลา 12.00 น. ตรง พอเวลา 11.00 น. เศษ ได้มีเจ้าหน้าที่มารายงานนายกรัฐมนตรีว่า คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์มีอยู่ในกรุงเทพฯ เพียง 2 คนเท่านั้น คือ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา กับพลเอกเจ้าพระยาพิชัยนาทรโยธิน ส่วนผู้สำเร็จราชการอีกท่านหนึ่ง คือ ท่านปรีดี พนมยงค์ ไม่ได้อยู่ในพระนคร ทราบว่าไปต่างจังหวัด คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์จึงลงพระนามและลงนามเพียง 2 คนเท่านั้น จะขอให้ลงนามครบคณะทั้ง 3 คน เกรงว่าจะประกาศให้ทันเวลาเที่ยงวันของวันนี้ไม่ได้ แต่ประธานของคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ก็ได้มีคำสั่งว่าให้ประกาศชื่อนายปรีดีฯ ลงไปก็แล้วกัน แม้จะไม่ได้ลงนามก็ตาม ท่านจะรับผิดชอบเอง จึงเป็นอันว่าการประกาศ

สงครามในวันที่ 25 มกราคม 2485 นั้น ความจริงคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ได้ลงนามในประกาศเพียง 2 คนเท่านั้น แต่ได้อ่านประกาศเป็น 3 คนให้ครบคณะอันไม่ตรงต่อข้อเท็จจริง"

และจากการที่ผู้สำเร็จราชการไม่ได้ลงนามครบทั้งคณะ จึงทำให้การประกาศสงครามไม่ถูกต้องสมบูรณ์ตามกฎหมาย และไม่ต้องตามเจตนารมณ์ของคนไทยทั้งชาติ และประกอบกับการเคลื่อนไหวต่อต้านญี่ปุ่นของขบวนการเสรีไทยที่ร่วมมือกับฝ่ายสัมพันธมิตร จึงทำให้การประกาศสงครามของจอมพล ป. พิบูลสงครามกับอังกฤษและอเมริกาเป็นโมฆะ ดังจะได้กล่าวต่อไป

นายปรีดีฯ ได้พูดถึงการจัดตั้งขบวนการเสรีไทยไว้ตอนหนึ่ง ดังนี้

"เมื่อข้าพเจ้ากลับบ้าน (หลังจากการประชุมคณะรัฐมนตรี เมื่อคืนวันที่ 7 ต่อเช้าวันที่ 8 ธันวาคม 2484-ผู้เขียน) แล้วก็พบเพื่อนหลายคนที่มาคอยอยู่ อาทิ หลวงบรรณกรโกวิท (เป่า จักกะพาก) นายสงวน ตุลารักษ์ นายกำจัด พलगูร นายวิจิตร ลุลิตานนท์ นายเตียง ศิริขันธ์ นายถวิล อุดล ม.ล. กริ เดชาติวงศ์ (หลวงเดชาติวงศ์วรวัฒน์) ฯลฯ เพื่อนที่มาพบนั่นก็ได้ชี้แจงถึงความรู้สึกของตนและของราษฎรส่วนมาก ที่ได้ประสบเห็นภาพที่กองทหารญี่ปุ่นซึ่งเป็นทหารต่างด้าวได้เข้ามารุกรานประเทศไทย และการที่ราษฎรไทยได้หลั่งน้ำตานัน มีไข้เพราะความขลาดหรือกลัวตาย หากหลั่งน้ำตาเพราะ "เจ็บใจ" และ "แค้นใจ" ที่ว่า "เจ็บใจ" นั้นก็เพราะถูกต่างชาติรุกราน ที่ว่า "แค้นใจ" นั้นก็เพราะรัฐบาลไม่ทำตามที่ได้โฆษณาเรียกร้องทั้งทางหนังสือพิมพ์และวิทยุกระจายเสียง ให้ราษฎรเสียสละต่อสู้ผู้รุกราน คือ เมื่อสู้ทางอาวุธไม่ได้ก็ให้เผาอาคารบ้านเรือนยุ้งฉางให้หมด ให้เหลือแต่แผ่นดินเท่านั้นที่ศัตรูจะยึดเอาได้ ดังที่รัฐบาลได้ตั้งคำขวัญว่า "ให้ศัตรูยึดได้แต่ปฐพี" อีกทั้งโฆษณาของรัฐบาลโฆษณาให้ใช้อาวุธทุกชนิดที่พลเมืองมีอยู่ เช่น ปืน ดาบ หอก หลาว ฯลฯ รวมทั้งสัตว์และพืชที่มีพิษ เช่น งู ตะขาบ แมงป่อง ผักหมามุย ฯลฯ (ผู้ที่มิชีวิตอยู่ปัจจุบันนี้ซึ่งฟังวิทยุกระจายเสียงของรัฐบาลสมัยนั้นคงระลึกถึงได้) แต่เมื่อถึงคราวญี่ปุ่นรุกรานเข้ามาจริง ๆ ทหาร ตำรวจ และราษฎรที่ชายแดนก็ได้พร้อมกันเสียสละชีวิตต่อสู้ญี่ปุ่น แต่รัฐบาลก็ยอมญี่ปุ่นโดยไม่ทำตามที่ดินชกชนเรียกร้องให้ราษฎรต่อสู้

"เพื่อนที่ร่วมปรึกษาหารือขณะนั้นเห็นว่าราษฎรไม่อาจหวังพึ่งรัฐบาลว่าจะรักษาเอกราชและอธิปไตยของชาติไทยให้สมบูรณ์อยู่ได้ คือ จะต้องยอมตามคำเรียกร้องของญี่ปุ่นมากยิ่งขึ้น จนกระทั่งนำประเทศชาติเข้าผูกพันกับญี่ปุ่นอย่างเต็มตัว

“เมื่อได้ปรึกษาหารือกันพอสมควรแล้ว ผู้ที่มาประชุมวันนั้นได้ตกลงพลีชีพเพื่อชาติเพื่อกอบกู้เอกราชอธิปไตยสมบูรณ์ของชาติไทย เพื่อการนั้นจึงตกลงจัดตั้ง **องค์การต่อต้านญี่ปุ่น** ประกอบด้วยคนไทยที่รักชาติทุกชนชั้นวรรณะ ทั้งที่อยู่ในประเทศไทยและที่อยู่ในต่างประเทศ ที่ประชุมได้มอบภาระให้ข้าพเจ้าเป็นหัวหน้าคณะ และกำหนดแผนการปฏิบัติต่อไป”

จึงเป็นอันว่าขบวนการเสรีไทยได้อุบัติขึ้นในทันทีทันใดที่ญี่ปุ่นบุกประเทศไทยนั้นเอง ภารกิจที่สำคัญในการต่อสู้ญี่ปุ่นกู้ชาติบ้านเมืองครั้งนี้มีที่สำคัญหลักอยู่ 2 ประการ คือ

- 1) ต่อสู้ญี่ปุ่นผู้รุกรานด้วยกำลังอาวุธ ด้วยความร่วมมือกับสัมพันธมิตร
- 2) ปฏิบัติการทางการเมืองเพื่อให้สัมพันธมิตร รู้เจตนาภมณณ์แท้จริงของคนไทยว่าไม่เป็นศัตรูกับฝ่ายสัมพันธมิตร และรับรองความเป็นเอกราชและอธิปไตยของไทย เช่นเดียวกับก่อนวันที่ 8 ธันวาคม 2484 ✓

นายปรีดีฯ ได้ชี้แจงเหตุผลที่ขบวนการเสรีไทยต้องต่อสู้ทั้ง 2 ทาง คือ ต่อสู้กับญี่ปุ่นในทางการทหาร และทำความเข้าใจกับสัมพันธมิตรในด้านการเมืองนั้นว่า

“ถ้าต่อสู้ญี่ปุ่นทางอาวุธด้านเดียว โดยไม่ทำความเข้าใจกับสัมพันธมิตร ประเทศไทยก็จะถูกสัมพันธมิตรถือว่าเป็นศัตรูของเขา อันจะทำให้ประเทศไทยเป็นฝ่ายแพ้สงครามได้ แต่ถ้าจะใช้เพียงคำพูดเจรจากับสัมพันธมิตรด้านเดียว โดยไม่มีการปฏิบัติทางอาวุธต่อสู้ญี่ปุ่นภายในประเทศ สัมพันธมิตรก็คงไม่ยอมให้ฝ่ายไทยใช้เพียงคำพูดแก้ปัญหาที่ไทยเข้าพัวพันในสงครามนั้นได้”

ดังนั้น งานอันดับแรกก็คือ การจัดตั้งหน่วยกำลังติดอาวุธ ซึ่งได้จัดตั้งขึ้นในหลายจังหวัดที่มีกองทหารญี่ปุ่นหรือจังหวัดที่ใกล้เคียงกับที่กองทหารญี่ปุ่นตั้งอยู่ และต่อมาเมื่อติดต่อกับฝ่ายสัมพันธมิตรและเสรีไทยนอกประเทศได้แล้ว ทางฝ่ายสัมพันธมิตรก็ได้ส่งเสรีไทยนอกประเทศเข้ามาปฏิบัติการภายในประเทศ พร้อมทั้งส่งอาวุธมาให้ และได้ส่งคนของเขาเข้ามาฝึกหัดอาวุธให้ด้วย และรวมทั้งรับเอานักศึกษาจากธรรมศาสตร์-จุฬา และจากสรวัดรทหาร จำนวนหนึ่งออกไปฝึกอาวุธ และฝึกการรบแบบกองโจรนอกประเทศ การเคลื่อนไหวทั้งหมดนี้เป็นไปอย่างลับที่สุด กำลังพลของขบวนการเสรีไทย ได้ขยายตัวเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ จากร้อยเป็นพัน จากพันเป็นหมื่นในเวลาต่อมา

ลัทธิรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม

นายปรีดี เป็นผู้มืบทบาทอันสำคัญในการผลักดันให้นายควง อภัยวงศ์ ขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรีครั้งแรก เมื่อ 1 สิงหาคม 2487 แทนจอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งลาออกจากตำแหน่งเมื่อ 24 กรกฎาคม 2487 เนื่องจากพ่ายแพ้มติที่ประชุมสภาผู้แทนราษฎร ที่ไม่อนุมัติร่างพระราชบัญญัติพระราชกำหนดระเบียบราชการบริหารนครเพชรบูรณ์ พุทธศักราช 2487 และร่างพระราชบัญญัติอนุมัติพระราชกำหนดจัดสร้างพุทธนิรมณฑล พุทธศักราช 2487

ความจริงการลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีของจอมพล ป. พิบูลสงครามครั้งนี้ คิดกันว่าเป็นการลาออกพอเป็นพิธีเท่านั้น และจอมพล ป. พิบูลสงครามเองก็คิดเช่นนั้น เพราะเชื่อว่าอย่างไรเสียสภาผู้แทนราษฎรก็ต้องมีมติให้จอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้เป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้งหนึ่ง จอมพล ป. พิบูลสงครามคิดว่าในฐานะที่ดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารสูงสุด ก็คงจะข่มสภาให้เกรงกลัวได้ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งประธานผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา ทรงสนับสนุนจอมพล ป. พิบูลสงครามอย่างเต็มที่ และถ้าปล่อยให้เหตุการณ์มันเป็นไปเองก็คงจะเป็นไปดังที่จอมพล ป. พิบูลสงครามคาดคิดไว้

แต่เหตุการณ์ที่เป็นจริงกลับตรงกันข้าม ทั้งนี้เพราะในการคว่ำจอมพล ป. พิบูลสงครามนั้น ได้มีการเตรียมการกันมาก่อนแล้ว โดยการวางแผนของนายปรีดี ทั้งนี้เพื่อความสำเร็จของขบวนการเสรีไทยในการกอบกู้เอกราชของชาติกลับคืนมา

หลวงคหกรรมบดี ได้เขียนไว้ในหนังสือ "เรื่องราว พ.ต. ควง อภัยวงศ์" เกี่ยวกับแผนการโค่นจอมพล ป. พิบูลสงคราม ว่าดังนี้

"นายเอส โคตานี รองผู้จัดการบริษัทมิตรชยุบุนันโกษา กรุงเทพฯ ได้มาพบญาติของนายควง อภัยวงศ์คนหนึ่ง แจ้งว่าพวกญี่ปุ่นอยากจะขอพบนายควงฯ เพื่อขอทราบข้อความบางอย่างจะขัดข้องหรือไม่ เมื่อญาตินำความไปบอกนายควงฯ ก็ตอบไม่ขัดข้อง และได้มีการพบปะกับพวกญี่ปุ่นหลายนาย ในการนี้ทางฝ่ายญี่ปุ่นมีความมุ่ง

หมายที่จะทำความรู้จักกับนายควงฯ ให้ดีขึ้น เพราะคงจะทราบระแคะระคายมาว่า ได้มีการพยายามเปลี่ยนตัวนายกรัฐมนตรีจากจอมพล ป. พิบูลสงคราม"

นายปรีดีฯ ได้พูดถึงการโค่นรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในครั้งนั้นไว้ในคำให้การต่อศาลอาชญากรรมสงคราม ในกรณีที่ท่านถูกอ้างเป็นพยานจำเลย คดีที่พระสารสาสน์พลขันธ์ ตกเป็นจำเลยในคดีอาชญากรรมสงคราม

ต่อคำถามของทนายจำเลยว่า การที่จะต่อต้านญี่ปุ่นนั้น ได้มีแผนการที่จะเอาจอมพลออกจากนายกรัฐมนตรีด้วยหรือไม่

นายปรีดีฯ พยานจำเลยตอบว่า

"นั่นเป็นแผนการอันหนึ่งตามที่ได้ให้การไว้แล้วว่า การที่จะต่อต้านได้สำเร็จนั้น ก็จำเป็นจะต้องมีรัฐบาลที่สามารถจะเป็นกำบัง เพื่อให้การต่อต้านนั้นสำเร็จโดยเรียบร้อย และก็เป็นที่ยู้งันดีแล้วว่า ประชาชนไม่พอใจถ้าหากจอมพลยังอยู่"

ต่อคำถามของทนายจำเลยที่ว่า ในการเตรียมการเพื่อต่อต้านนั้น นายปรีดีฯ ได้จัดการอย่างไรในด้านสภาฯ

นายปรีดีฯ พยานจำเลยตอบว่า

"ในด้านทางสภาฯ นี้ ก็ได้พิจารณาหารือวิธีอยู่หลายอย่าง เพราะการที่จะให้รัฐบาลออกนั้นก็มิอยู่ทางเดียว คือ ออกโดยมติไม่ไว้วางใจของสภาฯ จะเป็นมติไม่ไว้วางใจทางตรงหรือทางอ้อมก็ได้ แต่ที่จะทำเช่นนี้ได้ก็โดยต้องอาศัย (1) ผู้ที่เป็นประธานสภาฯ (2) กำลังใจของสมาชิกที่จะกล้าคัดค้านในสิ่งที่ตนเองเห็นว่าไม่ถูก ในการนี้ข้าพเจ้าได้ติดต่อกับนายทองเปลว ชลภูมิ ซึ่งในเวลานั้นเป็นเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร ให้พยายามชี้แจงต่อสมาชิกให้เกิดกำลังใจปฏิบัติหน้าที่ของตนในทางที่ถูกอย่างหนึ่ง และอีกอย่างหนึ่ง ผู้ที่เป็นประธานสภาผู้แทนราษฎรนั้น ก็ใครจะให้บุคคลซึ่งร่วมอยู่ในคณะต่อต้านนี้ เพื่อจะได้ปฏิบัติการให้ถูกต้องตรงกันได้ในครั้งนั้นจึงได้มีเรื่องตามที่ทราบกันอยู่แล้ว คือ สภาฯ ได้ลงมติให้นายทวี บุณยเกตุ เป็นประธานสภาผู้แทนราษฎร แล้วต่อมาภายหลังก็มีเรื่องนายทองเปลวฯ ถูกจับไปคุมขังอีกด้วย เพราะมีบุคคลบางคนนำความไปไขต่อผู้ที่มีอำนาจในเวลานั้นว่า นายทองเปลวฯ เป็นตัวการทางฝ่ายสมาชิกสภาฯ"

ต่อคำถามของทนายจำเลยว่า ในด้านตำรวจอยู่ในแผนการที่พยานติดต่อกับหรือไม่

นายปรีดีฯ พยานได้ตอบว่า

“สำหรับด้านตำรวจนั้น คือ อย่างนี้ แต่อยากจะให้ทราบเสียก่อนว่า ในครั้งก่อน ๆ ได้มีตำรวจติดตามสมาชิกสภา อยู่เสมอ ซึ่งเป็นการทำให้สมาชิกสภาฯ ไม่มีกำลังใจในการคัดค้านหรือทำอะไรต่าง ๆ ดังที่ได้เห็นกันชัดอยู่แล้ว จึงได้มานึกว่า เราทำอย่างไรจึงจะให้สมาชิกสภาฯ มีกำลังใจ ได้เห็นว่าไม่มีวิธีอื่นนอกจากจะทำความเข้าใกล้กับอธิบดีกรมตำรวจ ของดอย่าให้ตำรวจสะกดรอยสมาชิกสภาฯ เลย และขอให้บำเพ็ญตนเป็นกลางให้แก่ประโยชน์ของชาติเป็นส่วนรวม ในการนั้นให้คุณดิเรกฯ ไปปรับความเข้าใจกับหลวงอดุลฯ หลายครั้ง แต่ผลสุดท้ายก็ตกลง สมาชิกสภาฯ จึงได้กล้าคัดค้านพระราชบัญญัติเกี่ยวกับจังหวัดเพชรบูรณ์และพุทธบุรีมณฑล และได้มีคนกล้าเสนอลงมติไม่ไว้วางใจคณะรัฐบาล เพราะไม่มีตำรวจคอยตามหลังเหมือนแต่ก่อน อันเป็นผลให้ท่านจอมพล ป. พิบูลสงครามแพ้ในครั้งนั้น”

ดังนี้ จะเห็นได้ว่าการที่สภาผู้แทนราษฎรมีมติไม่อนุมัติกฎหมายที่รัฐบาลเสนอเข้าไปนั้น ไม่ใช่เป็นไปอย่างเหตุนิ่งเฉย แต่เป็นไปตามแผนการ ซึ่งพอตีมาบรรลุเอาตอนพระราชบัญญัติดังกล่าว

เมื่อข้อเท็จจริงเป็นเช่นนี้ ความหวังของจอมพล ป. พิบูลสงครามที่คิดว่าสภาฯ จะเกรงกลัวตำแหน่งผู้บัญชาการทหารสูงสุดของตนก็ผิดหวัง เพราะนายปรีดีฯ ผู้วางแผนได้กำหนดตัวนายกรัฐมนตรีที่มีบาร์มีเหนือกว่าจอมพล ป. พิบูลสงครามไว้แล้ว ท่านผู้นี้ คือ พล.อ. พจน์ พหลโยธินหรือพระยาพหลพลพยุหเสนา แต่พอเอาเข้าจริง ๆ เกิดเหตุขัดข้อง เพราะพระยาพหลฯ มีเหตุผลส่วนตัวที่จะไม่ขอรับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี เมื่อเป็นเช่นนี้ นายปรีดีฯ จึงพิจารณาเลือกเอานายควง อภัยวงศ์ ขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรีแทน ส่วนพระยาพหลฯ นั้น แม้ท่านจะไม่ยอมรับเป็นนายกรัฐมนตรี แต่ท่านก็ยอมให้ชื่อของท่านปรากฏอยู่ในคณะรัฐมนตรี ในฐานะรัฐมนตรีลอย เป็นการข่มจอมพล ป. พิบูลสงครามไปในตัว นายปรีดีฯ จึงแจ้งให้ผู้นำเสียงข้างมากในสภาเสนอชื่อนายควง อภัยวงศ์ขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรี (ขณะนั้นนายควงฯ ดำรงตำแหน่งเป็นรองประธานสภาฯ) นายควงฯ เองได้เล่าเรื่องการขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรีครั้งแรกของท่านไว้ในปาฐกถาเรื่อง “ชีวิตของข้าพเจ้า” ว่าดังนี้

“มันเป็นการบังเอิญที่ผมป่วยเป็นทอนซิลอักเสบ ไม่ได้ไปร่วมประชุมสภาในการหาเสียงเลือกตั้งนายกรัฐมนตรีครั้งที่ 2 ผมให้หมอฉีดยาแล้วก็ต้องนอนชมเพราะพิษไข้ หลวงประดิษฐฯ ก็ได้โทรศัพท์มาจากทำเนียบทำข้าง บอกว่าคงฯ มาที่น้อยเถอะ ผมถามว่ามีเรื่องอะไร สำคัญไหมกำลังไม่สบายไม่อยากออกจากบ้าน หลวงประดิษฐ์ฯ ก็ว่าสำคัญซี ลือมาหน่อยเถอะ ผมก็ต้องไป พอไปถึงบันไดตึกทำเนียบทำข้าง หลวงประดิษฐ์ฯ ก็คาดผ้าयीโปลงมารับ ซึ่งเป็นการแต่งกายอยู่กับบ้านที่โปรดปราน แล้วก็บอกว่าสภาฯ เขาเลือกเป็นนายกแล้ว ลือต้องรับนะ ผมรู้สึกงงงไปหมด เพราะไม่ทราบว่าเขาเดินแต่้มค้อย่างไร ตำแหน่งนั้นมันจึงมาตกที่ผม หลวงประดิษฐ์ฯ ก็สำหรับว่า คงฯ ถ้าลือไม่รับละก็ตายแน่ทีเดียว เมืองไทยก็จะแะด้วย”

เป็นอันว่า นายควง อภัยวงศ์ ยอมรับเป็นนายกรัฐมนตรีตามแผนการของนายปรีดี และนายปรีดี ในฐานะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์แต่เพียงคนเดียว เป็นผู้ลงนามตั้งนายควงฯ เป็นนายกรัฐมนตรี เพราะพระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา ซึ่งเป็นประธานผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ไม่กล้าลงพระนามแต่งตั้งให้นายควงฯ เป็นนายกรัฐมนตรี เพราะกลัวและเกรงใจจอมพล ป. พิบูลสงคราม จึงได้ขอลาออกจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เสียก่อน คงเหลือนายปรีดีฯ เป็นผู้สำเร็จราชการแต่เพียงผู้เดียวตามประกาศประธานสภาผู้แทนราษฎร เมื่อ 1 สิงหาคม 2487

นายควง อภัยวงศ์ ได้พูดถึงประเด็นนี้ไว้ในปาฐกถาเรื่อง “ชีวิตของข้าพเจ้า” อีกตอนหนึ่ง ว่าดังนี้

“ขณะนั้นก็เกิดข่าวเขย่าขวัญเกี่ยวกับท่าทีของหลวงพิบูลสงครามว่า ทหารลพบุรีจะยกมายึดพระนครบ้าง พวกทหารสนับสนุนหลวงพิบูลสงครามบ้าง ล้วนแต่เป็นข่าวบั่นทอนกำลังใจของผู้ที่ไม่ใช่ฝ่ายหลวงพิบูลสงครามทั้งสิ้น ผมได้เข้าเฝ้าพระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา ประธานผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ตามธรรมเนียม ท่านรับสั่งถามว่า ถ้าพวกหลวงพิบูลสงครามยกทัพมาตีจะอย่างไร ผมก็ทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าต้องต่อสู้เด็ดขาดคราวนี้ เพราะเป็นหน้าที่ของข้าพระพุทธเจ้า ท่านซักอีกว่า ถ้าสู้ไม่ได้จะอย่างไร ผมก็ทูลว่า ถ้าสู้ไม่ได้ก็ต้องโกยนะซี พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภาทรงแสดงความหนักพระทัยและทรงให้ผมถอนตัวเสีย เพราะท่านไม่กล้าจะลงพระนามแต่งตั้งให้ผมเป็นนายกรัฐมนตรี ถึงกับรับสั่งว่า ถ้าผมไม่ถอนตัวท่านก็จะขอลาออกจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ แต่ผมจะเปลี่ยนใจเป็นอย่างอื่นไม่ได้ เพราะเมื่อได้ตัดสินใจมาแล้วก็ต้องทำไปจนถึงที่สุด จึงทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้า

ไม่ถอน และนี่เองเป็นเหตุให้พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภาขึ้นไอลาออกจากตำแหน่ง แล้วหลวงประดิษฐา ก็ลงนามแต่งตั้งผมเป็นนายกรัฐมนตรีทันที"

เกี่ยวกับการแต่งตั้งนายควงฯ เป็นนายกรัฐมนตรีครั้งนั้น นายปรีดีฯ ได้เล่าไว้ในหนังสือ "บางเรื่องเกี่ยวกับพระบรมวงศานุวงศ์ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2" มีความบางตอน ว่าดังนี้

"ครั้นแล้วผู้แทนราษฎรส่วนที่เข้าร่วมขบวนการเสรีไทยแล้ว ได้มาปรึกษาข้าพเจ้าว่าสมควรเป็นผู้ใด (เป็นนายกรัฐมนตรี-สุพจน์) ที่จะให้ความสะดวกแก่ขบวนการเสรีไทย ส่วนมากเห็นว่านายทวี บุญยเกตุ มีลักษณะสมควรเป็นนายกรัฐมนตรี เช่นเดียวกับที่ผู้แทนราษฎรได้เคยลงมติให้นายทวีฯ เป็นประธานสภาฯ มาก่อนแล้ว แต่ถูกจอมพล ป. พิบูลสงครามขัดขวาง นายทวีฯ เป็นคนซื่อตรงและสามารถ และมีอาวุโสในคณะราษฎร เพราะเป็นผู้เข้าร่วมคณะราษฎรตั้งแต่ พ.ศ. 2470 ขณะยังศึกษาอยู่ในปารีส (นายควงฯ นั้น เพิ่งเข้าร่วมในคณะราษฎรก่อนวันที่ 24 มิถุนายน 2475 ไม่กี่เดือน-สุพจน์) แต่นายทวีฯ เป็นคนพูดตรงไปตรงมา จึงเป็นการยากที่นายทวีฯ จะตีหน้ากับฝ่ายญี่ปุ่นได้ ฉะนั้นจึงเห็นกันว่าให้ลองทาบถามนายควงฯ ดูว่าจะรับเป็นนายกเพื่อตีหน้ากับญี่ปุ่นได้หรือไม่ ส่วนการทำงานของรัฐบาลนั้นมอบให้นายทวีฯ เป็นผู้สั่งราชการสำนักนายกรัฐมนตรี ข้าพเจ้าจึงเชิญนายควงฯ มาพบบถามความสมัครใจ นายควงฯ ยอมตกลงในเงื่อนไขนั้น ครั้นแล้วผู้แทนส่วนมากได้ลงมติลับเป็นการภายในเสนอให้ประธานสภาฯ นำเรื่องไปเสนอคณะผู้สำเร็จราชการให้ตั้งนายควงฯ เป็นนายกรัฐมนตรี พระองค์เจ้าอาทิตย์ฯ ทรงเกรงไม่ยอมตั้ง โดยขอคุณโยบายนและรัฐมนตรีที่นายควงฯ จะเชิญเข้าร่วมรัฐบาล นายควงฯ พูลว่า ขอให้คณะผู้สำเร็จราชการตั้งนายควงฯ เป็นนายกฯ ก่อน แล้วจึงจะเสนอรัฐมนตรีในรัฐบาลใหม่ ฝ่ายข้าพเจ้าก็ยืนยันให้ตั้งนายควงฯ เป็นนายกฯ ก่อน เรื่องไม่ลงรอยกันอยู่หลายวัน

"ฝ่ายพระองค์เจ้าอาทิตย์ฯ ยังทรงยืนกรานไม่ยอมทรงลงพระนามตั้งนายควงฯ เป็นนายกรัฐมนตรี แต่ในที่สุดพระองค์ได้ทรงขอลาออกจากตำแหน่งประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ โดยเข้าพระทัยว่านายควงฯ จะไปได้ไม่ตลอดรอดฝั่ง ไม่เข้าจอมพล ป. พิบูลสงครามก็จะกลับมาเป็นนายกรัฐมนตรีอีก ซึ่งข้าพเจ้าจะต้องออกไปโดยพระองค์จะทรงกลับมาเป็นผู้สำเร็จราชการอีก

“สภาผู้แทนราษฎรจึงลงมติเป็นเอกฉันท์ เมื่อวันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2487 ตั้งให้ข้าพเจ้าเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์แต่ผู้เดียว

“ในวันนั้นเอง ข้าพเจ้าได้ลงนามประกาศพระบรมราชโองการในพระปรมาภิไธย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ตั้งพันตรีควง อภัยวงศ์ เป็นนายกรัฐมนตรี โดยมีประธานสภาผู้แทนราษฎรเป็นผู้ลงนามรับสนองพระบรมราชโองการ ตามระเบียบ

“นายควง อภัยวงศ์ ได้จัดตั้งคณะรัฐมนตรี โดยมีรัฐมนตรีหลายนาย และโดยเฉพาะได้มีนายทวี บุณยเกตุ เข้าร่วมด้วย ตามที่นายควงฯ ได้ตกลงกับข้าพเจ้าไว้ คือ นอกจากนายทวี เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการแล้ว ก็เป็นรัฐมนตรีสั่งราชการในสำนักนายกรัฐมนตรีด้วย โดยมีหน้าที่ดำเนินงานของคณะรัฐมนตรีอยู่เบื้องหลังนายควงฯ กิจการอันใดเกี่ยวกับขบวนการเสรีไทย ซึ่งนายทวี เป็นผู้บัญชาการพลพรรคในประเทศไทยนั้น ถ้าจะต้องเกี่ยวข้องกับรัฐบาลอย่างใดแล้ว นายควงฯ ก็อนุญาตตามที่ตกลงกันไว้ก่อน ว่าให้นายทวี ปรึกษาตกลงกับข้าพเจ้าโดยตรง โดยนายควงฯ ไม่ขอรับรู้ด้วย นอกจากจะต้องทำเป็นกฎหมายหรือแถลงต่อสภาผู้แทนราษฎร ดังนั้นมีหลายเรื่องที่นายทวี ได้ปรึกษาข้าพเจ้าจัดทำขึ้นก่อนแล้ว จึงแจ้งให้นายควงฯ รับผิดชอบต่อปฏิบัติการ...”

โดยที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม ดำรงตำแหน่งเป็นผู้บัญชาการทหารสูงสุดและผู้บัญชาการทหารบก และแม่ทัพบก ดังนั้น ถึงแม้ว่าจะลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีไปแล้วด้วยความไม่สมัครใจ จึงสร้างความหวั่นไหวให้รัฐบาลใหม่ในการบริหารประเทศเป็นอย่างยิ่ง และเป็นอุปสรรคต่อการเคลื่อนไหวของขบวนการเสรีไทย นายบริติช จึงจำเป็นต้องลิดรอนอำนาจของจอมพล ป. พิบูลสงคราม จนถึงที่สุด เพื่อเสถียรภาพของรัฐบาลและเพื่องานกอบกู้ชาติของเสรีไทย

แผนขั้นแรกก็คือ ประกาศพระบรมราชโองการยกย่องจอมพล ป. พิบูลสงคราม ขึ้นเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน แผนขั้นที่ 2 ที่ติดตามมา คือ มีพระบรมราชโองการให้ยุบเลิกตำแหน่งผู้บัญชาการทหารสูงสุดและรองผู้บัญชาการทหารสูงสุด และพร้อมกันนั้นก็ตั้งตำแหน่งแม่ทัพใหญ่และรองแม่ทัพใหญ่ขึ้นมาแทน ในพระบรมราชโองการฉบับเดียวกันนั้น ได้แต่งตั้งให้พลเอกพจน์ พหลโยธิน ดำรงตำแหน่งแม่ทัพใหญ่ และให้พลโทชิต มั่นศิลป์ (สินาด โยธารักษ์) เป็นรองแม่ทัพใหญ่

จึงเป็นอันว่าจอมพล ป. พิบูลสงคราม หลุดจากตำแหน่งผู้บัญชาการทหารสูงสุด โดยการยุบเลิกตำแหน่ง อันเป็นการปลดที่นิมนวล แต่ถึงกระนั้นจอมพล ป. พิบูลสงคราม ยังกุมอำนาจที่สำคัญอยู่อีก 2 ตำแหน่ง คือ ตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบกและแม่ทัพบก และตำแหน่งนี้ไม่อาจจะยุบเลิกได้ จึงจำเป็นต้องมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้จอมพล ป. พิบูลสงครามพ้นจากตำแหน่งทั้งสอง และแต่งตั้งให้พลเอกพจน์ พลโยธินหรือพระยาพหลฯ เข้าสวมตำแหน่งทั้งสองแทน เสถียรภาพของรัฐบาลนายควงฯ ภายใต้อำนาจของนายปรีดีฯ จึงเป็นไปด้วยความมั่นคงและราบรื่น ซึ่งนั่นก็หมายถึงการเติบโตเข้มแข็งของขบวนการเสรีไทย และการยอมรับนับถือของสัมพันธมิตรต่อขบวนการเสรีไทยและต่อเอกราชของชาติไทย

ต่อมาในวันที่ 21 พฤษภาคม ค.ศ. 1945 ²⁴⁸⁹ นายปรีดีฯ ในนามของ Ruth หัวหน้าขบวนการเสรีไทย ได้โทรเลขลับถึงกระทรวงการต่างประเทศสหรัฐอเมริกา และถึงผู้บัญชาการทหารสูงสุดสัมพันธมิตรภาคพื้นเอเชียอาคเนย์ มีความตรงกัน แสดงความ

รูปที่ 11 ท่านปรีดี พนมยงค์ ในฐานะหัวหน้าใหญ่ของขบวนการเสรีไทย กำลังตรวจแถวสวนสนามของกองกำลังเสรีไทย เมื่อ 25 กันยายน 2488

ปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะเปิดฉากทำสงครามขับไล่ญี่ปุ่นโดยเปิดเผย ทั้งนี้เพราะพลพรรคของเสรีไทยได้รับความช่วยเหลือทางอาวุธยุทโธปกรณ์จากฝ่ายสัมพันธมิตรอย่างเพียงพอ และในขณะเดียวกันฝ่ายญี่ปุ่นอาจเกิดความระแวงสงสัยขึ้นว่า ในประเทศไทยได้มีการจัดตั้งขบวนการต่อต้านญี่ปุ่น¹ กองบัญชาการเสรีไทยเกรงว่าญี่ปุ่นอาจลงมือโจมตีก่อน จึงโทรเลขแจ้งให้สัมพันธมิตรทราบเพื่อขออนุมัติเปิดฉากการรบญี่ปุ่น โทรเลขของ Ruth ดังกล่าว ได้ปรากฏอยู่ในหนังสือ Foreign Relation of the United States ค.ศ. 1945 เล่ม 6 เลขที่ 740.0011 pw/5-2948 ว่าดังนี้

“ขบวนการต่อต้านของไทยในการดำเนินกิจกรรมทั้งหลายนั้น ได้ปฏิบัติตามคำแนะนำของผู้แทนอเมริกันเสมอมา ที่มีให้ปฏิบัติการใด ๆ ในการต่อสู้ศัตรูเหล่านั้นก่อนถึงเวลาอันควร แต่ในขณะนี้ข้าพเจ้าเชื่อว่ากำลังใจรบของญี่ปุ่นจะลดน้อยลงไป ถ้าขบวนการต่อต้านไม่คงอยู่ภายในฉากบังอีกต่อไป ญี่ปุ่นจะถูกบีบให้ยอมจำนนโดยไม่มีเงื่อนไขต่อสัมพันธมิตรเร็วขึ้น เพราะความสลายของสิ่งที่เรียกว่า วงไพบูลย์ร่วมกัน อย่างไรก็ตาม เราได้ถือตามคำแนะนำว่าขบวนการต่อต้านจะต้องพยายามขัดขวางความช่วยเหลือที่ญี่ปุ่นจะได้จากประเทศไทย เราได้ดำเนินแนวทางนี้อย่างใกล้ชิดที่สุดเท่าที่เป็นได้ แต่ท่านย่อมเห็นได้ว่าญี่ปุ่นได้มีความสงสัย (ขบวนการต่อต้าน) มากยิ่งขึ้นตลอดมา เมื่อไม่นานมานี้รัฐบาลไทย (รัฐบาลควงฯ) ไม่ยอมตามคำขอของญี่ปุ่น ที่ขอเครดิตเพิ่มเติมอีก 100 ล้านบาท ข้าพเจ้าได้รับแจ้งจากรัฐบาลปัจจุบันว่าจะไม่อยู่ในตำแหน่งต่อไป ถ้าญี่ปุ่นยืนยันเช่นนั้น รัฐบาลใหม่ก็จะตั้งขึ้นและจะปฏิบัติการต่อสู้ญี่ปุ่นโดยประการแรกประกาศโมฆกรรมซึ่งหนี้สินและข้อตกลงที่ระบบพิบูลฯ กับญี่ปุ่นได้ทำกันไว้ รวมทั้งสนธิสัญญาที่ผนวก 4 รัฐมาลายาและรัฐไทยใหญ่ไว้กับประเทศไทย อีกทั้งการประกาศสงครามต่ออังกฤษและอเมริกา พื้นฐานแห่งความสัมพันธ์ระหว่าง 2 ชาตินี้กับประเทศไทยจะสถาปนาขึ้น ดังที่เป็นอยู่ก่อนเพิร์ลฮาร์เบอร์ (ก่อนญี่ปุ่นรุกราน) ก่อนที่จะดำเนินแผนการนี้ ข้าพเจ้าปรารถนาแจ้งให้ท่านทราบถึงสถานการณ์ที่ดำเนินอยู่ แม้ว่าข้าพเจ้าตระหนักว่าสหรัฐอเมริกาไม่เจตนาที่เกี่ยวข้องกับเอกราชของประเทศไทย และมีความนับถือประชาชนไทยอย่างสุดซึ้ง ข้าพเจ้าเชื่อว่าในวันที่เราลงมือปฏิบัติการนั้น สหรัฐอเมริกาจะประกาศเคารพความเป็นเอกราชของประเทศไทย และถือว่าประเทศไทยเป็นสมาชิกหนึ่งของสหประชาชาติ และไม่ถือว่าประเทศไทยเป็นศัตรู ทั้งนี้จะเป็นการส่งเสริมกำลังใจอย่างใหญ่หลวงต่อมวลราษฎรไทย ซึ่งเตรียมพร้อมแล้วในการเสียสละใด ๆ ข้าพเจ้าได้แจ้งเรื่องทั้งหมดนี้ไปยังผู้บัญชาการสูงสุดแห่งสัมพันธมิตรภาคพื้นเอเชียอาคเนย์ (ลอร์ดหลุยส์ เม้าท์แบทเตน) ด้วยแล้ว”

ต่อมาในวันที่ 28 พฤษภาคม 1945 กระทรวงการต่างประเทศสหรัฐอเมริกาได้มี
 สารตอบ Ruth มีความว่า ดังนี้

“ขอบคุณอย่างสุดซึ้งต่อสารของท่านถึง ร.ม.ต. การต่างประเทศ เราเข้าใจความ
 ปรารถนาของท่านที่จะให้ประเทศไทยต่อสู้ศัตรูทางปฏิบัติการโดยเร็วที่สุดที่จะเป็นไปได้
 เราเชื่อว่าอย่างไรก็ตาม ท่านย่อมตระหนักว่า การต่อสู้ศัตรูร่วมกันของเรานั้น ต้อง
 สมานกับยุทธศาสตร์ทั้งปวงในการต่อสู้ญี่ปุ่น และไม่เป็นผลดีถ้าไทยทำลำหนัาก่อน
 เวลาอันสมควร และก่อนที่จะมีเหตุผลประกันว่าจะได้ชัยชนะ ถ้าลงมือปฏิบัติการอย่าง
 เปิดเผยที่มีได้อยู่ในแผนยุทธศาสตร์ของผู้บัญชาการทหารสูงสุดสัมพันธมิตรภาคพื้น
 เอเชียอาคเนย์ ฉะนั้นเราหวังว่าท่านจะใช้ความพยายามต่อไปที่จะป้องกันมิให้ขบวนการ
 ต่อต้านหรือการปฏิบัติเกิดขึ้น โดยการกระทำลำหนัาก่อนถึงเวลาอันควร อันเป็น
 การเร่งให้ญี่ปุ่นบริษัทรัฐบาลไทย (รัฐบาลควงฯ) เราเชื่อมั่นว่าท่านจะแจ้งให้เราและ
 บริติชราชบริบูรณ์ ถ้าการขยายตัว (ของสถานการณ์) จะเกิดขึ้นได้โดยไม่ช้าโดยฝืนต่อ
 ความพยายามของท่าน

“ความปรารถนาจริงใจของท่านและมวลราษฎรไทย ในการบอกปิดการประกาศ
 สงครามกับข้อตกลง (กับญี่ปุ่น) ของจอมพล ป. พิบูลสงครามนั้น เป็นสิ่งที่เข้าใจแจ่มแจ้ง
 และมีคุณค่า แต่ยังไม่แจ้งชัดว่าเหตุใดรัฐบาลปัจจุบัน (รัฐบาลควงฯ) จะลาออกขณะนี้
 หรือมีการบังคับอย่างใดที่รัฐบาลต่อไปจะถือเอาการบอกปิด (ประกาศสงครามและข้อ
 ตกลงกับญี่ปุ่น) เป็นการกระทำแรก ย่อมจะเห็นได้ว่าขบวนการต่อต้านจะบรรลุผลตาม
 วัตถุประสงค์ได้ดีกว่า เมื่อแสดงตนออกจากฉากกำบังแล้ว คือ โดยการสมานจูโจม
 ฉับพลันต่อการล่าเหยียดต่อคนนาคม ต่อกองกำลัง ต่อยุทธโศภรณ์ของศัตรู และยึดตัว
 นายทหาร พนักงาน เอกสาร จุดสำคัญของศัตรู การปฏิบัติการทางการเมืองเรื่องการ
 บอกปิด (ประกาศสงคราม) และการเข้าอยู่ในแถวเดียวกันกับสัมพันธมิตรก็ตามมาภาย
 หลัง

“เราถือเป็นความสำคัญอย่างยิ่งที่จะมีรัฐบาลไทยตามรัฐธรรมนูญอย่างมี
 ประสิทธิภาพตั้งอยู่บนดินแดนไทย ทำการร่วมมือกับสัมพันธมิตร เราหวังว่าการ
 เตรียมทุกอย่างที่จะเป็นไปได้ จะต้องทำขึ้นในอันที่จะป้องกันการยึดตัวบุคคลสำคัญที่
 นิยมสัมพันธมิตร หรือกระจายบุคคลสำคัญเหล่านี้ เพื่อว่ารัฐบาลดังกล่าวนี้จะปฏิบัติ
 หน้าที่ได้ทันทีในบริเวณที่เป็นอิสระจากญี่ปุ่น และสามารถส่งทหารไทยปฏิบัติการร่วม

มือกับสัมพันธมิตร และฟื้นฟูการสถาปนาหลักกิจการพลเรือนของรัฐบาลในบริเวณที่กู้
อิสรภาพแล้ว

“สหรัฐฯ ไม่อาจประกาศโดยลำพังได้ว่า ชาตินี้ชาติใดเป็นสมาชิกสห
ประชาชาติ แต่จะมีความยินดีประกาศซ้ำอีกโดยเปิดเผยในโอกาสเหมาะสม ถึงการ
เคารพความเป็นเอกราชของชาติไทย และประกาศว่าไม่มีเวลาใดที่สหรัฐฯ ถือว่า
ประเทศไทยเป็นศัตรู เรามองไปในอนาคตถึงวันที่ประเทศของเราทั้งสองจะแสดงเปิด
เผยต่อมหาชน ถึงจุดหมายร่วมกันของเราในการต่อสู้ศัตรูร่วมกันของเรา”

เอกสารของกระทรวงการต่างประเทศสหรัฐอเมริการับรองความเป็นเอกราชของ
ไทยฉบับนี้ ลงนามโดยนายกรูว์ รักษาการแทนรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ
และในการที่สหรัฐอเมริการับรองเช่นนี้ก็เพราะ ปฏิบัติการต่อต้านญี่ปุ่นของขบวนการ
เสรีไทย ภายใต้การนำของนายปรีดีฯ และเพราะจิตใจของคนไทยที่ฝ่าฝืนฝ่าย
สัมพันธมิตรนั่นเอง

เป็นอันว่าแผนการลุกขึ้นกวาดล้างญี่ปุ่นของขบวนการเสรีไทยจำต้องระงับไป
เพราะจะเป็นการปฏิบัติที่ล้ำหน้าแผนยุทธศาสตร์ของกองบัญชาการทหารสูงสุดของ
สัมพันธมิตรในภาคพื้นเอเชียอาคเนย์ อันจะยังความเสียหายให้กับแผนยุทธศาสตร์นั้น
โดยส่วนรวม

เกี่ยวกับความยากลำบากของขบวนการเสรีไทยที่จัดตั้งขึ้นเป็นขบวนการลับ ใน
ท่ามกลางญี่ปุ่นศัตรูผู้รุกรานที่มีกำลังมหาศาล และทารุณเหี้ยมโหดที่สุดในการจัดการ
กับศัตรูที่เขาจับได้ จึงต้องเพิ่มความมีระเบียบวินัยและความเคร่งเครียดให้กับพลพรรค
ของขบวนการ และเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างขบวนการเสรีไทยกับกองบัญชาการ
สัมพันธมิตรในภาคพื้นเอเชียอาคเนย์ ลอร์ดหลุยส์ เม้าท์แบทเตน ผู้บัญชาการแห่งกอง
บัญชาการแห่งนั้น ได้ให้สัมภาษณ์เปิดเผยต่อหนังสือพิมพ์ใหม่ของอังกฤษฉบับวันที่ 18
ธันวาคม 1946 เมื่อคราวที่นายปรีดีฯ ไปเยือนประเทศนั้น ตามคำเชิญของรัฐบาล
อังกฤษ เมื่อภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 มีรายละเอียดว่า ดังนี้

“ลอร์ดเม้าท์แบทเตนแห่งพม่า ผู้ซึ่งเมื่อไม่นานมานี้เป็นผู้บัญชาการทหารสูงสุด
สัมพันธมิตรภาคพื้นเอเชียอาคเนย์ ได้รับการต้อนรับเลี้ยงอาหารกลางวันโดย
ซีดีไลเวอร์คิลป์ ณ ไซออนคอลลิจ เมื่อวานนี้ ได้บรรยายไว้ในสุนทรภพของท่านถึง
บทบาทอันยิ่งใหญ่ของหลวงประดิษฐมนูธรรม รัฐบุรุษอาวุโสแห่งสยาม ในการกำจัด

รูปที่ 12 ท่านปรีดี พนมยงค์ ให้สัมภาษณ์ น.ส.พ. ณ ทำเนียบท่าช้าง ภายหลังการเดินทางรอบโลก
เมื่อ 21 กุมภาพันธ์ 2490

กองทัพญี่ปุ่นซึ่งยึดครองประเทศไทยนั้น ท่านลอร์ดได้สาธยายเกี่ยวกับรายละเอียด ซึ่งหนังสือพิมพ์ไทยได้เคยลงพิมพ์ในฉบับประจำวันที 22 ธันวาคม คือ ประมาณหนึ่งปีมาแล้ว และได้ประกาศแถลงว่า ประดิษฐ์ บุคคลผู้มีบทบาทที่น่าตื่นเต้นคนหนึ่งแห่งสงครามในเอเชียอาคเนย์นั้น กำหนดจะมาถึงประเทศอังกฤษโดยเรือเดินสมุทร ควีนเอลิซาเบธ พรุ่งนี้เช้า

“ลอร์ดเม้าท์แบทเตนกล่าวว่า ปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโสแห่งสยามได้เป็นที่รู้จักของโลกในนาม “หลวงประดิษฐ์” มากกว่า และพวกเราหลายคนแห่งกองบัญชาการทหารสูงสุดสัมพันธ์มิตรภาคพื้นเอเชียอาคเนย์ รู้จักเขาตามชื่อรหัสว่า “รัฐ” เขามาเยี่ยมประเทศนี้ (อังกฤษ) ด้วยสันถวไมตรีในระยะสั้นๆ ในฐานะแขกของรัฐบาล (อังกฤษ) และข้าพเจ้าหวังว่าเราจะใช้โอกาสนี้ให้การรับรองเขาอย่างอบอุ่น เพราะเหตุที่ประดิษฐ์ เป็นบุรุษผู้มีบทบาทที่น่าตื่นเต้นคนหนึ่งแห่งสงครามในเอเชียอาคเนย์ ในระหว่างกาละแห่งสงครามนั้น เป็นการแน่นอนทีเดียวว่า ชื่อของเขาจะมีการระบุถึงได้ก็แต่โดยการกระซิบกระซาบกันเท่านั้น และเรื่องราวทั้งปวงเกี่ยวกับเขาก็ถูกถือว่าเป็น

ความลับสุดยอด ทั้งนี้แม้ว่าในปัจจุบันมหาชนบริติชส่วนใหญ่อาจจะไม่ค่อยทราบเท่าไรนัก ถึงพฤติกรรมอันอาชญาที่เขาได้เคยกระทำสำเร็จมาแล้ว

“ในตอนที่ยี่ปุ่นรุกรานยึดครองสยาม ประดิษฐ์ฯ เป็นคนหนึ่งในรัฐบาล แต่เขาได้ปฏิเสธจะลงนามในการประกาศสงครามต่อเรา พิบูลฯ รู้ว่าเขา(ประดิษฐ์ฯ) เป็นคนหนึ่งที่ยิ่งอำนาจอย่างยิ่ง และได้รับความนิยมอย่างยิ่งในประเทศ และก็หวังที่จะทำให้เขาเป็นตัวหุ่น โดยยกเขาขึ้นไปสู่คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เขายอมรับพิบูลฯ หรือยี่ปุ่นไม่ได้ตระหนักแม้แต่เลยว่า ขณะที่ประดิษฐ์ฯ ยอมรับตำแหน่งหน้าที่นั้น เขาก็ได้เริ่มดำเนินการจัดตั้งและอำนวยความสะดวกการต่อต้านของชาวสยามขึ้น

“เราได้รู้จักแหล่งต่าง ๆ ว่า พิบูลฯ มิได้ประสบผลทุก ๆ อย่างตามวิถีทางของเขาในประเทศสยาม แต่การจะติดต่อกับขบวนการต่อต้านภายในสยาม) นั้นก็ลำบากมาก และทั้งก็เป็นการยากที่จะล่วงรู้ได้ด้วยว่า อะไรได้ดำเนินไปโดยแท้จริงอย่างไร คณะผู้แทนของประดิษฐ์ฯ สองคณะได้หายไปในช่วงระหว่างการเดินทาง ซึ่งเต็มไปด้วยภัยอันตรายเพื่อไปยังประเทศจีน และแล้วก็ไม่ได้พบเห็นอีกเลย แต่ในที่สุดจุดนัดพบอันหนึ่งก็ได้สถาปนาขึ้นเป็นผลสำเร็จ เหตุการณ์ทั้งนี้ได้เกิดขึ้นในช่วงวาระเดียวกันกับที่ข้าพเจ้าได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้บัญชาการทหารสูงสุดสัมพันธมิตร นับแต่บัดนั้นเป็นต้นมาเราก็ได้ติดต่อกันเป็นประจำ การติดต่อกันนี้นับได้ว่าเป็นความสัมพันธ์อันพิเศษยิ่งอย่างหนึ่ง เพราะผู้บัญชาการทหารสูงสุดของสัมพันธมิตรได้แลกเปลี่ยนแผนการทหารที่สำคัญ ๆ กับประมุขแห่งรัฐ ซึ่งโดยทางเทคนิคแล้วถือว่าอยู่ในสถานะสงครามกับเรา

“กองกำลังเสรีไทย ที่ได้รับการฝึกฝนในประเทศนี้ (อังกฤษและจักรภพ) และได้ปฏิบัติการร่วมกันกับกองกำลังบริติชที่ 5 และกองกำลังที่ 136 รวมทั้งกองกำลังอเมริกัน โอ.เอส.เอส. นั้น ได้ถูกส่งไปโดยวิธีกระโดดร่มชูชีพเพื่อช่วยเขา(ประดิษฐ์ฯ) บางคนถูกจับโดยคนของพิบูลฯ แล้วก็ถูกขังไว้เพื่อให้ยี่ปุ่นระแวงสงสัย พวกที่ถูกจำขังไว้นั้นก็อยู่ในที่คุมขังแต่เพียงในนามเท่านั้น เพราะพวกเขา ก็พบปะกับประดิษฐ์ฯ ได้อย่างลับ ๆ และได้ตั้งสถานีวิทยุติดต่อกับกองบัญชาการของข้าพเจ้า

“ในเดือนมกราคม ค.ศ. 1945 เขาได้ส่งหัวหน้าคณะสำคัญแห่งขบวนการต่อต้านภายใต้การบังคับบัญชาของรัฐมนตรีต่างประเทศสยามคนปัจจุบัน (ดิเรก ชัยนาม) เพื่อปรึกษาหารือกับข้าพเจ้าที่เมืองแคนดี เราให้เขาออกมาและส่งเขากลับโดยเครื่องบินทะเลหรือโดยเรือบิน (ชนิดที่ต่อเป็นลำเรือ ไม่ใช่ทุ่น) ในระหว่างการสนทนาเราก็ได้

วางแผนการที่เป็นรูปธรรมสำหรับการปฏิบัติการภายใน เพื่อให้เชื่อมสนิทกับพลังหลักสำคัญแห่งยุทธภูมิของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเองได้เคยใคร่ครวญอย่างไม่ละวางตลอดมาถึงความจำเป็นที่จะให้ประดิษฐ์ บินออกมาในกรณีที่เกิดฉุกเฉิน ตราบจนถึงตอนปลายสงคราม เราได้จัดตั้งกองกำลังเพื่อการบ่อนทำลายและจัดตั้งกำลังพลพรรคประมาณ 6 หมื่นคน กับทั้งผู้สนับสนุนแบบสลับอย่างสงบไม่หวั่นไหวอีกมากมาย ซึ่งล้วนแต่อยู่ในตำแหน่งแห่งที่อันเป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญ ๆ ในสยาม และก็พร้อมอยู่เสมอที่จะลงมือโจมตี

“ข้าพเจ้าเข้าใจดีทีเดียว ถึงความยากลำบากที่เราต้องควบคุมพลังเหล่านี้ให้ตั้งสงบเงียบอยู่ได้ แต่ข้าพเจ้าเองก็ต้องระลึกละเอียดเช่นเดียวกัน ถึงภัยอันตรายอันใหญ่หลวงแห่งการเคลื่อนไหวโดยที่ยังไม่ถึงเวลา ซึ่งจะยังผลให้ญี่ปุ่นตอบโต้ทำลาย จะทำให้แผนยุทธศาสตร์แห่งยุทธภูมิทั้งปวงของข้าพเจ้าเกิดผลกระทบปั่นป่วนวุ่นวาย ความเครียดที่บังคับให้ประดิษฐ์ ต้องแบกรับไว้ และภัยอันตรายที่เราต้องเผชิญตลอดเวลา 3 ปี นับว่าเป็นสิ่งซึ่งนำพรอันประเสริฐอย่างยิ่ง แต่ก็อาศัยที่ความมีวินัยของเขาร่วมด้วย พร้อมกับที่เขาได้ชักจูงให้บรรดาผู้ซึ่งเชื่อถือเลื่อมใสในเขาปฏิบัติตามที่เขาประสงค์นั่นเอง ที่ทำให้ได้ประสบชัยชนะในที่สุด เขาไม่เคยทำให้เราผิดหวังเลย

“ข้าพเจ้ารู้ว่ามียุทธภูมิมากมายที่เคยตกเป็นเชลยศึกในสยาม ได้มีความสำคัญอันถูกต้องในแง่ที่มีความกตัญญูรู้คุณต่อความปรารถนาดีของประดิษฐ์ ซึ่งมีต่อเรา ดังนั้นจึงขอให้เราให้เกียรติแก่บุคคลผู้นี้ ที่ได้ให้บริการอย่างสูงต่ออุดมการณ์ของสัมพันธมิตร และต่อประเทศของเขาเอง และโดยความรู้เห็นเป็นส่วนตัวของข้าพเจ้า เขาก็เป็นบุคคลที่ได้ส่งเสริมมิตรภาพระหว่างอังกฤษกับสยามเป็นอย่างหนักแน่นมาด้วย สายรยางค์แห่งการต่อต้านในท้องถิ่นต่อการกดขี่ของญี่ปุ่นในดินแดนอาเซียอาคเนย์ ภายใต้การยึดครองของญี่ปุ่นนั้น ถึงจะมีช่องว่างอยู่บ้างก็มีอยู่อย่างเล็กน้อยเหลือเกิน และสายรยางค์ที่เข้มแข็งที่สุดอันหนึ่ง ก็ได้แก่ สายรยางค์ซึ่งได้พากันสร้างขึ้นโดยประดิษฐ์ ในสยามนี้เอง”

ประกาศสันติภาพ

ในที่สุด ญี่ปุ่นก็ต้องยอมจำนนต่อฝ่ายสัมพันธมิตร เมื่อ 14 สิงหาคม 2488 ภายหลังจากที่อิโรชิมา และนางาซากิถูกถล่มด้วยระเบิดปรมาณู เมื่อวันที่ 6 และ 9 สิงหาคม 2488 ตามลำดับ ซึ่งได้สร้างความสูญเสียให้กับญี่ปุ่นทั้งชีวิตและทรัพย์สินอย่างมหาศาล ญี่ปุ่นมองไม่เห็นหนทางแห่งชัยชนะแล้วจึงได้ยอมแพ้ต่อสัมพันธมิตรอย่างราบคาบตามวันเวลาที่กล่าวข้างต้น

ต่อมาในวันที่ 16 สิงหาคม 2488 ประเทศไทยจึงได้ประกาศสันติภาพ ในการที่ไทยประกาศสันติภาพและประกาศให้การประกาศสงครามของจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นโมฆะนั้น เป็นการประกาศตามคำแนะนำเป็นการส่วนตัวของลอร์ดเม้าท์แบทเตนที่มีมาถึงนายปรีดี เมื่อวันที่ 16 สิงหาคม 2488 นั้นเอง หาใช่ประกาศเอาเองตามอำเภอใจไม่ และก่อนที่ลอร์ดเม้าท์แบทเตนจะให้คำแนะนำที่เรียกว่า “ส่วนตัว” มายังท่านปรีดี นั้น ไม่ใช่ท่านลอร์ดนีกจะให้คำแนะนำก็ให้มาเลยก็หาไม่ หากต้องได้รับอนุญาตจากกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ และก่อนที่กระทรวงการต่างประเทศอังกฤษจะ

รูปที่ 13 กองกำลังเสรีไทยเดินแถวสวนสนามไปตามถนนราชดำเนิน เมื่อ 25 กันยายน 2488

อนุญาตนั้น กระทรวงการต่างประเทศอังกฤษได้ผ่านการปรึกษาหารือกับกระทรวงการต่างประเทศสหรัฐอเมริกามาก่อนแล้ว ดังปรากฏหลักฐานในหนังสือความสัมพันธ์ทางการทูตของสหรัฐอเมริกา ที่นายเบิร์น รัฐมนตรีต่างประเทศสหรัฐฯ ได้โทรเลขแจ้งเรื่องนี้ให้เอกอัครราชทูตสหรัฐฯ ประจำอังกฤษ คือ นายไวแนนท์ ทราบ โทรเลขที่ 740.0011 PW/S 1545 ลงวันที่ 15 สิงหาคม 1945 เวลาบ่าย 3 โมง

ทันทีที่นายปรีดีฯ ในนามของ "รัฐ" หัวหน้าขบวนการเสรีไทย ได้รับคำแนะนำเป็นส่วนตัวจากลอร์ดเมาท์แบทเตน นายปรีดีฯ ในฐานะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ จึงได้เชิญนายควง อภัยวงศ์ นายกรัฐมนตรี และนายทวี บุณยเกตุ รัฐมนตรีว่าการสำนักนายกรัฐมนตรี มาปรึกษาเพื่อที่จะประกาศสันติภาพ โดยนายปรีดีฯ เป็นผู้ร่างคำประกาศนั้นด้วยตนเอง และให้นายทวี บุณยเกตุ เป็นผู้ลงนามรับสนองพระบรมราชโองการ มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ประกาศสันติภาพ

ในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล

ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

(ตามประกาศประธานสภาผู้แทนราษฎร ลงวันที่ 1 สิงหาคม พุทธศักราช 2487)

ปรีดี พนมยงค์

โดยที่ประเทศไทยได้เคยถือนโยบายอันแน่วแน่ที่จะรักษาความเป็นกลางอย่างเคร่งครัดและต่อสู้การรุกรานของต่างประเทศทุกวิถีทาง ดังปรากฏเห็นชัดจากการที่ได้มีกฎหมายกำหนดหน้าที่คนไทยในเวลารบเมื่อพุทธศักราช 2484 อยู่แล้วนั้น ความจำนนแน่วแน่นดังกล่าวนี้ได้แสดงให้เห็นประจักษ์แล้ว ในเมื่อญี่ปุ่นได้ยাত্রาทัพเข้าดินแดนประเทศไทย ในวันที่ 8 ธันวาคม พุทธศักราช 2484 โดยได้มีการต่อสู้การรุกรานทุกแห่งและทหาร ตำรวจ ประชาชนพลเมืองได้เสียชีวิตไปในการนี้เป็นอันมาก

เมื่อเหตุการณ์อันปรากฏเป็นสัก্ষิพยานนี้ ได้แสดงให้เห็นอย่างแจ่มแจ้งว่า การประกาศสงครามเมื่อวันที่ 25 มกราคม พุทธศักราช 2485 ต่อบริเตนใหญ่และสหรัฐอเมริกา ตลอดจนทั้งการกระทำทั้งหลายซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อสหประชาชาตินั้น เป็นการกระทำอันผิดจากเจตจำนงของประชาชนชาวไทย และฝ่าฝืนขึ้นขัดต่อบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญและกฎหมายบ้านเมือง ประชาชนชาวไทยทั้งภายในและภายนอกประเทศซึ่งอยู่ในฐานะที่จะช่วยเหลือสนับสนุนสหประชาชาติผู้รักที่จะให้สันติภาพในโลกนี้ ได้กระทำการทุกวิถีทางที่จะช่วยเหลือสหประชาชาติ ดังที่สหประชาชาติส่วนมากยอม

ทราบอยู่แล้ว ทั้งนี้เป็นการแสดงเจตจำนงของประชาชนชาวไทยอีกครั้งหนึ่ง ที่ไม่เห็นด้วยต่อการประกาศสงคราม และการกระทำอันเป็นปฏิปักษ์ต่อสหประชาชาติดังกล่าวมาแล้ว

บัดนี้ ประเทศญี่ปุ่นได้ยอมปฏิบัติตามคำประกาศของสหรัฐอเมริกา บริเตนใหญ่ จีน และสหภาพโซเวียต ซึ่งได้กระทำ ณ นครปอตสדםแล้ว สันติภาพจึงกลับคืนมาสู่ประเทศไทย อันเป็นความประสงค์ของประชาชนชาวไทย

ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงขอประกาศโดยเปิดเผยแทนประชาชนชาวไทยว่า การประกาศสงครามต่อสหรัฐอเมริกา และบริเตนใหญ่ เป็นโมฆะไม่ผูกพันประชาชนชาวไทย ในส่วนที่เกี่ยวกับสหประชาชาติ ประเทศไทยได้ตัดสินใจที่จะให้กลับคืนมาซึ่งสัมพันธไมตรีอันดี อันเคยมีมากับสหประชาชาติเมื่อก่อนวันที่ 8 ธันวาคม พุทธศักราช 2484 และพร้อมที่จะร่วมมือเต็มที่ทุกทางกับสหประชาชาติ ในการสถาปนาเสถียรภาพในโลกนี้

บรรดาดินแดนซึ่งญี่ปุ่นได้มอบให้ไทยครอบครอง คือ รัฐกลันตัน ตรังกานู ไทรบุรี ปะลิส เชียงตุง และเมืองพานนั้น ประเทศไทยไม่มีความปรารถนาที่จะได้ดินแดนเหล่านั้น และพร้อมที่จะจัดการเพื่อส่งมอบในเมื่อบริเตนใหญ่พร้อมที่จะรับมอบ

ส่วนบรรดากฎหมายอื่นใด อันมีผลเป็นปฏิปักษ์ต่อสหรัฐอเมริกา บริเตนใหญ่ และเครือจักรภพก็ดี ก็จะได้พิจารณายกเลิกไปในภายหน้า บรรดาความเสียหายอย่างใด ๆ จากกฎหมายเหล่านั้น ก็จะได้รับการชดใช้โดยชอบธรรม

ในที่สุดนี้ ขอให้ประชาชนชาวไทยทั้งหลาย ตลอดจนชาวต่างด้าวซึ่งอยู่ในราชอาณาจักรไทย จงตั้งอยู่ในความสงบและไม่กระทำการใด ๆ อันจะเป็นการก่อกวนความสงบเรียบร้อย พึงยึดมั่นในอุดมคติซึ่งได้วางไว้ในข้อตกลงของสหประชาชาติ ณ นครซานฟรานซิสโก

ประกาศ ณ วันที่ 16 สิงหาคม พุทธศักราช 2488 เป็นปีที่ 12 ในรัชกาลปัจจุบัน
ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

ทวี บุญยเกษตร

รัฐมนตรี

คำประกาศสันติภาพนี้ ประธานสภาผู้แทนราษฎร (พระยามานวราชเสวี) เป็นผู้อ่านประกาศในที่ประชุมสภาผู้แทนราษฎร (สามัญ) ครั้งที่ 11 วันที่ 16 สิงหาคม 2488 และได้รับความเห็นชอบจากที่ประชุมเป็นเอกฉันท์

รัฐบุรุษอาวุโส

เมื่อประกาศสันติภาพแล้ว ต่อมาในวันที่ 20 สิงหาคม 2488 รัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ ก็ได้กราบถวายบังคมลาออก ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ได้เชิญประธานสภาผู้แทนราษฎรไปพบ ณ ทำเนียบทำช่าง และแจ้งให้ทราบว่า นายกรัฐมนตรีได้ลาออกแล้ว เพื่อความเหมาะสมกับสถานการณ์ ผู้ที่สมควรจะดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีเพื่อเจรจากับสัมพันธมิตรต่อไป ควรจะเป็นหม่อมราชวงศ์เสนีย์ ปราโมช หัวหน้าเสรีไทยนอกประเทศ แต่โดยที่ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช ยังไม่เดินทางเข้ามาในประเทศไทย เพราะยังมีภาระที่จะต้องติดต่อกับฝ่ายสัมพันธมิตรในต่างประเทศด้วย จึงเห็นควรจะให้ นายทวี บุณยเกตุ ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีไปพลางก่อน

นายทวี บุณยเกตุ จึงได้เข้ารับตำแหน่งเป็นนายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 31 สิงหาคม 2488 และได้ลาออกเมื่อวันที่ 17 กันยายน 2488 เมื่อ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมชเดินทางมาถึงประเทศไทย และได้เข้ารับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี สืบแทนจากนายทวี บุณยเกตุต่อไป

อนึ่ง เมื่อคราวที่หม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ สวัสดิวัตน์ หรือ "ท่านชื่น" เสรีไทยจากอังกฤษได้เสด็จลอดเข้ามากับเรือดำน้ำ และได้พบกับนายปรีดีฯ ที่ทำเนียบทำช่าง เพื่อปรึกษารือในแผนการต่อต้านญี่ปุ่น และเป้าหมายของประเทศไทยในภายหลังสงคราม ก่อนที่ท่านชื่นจะออกจากทำเนียบทำช่างในการพบปะกันวันนั้น ท่านปรีดีฯ ได้พูดกับท่านชื่นว่า ถ้าท่านรอดชีวิตและดำรงตำแหน่งที่มีอำนาจ ท่านจะพยายามสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชาติภายใต้ราชบัลลังก์ของในหลวงอานันทฯ และยึดมั่นในหลักการของประชาธิปไตย และเพื่อให้บรรลุเป้าหมายดังกล่าว ท่านจะพยายามหาทางปลดปล่อยนักโทษการเมือง (ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพวกนิยมเจ้า) และจะยกเลิกข้อห้ามพระบรมวงศานุวงศ์ตั้งแต่ชั้นหม่อมเจ้าขึ้นไปเข้ามีส่วนร่วมในทางการเมือง

และนายปรีดีฯ ก็ได้ปฏิบัติตามคำที่พูดเอาไว้กับท่านชื่นทุกประการ ในเวลาต่อมามีการปลดปล่อยนักโทษการเมือง และคืนฐานันดรศักดิ์พร้อมด้วยเครื่องราชอิสริยยศ และเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่เจ้าที่ถูกถอด (เช่น กรมขุนชัยนาท เป็นต้น) และได้ให้สิทธิเสรีภาพทางการเมืองแก่พวกเจ้าอย่างเช่นเดียวกับประชาชนทั้งหลาย

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลเสด็จนิวัติสู่กรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม 2488 ตามคำกราบบังคมทูลของท่านปรีดีฯ และรัฐบาลฐานะความเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ของนายปรีดีฯ ก็สิ้นสุดลงแต่บัดนั้น เพราะขณะนั้นในหลวงอานันทฯ ทรงบรรลุนิติภาวะแล้ว ตั้งแต่วันที่ 20 กันยายน 2488 จึงทรงใช้พระราชอำนาจ ในฐานะพระประมุขตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญได้โดยพระองค์เอง

โดยที่ในหลวงอานันทฯ ได้ทรงเห็นในคุณูปการของท่านปรีดีฯ ที่มีต่อประเทศชาติและประชาชนตลอดมา นับแต่ได้เข้ามาสู่เวทีการเมือง

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในการต่อสู้กอบกู้เอกราชของชาติในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 จนกระทั่งเมื่อสงครามสิ้นสุดลง ฝ่ายสัมพันธมิตรยอมรับนับถือความเป็นเอกราชของชาติไทย ประเทศไทยไม่ต้องถูกยึดครอง ไม่ต้องทำสัญญายอมแพ้หรือยอมจำนนแก่เช่นประเทศผู้แพ้สงคราม เช่น ญี่ปุ่น และเยอรมัน ทั้ง ๆ ที่รัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม ได้ทำสัญญาเป็นสหเสติดกับญี่ปุ่น และประกาศสงครามกับอังกฤษและอเมริกา แต่จากคุณูปการของขบวนการเสรีไทย ภายใต้การนำของนายปรีดีฯ ที่มีต่อฝ่ายสัมพันธมิตร และจากจิตใจของคนไทยที่เอาใจใส่ฝ่ายสัมพันธมิตร จึงช่วยให้ประเทศไทยรักษาเอกราชเอาไว้ได้ ทำให้ฝ่ายสัมพันธมิตรยอมรับนับถือความเป็นเอกราชของชาติไทย

นับย้อนหลังขึ้นไปในสมัยที่เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง ก็ได้ทำประโยชน์ให้แก่แผ่นดินอย่างมากมาย เช่น จัดสร้างประมวลรัษฎากร ซึ่งใช้มาจนถึงปัจจุบัน (แม้จะมีการปรับปรุงแก้ไขบ้าง) วางพื้นฐานจัดตั้งธนาคารชาติ เจริญลาดดอกเบียเงินกู้ ฯลฯ

สมัยที่เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ ก็ได้เจรจาแก้ไขสัญญาที่ไม่เป็นธรรมกับต่างประเทศ ยกเลิกสภาพนอกอาณาเขต ยกเลิกภาษีร้อยชักสาม ทำให้ไทยมีเอกราชสมบูรณ์ในทางศาลและในทางศุลกากร ฯลฯ

สมัยที่เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ได้วางพื้นฐานของระบอบประชาธิปไตยในทางการปกครอง โดยจัดให้มีระบอบบริหารราชการแผ่นดินเสียใหม่จากการรวมอำนาจไว้ที่ศูนย์กลางเป็นการกระจายอำนาจ การปกครองระบอบท้องถิ่นคือระบอบเทศบาลก็ได้เกิดขึ้น โดยห้วงคิดของนายปรีดีฯ และอื่น ๆ อีกมากมาย

งานหลัก ๆ ที่ท่านได้สร้างเอาไว้ทั้งในฐานะรัฐมนตรีมหาดไทย รัฐมนตรีต่างประเทศหรือรัฐมนตรีคลัง ก็ยังคงใช้อย่างคงปฏิบัติตามกันมาจนถึงวันนี้ แม้จะมีการแก้ไขเพิ่มเติมเพื่อความเหมาะสมกับสภาวการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปบ้างก็ตาม

โดยคุณูปการอย่างมากพันพรรณาเช่นนี้ และอันเป็นที่ยอมรับนับถือของคนไทยทั้งชาติอย่างน่าหนึ่งใจเดียว ซึ่งแสดงออกในหลาย ๆ ทาง รวมทั้งทางหนังสือพิมพ์และรัฐสภา ดังปรากฏให้เห็นเอกสารหลักฐานอยู่มากมาย โดยเฉพาะในรายงานการประชุมสภาในยุคนั้นสมัยนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยกย่องนายปรีดี ไว้ในฐานะ **รัฐบุรุษอาวุโส** เมื่อวันที่ 8 ธันวาคม 2488 ดังพระบรมราชโองการต่อไปนี้

ประกาศ
อานันทมหิดล

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ประกาศว่า

โดยที่ทรงพระราชดำริเห็นว่า นายปรีดี พนมยงค์ ได้เคยรับหน้าที่บริหารราชการแผ่นดินในตำแหน่งสำคัญ ๆ มาแล้วหลายตำแหน่ง จนในที่สุดได้รับความเห็นชอบจากสภาผู้แทนราษฎร ให้ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และปรากฏว่าตลอดเวลาที่นายปรีดี พนมยงค์ดำรงตำแหน่งเหล่านี้ ได้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความซื่อสัตย์สุจริตและความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และรัฐธรรมนูญ ทั้งได้แสดงให้เห็นเป็นที่ประจักษ์ในความสามารถ บำเพ็ญคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติเป็นอเนกประการ

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมยกย่องนายปรีดี พนมยงค์ ไว้ในฐานะ **รัฐบุรุษอาวุโส** และให้มีหน้าที่รับปรึกษากิจราชการแผ่นดิน เพื่อความวัฒนาถาวรของชาติสืบไป

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

ประกาศ ณ วันที่ 8 ธันวาคม พุทธศักราช 2488 เป็นปีที่ 12 ในรัชกาลปัจจุบัน
ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ

ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช

นายกรัฐมนตรี

นายกรัฐมนตรี 3 สมัย

ต่อมาสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร โดยการนำของประธานสภาผู้แทนราษฎร คือ พระยามานวราชเสวี ได้เรียกร้องให้ท่านปรีดี เข้ารับตำแหน่งเป็นนายกรัฐมนตรี ซึ่ง นายปรีดี ไม่อาจหลีกเลี่ยงในความรับผิดชอบที่สภา ได้มอบหมายให้ครั้งนี้ได้ ท่านจึงจำเข้ารับตำแหน่งเป็นนายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 24 มีนาคม 2489

ภายหลังที่รัฐธรรมนูญฉบับถาวร 10 ธันวาคม 2475 แก้ไขเพิ่มเติม 9 พฤษภาคม 2489 โดยการเสนอแนะของนายปรีดี ตั้งแต่ที่ท่านดำรงตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ดังที่ปรากฏหลักฐานอยู่ในพระราชปรารภของรัฐธรรมนูญฉบับนั้น ได้ประกาศใช้แล้ว นายปรีดี จึงได้ลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี เมื่อ 3 มิถุนายน 2489 เพื่อให้เป็นไปตามรัฐธรรมนูญที่ได้ประกาศใช้ใหม่ รวมเวลาที่ท่านเป็นนายกรัฐมนตรีครั้งแรก 2 เดือน 10 วัน

รูปที่ 14 ท่านปรีดี พนมยงค์ ในฐานะนายกรัฐมนตรี แถลงนโยบายต่อสภาผู้แทนราษฎร ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม เมื่อ 25 มีนาคม 2489

ต่อมาในวันที่ 8 มิถุนายน 2489 ท่านเข้ารับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอีกครั้งหนึ่ง ตามคำเรียกร้องของสภาผู้แทนราษฎร แต่ยังไม่ทันที่จะแต่งตั้งคณะรัฐมนตรี ก็เกิดกรณีสวรรคตขึ้น ในวันที่ 9 มิถุนายน 2489 (ดูข้อเท็จจริงกรณีสวรรคต แลงการณ์เรื่องความบริสุทธิ์ของนายปรีดีฯ ท่านปรีดีฯ ผู้บริสุทธิ์ ฯลฯ โดยสุพจน์ ด้านตระกูล) นายปรีดีฯ จึงเสนอขอความเห็นชอบจากรัฐสภาอันเชิญสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภูมิพลอดุลยเดชขึ้นทรงราชย์ สืบต่อสันตติวงศ์เป็นองค์รัชกาลที่ 9 ในปัจจุบัน แล้วนายปรีดีฯ ก็ขอลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอีกครั้งหนึ่ง ด้วยความรับผิดชอบในความสูญเสียอันใหญ่หลวงของชาติไทย ที่ต้องสูญเสียองค์พระประมุขไปในครั้งนั้น รวมเวลาเพียง 2 วันในการอยู่ในตำแหน่งนายกรัฐมนตรีครั้งที่ 2

แต่สภาผู้แทนราษฎรได้เรียกร้องให้ท่านอยู่ในตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอีกต่อไป ท่านจึงจำเข้ารับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีเป็นครั้งที่ 3 เมื่อ 10 มิถุนายน 2489 และดำรงตำแหน่งอยู่เพียง 2 เดือน 10 วัน หลังจากแก้ไขสัญญาฉบับอังกฤษที่ ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช ไปเซ็นสัญญายกข้าวให้ฟรี ๆ 1 ล้าน 5 แสนตัน เป็นการขายตามราคาตลาดโลก (ดังปรากฏในคำปราศรัยของพระยามานวราชเสวี ประธานสภาผู้แทนราษฎรในที่ประชุมแห่งสถานัน เมื่อ 7 พฤษภาคม 2489) แล้วท่านก็ได้ลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี เนื่องจากสุขภาพเสื่อมโทรม

รวมเวลาทั้งหมด 4 เดือน 22 วัน ที่ท่านอยู่ในตำแหน่งนายกรัฐมนตรี (3 สมัย) ต่อจากนั้น พล.ร.ต. ถวัลย์ ธำรงนาวาสวัสดิ์ ได้เข้ารับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี จนกระทั่งเกิดรัฐประหาร 8 พฤศจิกายน 2490 ท่านปรีดีฯ จึงต้องลี้ภัยคณะรัฐประหารออกจากประเทศไทย (อ่านปรีดีหนี-โดยสุพจน์ ด้านตระกูล) ตั้งแต่นั้นจนกระทั่งถึงแก่อสัญกรรมที่กรุงปารีส เมื่อ 2 พฤษภาคม 2526 รวมเวลาที่ท่านต้องลี้ภัยอยู่ในต่างประเทศถึง 37 ปี

อนึ่ง ในระหว่างที่ท่านยังมีชีวิตอยู่นั้น นอกจากท่านจะได้สละกำลังกาย กำลังใจ และกำลังสติปัญญา เพื่อแก่การรับใช้ชาติดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ท่านยังได้เขียนหนังสือไว้มากมาย ทั้งประเภทบทความทางการเมือง และประเภทวิชาการทางด้านวิทยาศาสตร์สังคม เช่น ปรัชญา ประวัติศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ การเมือง สังคมวิทยา นิติศาสตร์ ภาษาศาสตร์ และชาติพันธุ์วิทยา เป็นต้น

๙๙ บัดนี้ชีวิตของท่านจบสิ้นไปแล้วตามกฎหมายแห่งธรรมชาติ แต่คุณูปการของท่านที่มีต่อประเทศชาติและประชาชนยังคงมีอยู่ และจะมีอยู่ตลอดไป ตราบเท่าที่ชาติไทยไม่เป็นชาติตกต้อย

อนึ่ง คำปราศรัยของพระยามานวราชเสวี ประธานสภาผู้แทนราษฎร ที่กล่าวอ้างข้างต้นนั้น เป็นคำกล่าวตอบคำปราศรัยของนายปรีดิฯ นายกรัฐมนตรี ในโอกาสปิดสมัยประชุมสามัญ แห่งสภาผู้แทนราษฎร พุทธศักราช 2489 มีความว่า ดังนี้

“ท่านนายกรัฐมนตรี

“วันนี้ เป็นวันวาระสุดท้ายที่จะได้มีการประชุมของสภาผู้แทนราษฎร สภาผู้แทนราษฎรเกิดขึ้นก็ดังที่ท่านนายกรัฐมนตรีได้กล่าว เพราะเหตุที่สมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานหรือมีพระประสงค์ที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญให้แก่ประเทศชาติ พระราชประสงค์ที่ได้ทรงตั้งพระทัยไว้ตามที่ท่านนายกรัฐมนตรีได้แจ้งให้เราทั้งหลายทราบนั้น เป็นเหตุอันหนึ่งที่ทำให้การบ้านเมืองได้เป็นมาอย่างราบรื่น และการดำเนินงานในหัวเลี้ยวหัวต่อเป็นไปอย่างที่ไม่มีความขัดเคืองหรือความวุ่นวายได้ เพราะฉะนั้นที่ท่านนายกรัฐมนตรีขอให้ท่านผู้มีเกียรติทั้งหลายที่นั่งอยู่ในที่นี้ ระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณที่ได้ทรงมีพระทัยที่จะพระราชทานให้ก่อน แต่ที่ไม่มีโอกาสจะพระราชทาน และได้มาพระราชทานในตอนหลังนี้ ก็สมควรอย่างยิ่งซึ่งท่านผู้มีเกียรติทั้งหลายควรจะจารึก และในนามของสมาชิกฯ ข้าพเจ้าขอให้จารึกไว้ถาวรแห่งหนึ่ง

“เมื่อได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองมาแล้ว คณะราษฎรได้ทำหน้าที่มาอย่างไร ข้าพเจ้าได้รับเชิญเข้ามาไม่อยู่ในฐานะที่จะยกย่อง แต่ขอเรียนให้ทราบว่า ก็ได้ทำงานทุกสิ่งทุกอย่างจนเป็นผลเอาตัวรอดมาเป็นไทยได้อยู่ทุกวันนี้ ก็เพราะคณะราษฎรหรือผู้ที่ทำหน้าที่หน้าคณะราษฎร และที่ท่านนายกรัฐมนตรีบอกว่า ท่านได้ตั้งใจไม่ใช้แต่บัดนี้ แต่เป็นเวลานานมาแล้ว ที่จะรักษาและจะหามาซึ่งประชาธิปไตยให้ประเทศไทยนั้น ข้าพเจ้าขอเรียนด้วยความเคารพว่า ท่านสมาชิกทั้งหลายที่นั่งอยู่ในที่นี้ก็ได้ซบซึ้ง ไม่เฉพาะแต่คำพูดของท่าน ได้ซบซึ้งในการกระทำของท่านตั้งแต่เดิมมาจนบัดนี้ ไม่เป็นที่สงสัยแต่ประการใดเลย และขอเรียนให้ทราบในที่นี้ว่า ถ้าแม้ว่าอยู่เย็นเป็นสุข ความคิดระลึกที่จะไปหาท่านนายกรัฐมนตรีอันเป็นที่เคารพนับถือนั้นก็น้อย แต่เมื่อมีทุกข์มีร้อนมีความจำเป็นยุ่งยากแล้ว ข้าพเจ้าเองเป็นผู้คนที่ถูกเรียกเข้ามาใช้ไปรบกวนท่าน ท่านไม่เคยปฏิเสธแม้แต่เวลาเดียว คนที่เคยช่วยเหลือนอกจากผู้ก่อการก็มี

เป็นจำนวนมาก ข้าพเจ้าขอเป็นพยานในที่นี้ว่า ท่านได้ดำรงตัวของท่านมาอยู่ในความสัตย์ ความจริงในความบริสุทธิ์ สมควรที่เราจะเคารพนับถือ และแม้ในคราวสุดท้ายที่ท่านนายกรัฐมนตรีไม่ได้ ข้าพเจ้าก็ได้ความเดือดร้อนเป็นอย่างยิ่ง แต่เมื่อได้ไปหาท่านด้วยได้รับมอบหมายจากท่านผู้มีเกียรติทั้งหลายนี้ ท่านยินดีรับ ก็ทำให้ข้าพเจ้าผู้มีหน้าที่ในฐานะที่เป็นประธานสภาผู้แทนราษฎรหมดความห่วงใย และยังมีหวังว่าท่านจะแก้ไขอุปสรรคต่าง ๆ ของการกระทำที่ได้เป็นมาแล้วให้ตลอดรอดฝั่ง และท่านก็ได้แก้ไขสัญญาการให้ข้าวเปล่า ๆ ได้เป็นการซื้อขาย และแก้ไขรัฐธรรมนูญ จนมีกิตติศัพท์ว่าไทยเรานี้เป็นคนแปลก เวลาทำเอียงกันเสียเกือบแย่งทุกแง่ทุกมุม แต่ถึงเวลาเอาจริงเอาจริงในวาระที่ 3 มาให้คะแนนเสียง ซึ่งคนต่างประเทศพูดกับข้าพเจ้าว่าไม่เคยคิดเคยฝันเลย การทั้งนี้สมาชิกทั้งหลายย่อมระลึกเสมอว่า เป็นด้วยผู้ที่เป็นหัวหน้าคณะซึ่งมีเสียงข้างมากในสภา จึงจะทำได้ ผู้ที่สามารถทำได้ก็ไม่ใช่คนอื่น คือ ท่านนายกรัฐมนตรีคนนี้ เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงขอเรียนต่อท่านด้วยความจริงไม่ใช่ยกย่องว่า ถ้าไม่ได้ท่านนายกรัฐมนตรีนี้แล้ว รัฐธรรมนูญไม่มีโอกาสจะแก้ไขให้เป็นไปได้เลย แต่ที่แก้ไขมาได้ ทั้งนี้ไม่เฉพาะแต่เป็นเกียรติของสภาผู้แทนราษฎร เป็นเกียรติศักดิ์ของชาติไทย และเป็นเกียรติศักดิ์ของท่านทั้งหลายที่นั่งอยู่ในที่นี้ด้วย

“เพราะฉะนั้น ในวาระสุดท้ายนี้ ในนามของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ข้าพเจ้าขออวยพรให้ท่านนายกรัฐมนตรีผู้ที่ข้าพเจ้าเคารพนับถือ ให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป และขอให้ท่านรัฐมนตรีทั้งหลายอยู่เย็นเป็นสุข และขอให้มีโอกาสทำงานเพื่อประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองในเวลาต่อไปให้มากยิ่งขึ้นกว่าที่เคยได้ทำมาแล้ว ให้สมตามความปรารถนาของคนโดยมาก”

พิมพ์ที่ บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด ๘๘๑ ถนนพระรามที่ ๑ กรุงเทพมหานคร
นายธีระ ต.สุวรรณ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๓๕